

Marcin Gawryszczak

Życie polityczno-społeczne Łowicza w Polsce Odrodzonej (1918-1939)

Praca doktorska napisana w Katedrze Historii Polski Najnowszej
Uniwersytetu Łódzkiego
Pod kierunkiem Prof. dra hab. Pawła Samusia

Łódź 2018

Spis treści

Wstęp.....	3
Rozdział I Łowicz w czasie I wojny światowej	8
Rozdział II Odzyskanie Niepodległości.....	17
Rozdział III Miasto i jego mieszkańcy w okresie II Rzeczypospolitej.....	25
Rozdział IV Gospodarka.....	42
Rozdział V Kultura.....	53
Rozdział VI Życie społeczne.....	61
Rozdział VII Partie i ugrupowania polityczne.....	94
Rozdział VIII Wybory parlamentarne i samorządowe.....	107
Zakończenie.....	146
Aneks.....	148
Bibliografia.....	154

Wstęp

Okres II Rzeczypospolitej to bardzo ważny, a także niezwykle ciekawy okres w dziejach Polski. Odzyskanie niepodległości po latach zaborów w 1918 r. rozpoczęło trudny proces scalania ziem należących wcześniej do różnych państw w jeden organizm, tworzenia zrębów ustroju, władz, administracji, właściwie wszystkich elementów życia. Był to również czas rozwoju życia kulturalnego, społecznego i politycznego.

Badanie dziejów „małych ojczyzn” już od co najmniej dwóch dekad cieszy się niesłabnącą popularnością, czego świadectwem jest pokaźna liczba publikacji, prac zbiorowych i monografii poświęconych małym miasteczkom i miastom (np. Kutno, Głowno, Sieradz), które leżą w niedalekiej odległości od Łowicza¹. Opracowania te są istotne nie tylko dla mieszkańców owych „małych ojczyzn”, zapoznanie się z nimi jest ciekawym doświadczeniem dla każdego historyka, niejednokrotnie pokazują one w mikroskali problemy, z jakimi musiała sobie radzić w okresie swojego istnienia II Rzeczypospolita.

Łowicz dziś to jedno z wielu polskich niewielkich, powiatowych miast. Powszechnie kojarzony jest z pewnością z bogactwem lokalnego folkloru. Ale to miasto wyjątkowe również pod innymi względami, szczególnie zaś pod względem przeszłości. Na tę właściwość składa się bogata historia miasta jako rezydencji prymasów, a więc związanej z nią działalności społecznej, gospodarczej, kulturalnej najwyższych dostojników kościelnych. Ich mecenat sprawił, że nad Bzurą, na obszarze Zachodniego Mazowsza wyrosło miasteczko, porównywane niekiedy do średniowiecznej Norymbergi². Dzieje Łowicza ściśle związane były z historią kościoła. Pierwsza wzmianka o Łowiczu pochodzi z bulli papieża Innocentego III z 1138 r., jeszcze przed 1298 r. otrzymał on prawa miejskie.

¹ T. Suma, *Życie polityczne Zawiercian w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939)*, Zawiercie 2002; M. Widernik, *Życie polityczne Gdyni w latach 1920-1939*, Gdańsk 1999; P. Bystrzycki, *Działdowszczyzna w latach II Rzeczypospolitej: życie społeczno-polityczne*, Olsztyn 1997; R. Wapiński, *Życie polityczne Pomorza w latach 1920-1939*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983; B. Wachowska, *Życie polityczne Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1973; J. Saramonowicz, *Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej*, Kutno 2012; J. Załęczny, *Powiat warszawski w latach II Rzeczypospolitej: życie społeczno-polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Warszawa 2015; D. Pałka, *Czarnków w dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2013; A. Węsierski, *Szkice z dziejów Tucholi i powiatu w dwudziestoleciu międzywojennym. T. 2*, Bydgoszcz 2014; A. Stawarz [red.] *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym: (w granicach województwa warszawskiego)*, Warszawa 1998; J. Gołota, *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 2000; R. Waleczczak, *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866-1939*, Przasnysz 1999; *Miasteczka polskie w XIX-XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992; *Kutno poprzez wieki*, T. I-II, red. J. Szymczak, Kutno-Łódź 2011; *Głowno. Dzieje miasta*, red. M. Nartonowicz-Kot, Głowno 2010; *Sieradz. Dzieje miasta do 1793 roku*, red. Z. Anusik, Łódź 2014; *Sieradz. Dzieje miasta w latach 1793-1939*, red. J. Kita, Łódź 2014; *Sieradz. Dzieje miasta od 1939 roku*, red. K. Lesiakowski, Łódź 2014.

² R. Kołodziejczyk, *Wstęp* [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986, s. 9.

Przeniesienie stolicy do Warszawy, znajdującej się przecież o wiele bliżej Łowicza niż Kraków, spowodowało dalszy wzrost znaczenia miasta. Dodatkowo korzystne położenie pomiędzy stolicą państwa a Gnieznem spowodowało znaczny wzrost znaczenia miasta. Pełniło ono wówczas funkcję siedziby najwyższych dostojników Kościoła katolickiego w Rzeczypospolitej, a w okresie bezkrólewia był miastem niekiedy wręcz pełniącym funkcję tymczasowej stolicy, w związku z zamieszkiwaniem tu *interrex*a.

Ważne znaczenie na mapie nowożytnej Rzeczypospolitej przekładało się na wiele dziedzin życia w ówczesnym Łowiczu. „Szczodrze obdarowywany, pielęgnowany za pomocą funduszy z kasy prymasowskiej, czerpał siły żywotne z szeroko pojętej cywilizacyjnej misji Kościoła w różnych dziedzinach życia. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej zmalało znaczenie Łowicza jako siedziby prymasów. Wówczas jednak „utrwał się w obliczu miasta szczególny rys charakteru: wrażliwość i zaangażowanie patriotyczne jego mieszkańców”³.

Po upadku I Rzeczypospolitej miasto stało się częścią Królestwa Prus, a w wyniku deklaracji rządu pruskiego o przejęciu dóbr duchownych kompleks dóbr księstwa łowickiego przeszedł z rąk prymasów na rzecz Prus. W latach 1807-1815 miasto należało do Księstwa Warszawskiego, było wówczas stolicą powiatu. Od 1820 r. dobra łowickie przeszły na własność brata cara Aleksandra I, Konstantego oraz jego żony Joanny Grudzińskiej, która stała się Księżną Łowicką. Łowicz był w tym czasie „stolicą” księstwa łowickiego. Klęska powstania listopadowego spowolniła rozwój miasta, ale punktem zwrotnym w tym okresie było otwarcie drogi żelaznej warszawsko-wiedeńskiej. Tym samym w 1845 r. Łowicz otrzymał połączenie kolejowe oraz impuls do rozwoju. Dzięki temu ożywił się handel, rozwinął przemysł, zaczęła wzrastać liczba mieszkańców. W drugiej połowie XIX wieku nastąpił rozwój drobnego przemysłu. Mimo licznych represji za udział w powstaniu styczniowym, miasto nadal rozwijało się gospodarczo, edukacyjnie i kulturalnie. Po odzyskaniu niepodległości, w latach II Rzeczypospolitej, ten kapitał sprawił, że miasto charakteryzowało się bogactwem życia politycznego i społecznego.

Dzieje Łowicza w II Rzeczypospolitej stały się już tematem licznych publikacji historyków i regionalistów. Sztandarowym dziełem w tej materii jest rozdział autorstwa Tadeusza Gumińskiego z wydanej w 1986 r. monografii Łowicza⁴. Opierając się na konstrukcji tej pracy dwaj lokalni badacze, Maciej Malangiewicz i Jacek Rutkowski, wydali w 2016 r. kronikę

³ Tamże.

⁴ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej* [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986

fotograficzną⁵ prezentującą Łowicz w dwudziestolecie międzywojennym. Jak przyznali we wstępie autorzy, praca ta została „oparta na kanwie jego [Tadeusza Gumińskiego -M.G.] opracowań dotyczących Łowicza w okresie II Rzeczypospolitej”⁶. Autor ten napisał, naturalnie oprócz wspomnianej monografii, kilkadziesiąt drobnych prac i artykułów poświęconych dziejom Łowicza i ziemi łowickiej w II Rzeczypospolitej. Dzieje Łowicza są również opisywane przez innych badaczy, związanych ze światem naukowym – jak Wiesław Jan Wysocki⁷, czy przez lokalnych regionalistów – jak np. Marek Wojtylak czy Zdzisław Kryściak. Na szczególną uwagę zasługują wydawane staraniem Łowickiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk „Roczniki Łowickie” oraz kwartalny dodatek do lokalnego tygodnika „Łowiczanie. Kwartalnik Historyczny”.

Do tej pory jednak Łowicz nie doczekał się całościowego opracowania poświęconego dziejom politycznym i społecznym w II Rzeczypospolitej, a niniejsza praca jest próbą uzupełnienia tej luki.

Poniższa praca przedstawia dzieje polityczno-społeczne Łowicza od momentu odzyskania niepodległości do wybuchu II wojny światowej. Głównym celem było możliwie wierne i dokładne przedstawienie życia polityczno-społecznego na tle wydarzeń ogólnokrajowych, w porównaniu z innymi, okolicznymi miastami. Wyjątkowe dzieje Łowicza być może miały wpływ na postawę jego mieszkańców.

Praca została podzielona na 7 rozdziałów pod względem problemowo – chronologicznym. Rozdział pierwszy zawiera syntetyczny opis dziejów Łowicza w okresie I wojny światowej, bezpośrednio poprzedzającej najbardziej interesującą mnie epokę. Łowicz, z racji na fakt, iż na przełomie 1914/1915 r. pełnił rolę miasta przyfrontowego, poniósł dość duże straty spowodowane działaniami bojowymi. W tym dramatycznym okresie ujawniła się również duża zdolność łowickiego społeczeństwa do oddolnej organizacji i wzajemnej pomocy. Rozdział II prezentuje wydarzenia związane z odzyskaniem niepodległości i przejęciem władzy przez Polaków w Łowiczu, szczególnie zaangażowanie lokalnego oddziału POW. Kolejny, trzeci rozdział opisuje miasto i jego mieszkańców w II Rzeczypospolitej. Zaprezentowane zostały tu zmiany, jakie zaszły w Łowiczu pod względem przestrzennym – rozwój miasta poprzez włączanie okolicznych terenów. Niezwykle ciekawym problemem była kwestia przeprowadzenia pomiarów miejscowości, a Łowicz był jednym z pierwszych miast w II Rzeczypospolitej, które uporały się z tym problemem. Efektem pomiarów było

⁵ M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *Łowicz 1918-1939. Kronika fotograficzna*, Łowicz 2016.

⁶ Tamże, s. 3.

⁷ W.J. Wysocki, *Leksykon prasy łowickiej*, Łowicz 1997; Tenże, *10 pułk piechoty 1918-1939*, Warszawa 1997

opracowanie planu regulacji, tzn. planu rozwoju, nagrodzonego na forum architektonicznym, a zakładającym rozwój miasta aż do osiągnięcia liczby 150 tys. mieszkańców. Były to plany powstające, gdy miasto liczyło kilkanaście tysięcy mieszkańców, włodarze Łowicza, w początkowym okresie funkcjonowania miasta w II Rzeczypospolitej wybiegali daleko w przyszłość i patrzyli niezwykle optymistycznie, ale wydaje się, że było to niezbędne, by w tych trudnych warunkach rozwijać miasto. Kolejny, czwarty rozdział dotyczy gospodarki, pokazując tło, w jakim funkcjonowało łowickie społeczeństwo. Rozdział piąty przedstawia zarys życia kulturalnego, łączącego się w dużym stopniu z aktywnością społeczeństwa. Ostatnie dwa rozdziały stanowią najobszerniejszą i najważniejszą część pracy. Szósty prezentuje bogactwo i zróżnicowanie życia społecznego, zarówno organizacji społecznych funkcjonujących w mieście jak i oddolne inicjatywy lokalnej ludności. Aktywność ta zarysowywała się na wielu polach: działalności charytatywnej, oświatowej, aktywizującej zawodowo, skupiającej grupy zawodowe, pielęgnującej lokalną tożsamość. Z pewnością kapitał społeczny był jednym z większych bogactw miasta w II Rzeczypospolitej, przejawiał się on niezwykle energią, zaangażowaniem w sprawy miasta, nadzieją na przyszłość i wspólnym dbaniem o rozwój Małej Ojczyzny, a pośrednio także i całego państwa polskiego. Ostatnie dwa rozdziały rozprawy dotyczą życia politycznego w lokalnej społeczności. W siódmym zostały zaprezentowane działające na polu lokalnym partie polityczne. Rozdział ósmy pokazuje pulsowanie życia politycznego w najważniejszych dla tej dziedziny momentach: kampaniach wyborczych, zarówno do wyborów samorządowych, jak i oddźwięku kampanii do wyborów parlamentarnych na gruncie lokalnym.

Praca oparta jest przede wszystkim na materiałach archiwalnych. Niestety, materiał źródłowy dotyczący Łowicza nie zawsze jest kompletny w stopniu, jakiego życzyłby sobie historyk. Dotyczy to szczególnie lat trzydziestych, znacznie słabiej reprezentowanych. Podstawę źródłową stanowiły akta znajdujące się w Archiwum Państwowym w Warszawie Oddział w Łowiczu, a szczególnie zespoły: Akta Miasta Łowicza, Starostwo Powiatowe Łowickie. Dodatkowo zostało wykorzystanych kilka innych zespołów z łowickiego archiwum.

Ważnym i ciekawym uzupełnieniem były Akta Wydziału Bezpieczeństwa Publicznego Województwa Warszawskiego przechowywane w Archiwum Państwowym w Warszawie, Dokumenty Życia Społecznego z Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego.

Niezwykle istotnym źródłem, szczególnie w kontekście dziejów życia społecznego stanowiła lokalna prasa z tego okresu: przede wszystkim „Łowiczanie”, „Życie Gromadzkie”, „Życie Łowickie”, „Polska Narodowa”, a także kilka innych, mniejszych czasopism.

Zamieszczone w aneksie biogramy burmistrzów miasta powstały na podstawie dostępnej literatury, tj. biogramów z Polskiego Słownika Biograficznego, słownika autorstwa Tadeusza Gumińskiego, informacji zamieszczonych w ówczesnej prasie, tekstach z „Roczników Łowickich”, „Łowiczanina. Kwartalnika Historycznego”, „Nowego Łowiczanina”, a także innych słowników biograficznych. Biogram Jana Czarnkowskiego został zamieszczony w „Przeglądzie Włókienniczym” (nr 3 z 1982 r.), wiele informacji dotyczących Jana Michalskiego znajduje się w tekstach związanych z jego działalnością z czasów kaliskich.

W tym miejscu pragnę podziękować Panu prof. dr hab. Pawłowi Samusiowi, za okazaną pomoc, wsparcie oraz liczne i cenne wskazówki, a także dr hab. Jackowi Pietrzakowi. Podziękowania składam również wszystkim tym, którzy towarzyszyli mi podczas tworzenia pracy, szczególnie rodzinie oraz Ewie Kacprzyk, nieustannie motywującej do systematycznej pracy, Kolegom i Koleżankom z seminarium doktorskiego za wszelkie wsparcie. Wyrazy podziękowania chcę również złożyć na ręce Marka Wojtyłaka z Archiwum Państwowego w Warszawie Oddział Łowicz za serdeczne przyjęcie i nieocenioną pomoc.

Rozdział I

Łowicz w czasie I wojny światowej

Wieść o wypowiedzeniu wojny przez Niemcy Rosji była dla mieszkańców Łowicza zaskoczeniem. 31 VII 1914 r. w mieście pojawiły się plakaty ogłaszające mobilizację. Uspokajano, że wojna bezpośrednio nie dotknie miasta, gdyż toczyć się będzie „tylko na terenach przygotowanych do obrony, do których nasza okolica nie należy”⁸. Wkrótce jednak okazało się, jak bardzo te słowa minęły się z prawdą. Do miasta zaczęli przybywać uchodźcy, wstrzymano ruch pasażerski na kolei, zniszczono urządzenia telekomunikacyjne⁹. Dla zapewnienia porządku i bezpieczeństwa w mieście 3 VIII 1914 r. powołany został Komitet Obywatelski. Na jego czele stanął były prezydent Łowicza – Leon Gołębiowski, a dołączyli do niego m.in.: sędzia Aleksander Ficki, przemysłowiec Emil Balcer, właściciel muzeum Władysław Tarczyński i proboszcz parafii Świętego Ducha ks. kan. Jan Niemira¹⁰.

Ogłoszona przez cara Mikołaja II odezwa do Polaków, wydrukowana w „Łowiczaninie” 21 sierpnia, została bardzo ciepło przyjęta przez redakcję. W komentarzu można było wówczas przeczytać, że „odbiła się radosnym echem w dziejach narodu polskiego”; przytaczano również przychylne komentarze z krajowej prasy¹¹. Pod jej wpływem kilkudziesięciu ochotników udało się do Warszawy w celu zaciągnięcia do wojska¹². Po ogłoszeniu aktu przez Mikołaja II, w wyniku uspokojenia sytuacji w mieście, życie zaczęło się normalizować, na ile było to w warunkach wojennych możliwe. Funkcjonowała ogłoszona przez wojskowego komendanta miasta, płk. Abaszydzego, godzina policyjna, między 21 a 4. Dopiero na początku października w mieście ponownie sytuacja stała się nerwowa. W wyniku niepomyślnego rozwoju walk w okolicy Rosjanie opuścili miasto 9 października, do którego dwa dni później wkroczyły wojska niemieckie. Zachowanie ich było nienaganne¹³.

W rękach niemieckich miasto znajdowało się tylko kilka dni. Po nieudanej próbie zdobycia Warszawy, Niemcy wycofali się z Łowicza, który 18 października oddany został w ręce Rosjan. Ci jednak już nazajutrz opuścili miasto, które tym razem zajęły wojska austriackie¹⁴. Dnia 20

⁸ Dodatek specjalny do „Łowiczanina” z dn. 2 VIII 1914 r.

⁹ T. Gumiński, *Pierwsza wojna światowa (1914-1918)* [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986, s. 305.

¹⁰ M. Wojtylak, *Z pomocą dla poszkodowanych*, „Łowiczanin. Kwartalnik historyczny” 2014, nr 3, s. 1.

¹¹ Odezwa Zwierzchniego Naczelnego Wodza do Polaków., „Łowiczanin” 1914, nr 34, s. 1.

¹² T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 305.

¹³ W. Tarczyński, *Kronika dziejów Łowicza z pierwszych 9 miesięcy wielkiej wojny światowej 1914-1915*, za T. Gumiński, dz. cyt., s.

¹⁴ J. Dutkiewicz, *Działania wojenne w okolicy Łowicza w 1914 i 1915 r.*, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 7, s. 13-14.

X 1914 r. Niemcy spalili budynki łowickich dworców kolejowych. W tym czasie w okolicy trwały zacięte walki, miasto znajdowało się pod ostrzałem artyleryjskim. Wśród ludności cywilnej odnotowano pierwsze ofiary. Wojska rosyjskie po przegrupowaniu i skoncentrowaniu sił, ponownie zajęły miasto, 24 października – już po raz trzeci – witane były w Łowiczu jako wyzwoliciiele, po krótkim epizodzie przejścia miasta przez państwa centralne¹⁵.

W okresie październikowej ofensywy wojsk niemiecko-austriackich czynny udział wzięły także oddziały polskie. Oddziały legionowe pojawiły się również w okolicy Łowicza¹⁶. W skali operacyjnej, brały one udział w ataku, który zakładał zdobycie Warszawy przez Niemców, jednak J. Piłsudski dobrze znał znaczenie propagandowe wyparcia Rosjan z Warszawy i chciał je wykorzystać. W tym celu, po uzyskaniu zgody dowództwa armii niemieckiej, wydzielono z Pułku Legionów II batalion oraz szwadron kawalerii, aby te oddziały wkroczyły wraz z armią niemiecką do Warszawy¹⁷. Podporządkowane zostały one austriackiej 7 Dywizji Kawalerii¹⁸. Jednak w wyniku ogólnego załamania wojsk państw centralnych celu tego nie udało się osiągnąć, rozpoczął się odwrót. Oddział kpt. M. Norwid-Neugebauera wycofywał się przez Mszczonów, Łęczycę na Kalisz¹⁹. W połowie października II baon osiągnął rejon Łowicza.

Otrzymał on zadanie obrony przedmościa Bzury. W tym czasie wydzielono z batalionu 2 kompanię, która została skierowana do Bednar. Zostali tam 21 X 1914 r.²⁰ zaskoczeni przez oddział rosyjskich kozaków, doszło do walki. W tym miejscu zaczynają się pojawiać nieścisłości co do szczegółów. Cytowana praca dotycząca legionów wskazuje, że legionieści mieli za zadanie, osłaniać prace niemieckich saperów nad Bzurą w Bednarach²¹, natomiast relacje prasowe z czasów II RP mówią, że żołnierze mieli pójść na patrol i zbadać stan mostu na Bzurze²². Prawdziwa jest wersja o patrolu – legionieści mieli zbadać położenie sił rosyjskich, o czym świadczy cytowana poniżej relacja.

Legionieści zostali zaatakowani przez oddział kawalerii rosyjskiej. Ostrzeliwując się rozpoczęli odwrót w kierunku zabudowań. Dotarli do przydrożnej kapliczki, gdzie zaskoczył

¹⁵ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 306; R. Oczykowski, *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1921, s. 40-41.

¹⁶ Zob. *Łowicz* [w:] *Encyklopedia Wojskowa*, t. VI, 1936, s. 240-241.

¹⁷ R. Oczykowski, *dz. cyt.*, s. 40.

¹⁸ *Tamże*, s. 44.

¹⁹ K. Bąbiński, *Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów*, Warszawa 1929, s. 6.

²⁰ *Rok 1914 w dokumentach i relacjach. Wstęp i opracowanie Janusz Cisek*, Kraków 2005, s. 22 – w kalendarium znajdującym się w tej pracy podana jest data 21 października. W opublikowanej w 1915 r. liście strat legionów, potyczka pod Bednarami jest datowana na 20 października, zob. np. *Lista chorych, rannych, zabitych i zaginionych legionistów do kwietnia 1915 roku*, s. 4, 15. O potyczce wspomina również Jan Wegner, jednak datuje ją na „koniec 1914 r.” zob.: *Nieborów 1945-1970. Księga pamiątkowa*, s. 15.

²¹ W. Milewska, J. T. Nowak, M. Zientara, *Legiony Polskie 1914-1918. Zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998, s. 44.

²² *Kapliczka-pomnik w Bednarach ku czci bohaterskich legionistów*, „Ilustrowany Kurjer Codzienny” (dalej „IKC”) 25 X 1938, nr 295, s. 3.

ich drugi oddział rosyjski. Żołnierze bronili się tam, aż do skończenia amunicji. Wówczas nastąpiła szarża kozaków, a żołnierze zostali poranieni lancami²³.

W wydawanym pod koniec II Rzeczypospolitej piśmie 5 pp „Zuchowaty” jeden z uczestników potyczki zamieścił obszerny jej opis. „Obejmuje komendę nad sekcją Stefan Szafrąński [...]. Początkowo w kolumnie dwójkowej maszerując, mijaliśmy to pojedynczych jeźdźców niemieckich, to znów oddział w sile pół szwadronu śpiesznie wycofujący się ku Bełchowowi. Wyczuwamy już, że znajdujemy się w pobliżu nieprzyjaciela. Stefek Szafrąński objaśnia nam: <<Mamy zbadać, czy Moskale sforsowali Bzurę, czy zajęli Bednary i mniej więcej w jakiej są sile>>. Idziemy dalej. Za Nieborowem spotykamy mijający nas oddział konny niemiecki wycofujący się za Nieborów. Zobaczywszy nas, przyszli krzycząc: <<In Bednary sind die Russen>>, a oficer niemiecki mówi Szafrąnskiemu <<Bednary gefange die Russen>>. Ale Szafrąński odpowiada: <<Rozkaz jest rozkaz>>. [...] Mijając, penetrujemy we dwójkę Julianów, nie zauważając nic szczególnego, jedynie potwierdzają się otrzymane po drodze wiadomości o zajęciu Bednar; widzimy przed sobą tor kolejowy, przy którym dołączamy do reszty patrolu.

Za torem Szafrąński robi szkic sytuacyjny [...]. Z prawej strony widzimy oddział kawalerii zmierzający do drogi, którą kroczymy, ktoś za mną mówi <<pewnie Niemcy>>, ktoś inny nieśmiało <<może Moskale>>.

Dzień był pochmurny, jesienny, po deszczu i dlatego trudno było odróżnić szczegóły. Mniemaliśmy, że jeszcze jeden patrol niemiecki się wycofuje. Z prawej strony, zza gaju drzew wysuwa się następny oddział kawalerii. W tej chwili któryś z kolegów krzyknął: <<Rany Boskie, przecież to Moskale!>>. Pierwszy oddział Kozaków już zbliżał się ku nam o jakieś 200-300 metrów. Przystajemy... Karabiny do oka i salwami strzelamy, jeden raz, drugi, trzeci i czwarty. Skłębiło się w kolumnie i szpica zwiewa w nieładzie. My wycofujemy się biegiem, strzelając bez przerwy, po drodze repetuję [...]. Kule świszczą koło uszu. Przed torem kolejowym strzelamy jeszcze szybko salwami. Spadają jeźdźcy, biegają luźne konie. Widzimy, że rozwinięta w tyralierę reszta jazdy otacza nas skrzydłem, przekraczając tor. Mamy już tylko naboje w magazynie karabinu. Skokami, biegniemy z powrotem przez tor. Przy drodze widać kapliczkę i chaty Julianowa. Jesteśmy zmęczeni i pot zalewa nam oczy. Postanawiamy, wobec niemożności wydostania się z matni, bronić obok tej kapliczki do ostatka [...].

<<O Boże – a ten tu nawet katolik!>> [...]. Chłop jakiś ze zdziwieniem przyglądał mi się, a gromady wyrostków nachyla się nade mną mówiąc: <<O żyjeta człowieku i bardzoście

²³ Tamże; *Kapliczka-pomnik na miejscu krwawej walki legionistów w Łowickiem*, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, nr 297, z dn. 27 X 1938, s. 7.

raniony?>> [...]. Wziął mnie za ramiona, ktoś mu jeszcze pomagał nieść za nogi i tak ponieśli mnie do najbliższej chałupy. Zakrzętnął się wnet Chojecki i sprowadził gospodarza Fiutkowskiego, sanitariusza z armii rosyjskiej, który oparzył mi rany bandażem, udartym z ofiarowanej przez Sosnkowską koszuli²⁴”.

Dwaj polegli legioniści zostali pochowani początkowo na miejscu walki, w 1916 r. ich ciała zostały przeniesione na cmentarz w Kompinie, ich groby były podpisane „zwei polnischer Legioner”. Po likwidacji tego cmentarza w 1931 r., ich ciała zostały przeniesione na cmentarz w Kurabce²⁵.

Po opanowaniu miasta 24 października przez wojska rosyjskie Łowicz pozostawał w ich rękach. Po stosunkowo spokojnym początkowo okresie, w drugiej połowie listopada nastąpił odwrót taborów, urzędników czy strażników, tak, że od 21 listopada w mieście pozostało tylko wojsko. Dwa dni później miasto znów znalazło się pod ostrzałem²⁶, najcięższym od początku działań wojennych. Po trzytygodniowych walkach, 17 XII 1914 r. do miasta wkroczyli Niemcy, a konkretnie 9 Armia pod dowództwem gen. Augusta von Mackensena. Wskutek działań wojennych obraz miasta nie prezentował się dobrze, przypominał wręcz pobojuwisko. Uszkodzonych zostało wiele budynków w centrum miasta, szyby zostały wybite, a ulice przerywane były lejami po pociskach artyleryjskich²⁷. Jeden z mieszkańców miasta, Władysław Tarczyński tak opisywał wygląd Łowicza: „Widok miasta okropny! Przerażający! Ruiny i spustoszenie! Dziury okienne bez okien, albo okna bez szyb – przez nie ponuro przegląda czarność wewnętrzna, lub są pozatykane wiechciami, zaklejone papierem albo deskami zabite. Dachy pozapadane, to z podziurawienia, ściany domów odrapane i poszczerbione, gzymsy poobrywane, drzwi sklepowe pozabijane deskami. Wszystkie ogrody, okólniki, podwórza i wszelkie zagrodzenia, stanowią teraz jednostajne wielkie przestrzenie – bo ogołocone ze sztachet i płotów niegdyś je rozdzielających. Nie ma bram przy sieniach, nie ma drzwi u komórek i wychodków. Nie ma drzwi i okien – niekiedy i futryn w mieszkaniach dla nich nie zdalnych –lub przez nich nie zajętych”²⁸.

W tym czasie front ustabilizował się niedaleko Łowicza, na linii dolnej Bzury i Rawki²⁹. Łowicz był więc miastem przyfrontowym, na bezpośrednim zapleczu armii niemieckiej.

²⁴ E. Białek, *Wspomnienie z pierwszej ofensywy na Warszawę*, „Zuchowaty”, nr 16, 1937, cyt. za: M. Wojtylak, *Pomniki pamięci*, „Nowy Łowiczanie”, nr 45 z dn. 12 XI 1998 r., s. 7, 10.

²⁵ M. Wojtylak, *Pomniki...*, s. 10.

²⁶ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 306.

²⁷ Tamże, s. 307.

²⁸ M. Wojtylak, *Na kartach łowickiej kroniki*, s. 1.

http://www.archiwa.gov.pl/images/docs/M_Wojtylak_Nakartachlowickiejkroniki.pdf [dostęp 6.11.2015]

²⁹ O działaniach wojennych w tym miejscu zob. S. Kaliński, *Bolimów 1915*, Warszawa 2015.

Stanowił zatem ważny punkt przerzutu, koncentracji wojsk, sprzętu i zaopatrzenia³⁰. Władysław Tarczyński opisywał: „Niemcy zwieźli przeszło 5000 swoich rannych. Do Prus idzie codziennie 5-6 do 7 pociągów z rannymi. Bitwa trwa nieustannie. Jeńców rosyjskich dzisiaj przez Łowicz przeprowadzili około tysiąca. Ruch samochodów i taborów tworzy piekło na ulicach miasta i szosy są pełne. Na pozycje wożą oprócz amunicji, bale, koce, deski, siano i słomę w wielkiej ilości oraz żywność, żelastwo różne i piecyki blaszane. Kościół popijarski dzisiaj zajęty dla rannych jeńców rosyjskich”³¹. W mieście funkcjonowały szpitale polowe, nad miastem przelatywały samoloty wojskowe. Wszystkie te aspekty spowodowały, że, jak wskazywał spis z 23 II 1915 r., w mieście przebywało tylko 10,5 tys. mieszkańców, z czego stałych mieszkańców była zaledwie połowa. Pozostałą część ludności stanowili ludzie ewakuowani z bezpośredniej okolicy przyfrontowej. Oznaczało to ubytek w stosunku do czasów przedwojennych o 1/3.

Działania wojenne przeniosły się dalej na wschód, mimo to obowiązywały wciąż ograniczenia w komunikacji drogowej, kolejowej. W 1917 r. wciąż pod kontrolą wartowników niemieckich znajdowały się mosty na Bzurze, w październiku tego roku zezwolono na podróż do austriackiej strefy okupacyjnej, ale tylko posiadaczom paszportów³².

Jak już wspominałem, wg spisu z 23 II 1915 r., w mieście przebywało tylko 10,5 tys. mieszkańców. Kolejny spis przeprowadzono po trzech latach okupacji niemieckiej. Wskazał on na dzień 1 lutego 1918 r. 17098 mieszkańców³³. Liczba ludności wzrosła więc o około 6,5 tys. osób. Spowodowane było to w dużej mierze powrotami osób, które opuściły miasto w najcięższym okresie, kiedy Łowicz znajdował się w polu bezpośrednich działań wojennych. Wynikało to również z powodu przyłączenia do miasta kilku obszarów z okolicznych gmin. Miało to miejsce w 1916 r., kiedy to włączono w jego granice Korabkę, Wieś Łowicką, Łowicz Podduchowny od północy oraz Bratkowice od zachodu i Zielkówkę od wschodu³⁴. Wskutek wojny liczba kobiet znacznie przewyższała liczbę mężczyzn – 9419 kobiet na 7679 mężczyzn – czyli 112 kobiet na 100 mężczyzn. Pod względem wyznaniowym, z którego w pośredni sposób można wnioskować o składzie narodowościowym miasta, Łowicz prezentował się

³⁰ R. Oczykowski, *dz. cyt.*, s. 42.

³¹ Wojtylak M., *Na kartach łowickiej kroniki*, s. 3.

http://www.archiwa.gov.pl/images/docs/M_Wojtylak_Nakartachlowickiejkroniki.pdf [dostęp 6.11.2015]

³² T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 315.

³³ Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu (dalej APWOŁ), Akta Miasta Łowicza, sygn. 124 k. nlb.

³⁴ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 312; APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 146, k. 144, 188 – tam też odpis uchwały o włączeniu przedmieść.

wówczas następująco: 10844 katolików, 41 prawosławnych, 268 ewangelików, 187 mariawitów oraz 5758 Żydów.

Po zajęciu Łowicza przez Niemców w mieście władzę sprawował niemiecki komendant von Knoelsdorf³⁵, który w grudniu 1914 r. mianował cywilnym burmistrzem Emila Balcera, lokalnego kupca. Dzięki jego działaniom reaktywowano w kwietniu następnego roku Komitet Obywatelski (KO) z trzema sekcjami: podatkową, dobroczynności oraz opieki nad opuszczonymi przez właścicieli domami. Przewodniczącym Komitetu był z urzędu prezydent Emil Balcer, zaś jego zastępcą ks. kan. Jan Niemira. W składzie KO znaleźli się łowiccy przedsiębiorcy: Franciszek Balcer jako kasjer, inżynier Edward Dąbrowski – sekretarz, Maksymilian Hartwig, Tytus Wegner oraz kilku kupców żydowskich. W swej działalności charytatywnej Komitet korzystał głównie z ofiarności osób zamożnych oraz pomocy udzielanej przez Polaków z zaboru niemieckiego i z amerykańskiej fundacji Rockefellera³⁶. Sekcję dobroczynności niemiecki komendant rozwiązał już po miesiącu, ale cały komitet funkcjonował do marca 1916 r., pomimo aresztowania i internowania w Niemczech już w czerwcu 1915 r. dwóch jego członków E. Balcera oraz W. Tarczyńskiego³⁷.

Jak wynika ze sprawozdania KO, Komitet w okresie od 27 III 1915 r. do 31 III 1916 r. udzielił pomocy finansowej 2728 osobom, wypłacając im kwotę 15714, 50 rubli. Udzielono też wsparcia w postaci pożyczek oraz zapomóg dla rezerwistek. Od połowy maja 1915 r. do końca działania komitetu wydano też 185 996 porcji obiadowych³⁸.

Położenie ludności w okupowanym mieście było niezwykle ciężkie. Oprócz kłopotów wynikających z obostrzeń władz, źle przedstawiała się również sytuacja aprowizacyjna. Kłopoty były zarówno z dostarczaniem np. opału – czego skutkiem było wydane latem 1917 r. obostrzenie, że następnej zimy będzie można ogrzać w domu tylko jedno pomieszczenie³⁹, jak i z zaopatrzeniem w żywność. Sytuacja ta była coraz gorsza w miarę trwania wojny. Na początku 1917 r. dzienny przydział na mieszkańca wynosił 150 g chleba oraz 0,5 kg ziemniaków. Za mieszkańcami ujęli się radni, na sierpniowym posiedzeniu został zgłoszony wniosek o niezwłoczną sprzedaż dla ludności produktów spożywczych w jak największych racjach na głowę⁴⁰. We wrześniu magistrat ogłosił, że od września każdy mieszkaniec otrzyma miesięcznie 10 funtów chleba i 12 funtów mąki żytniej, jednocześnie cena chleba została

³⁵ M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *I wojna światowa w Łowiczu*, Łowicz 2014, s. 52.

³⁶ M. Wojtylak, *Z pomocą dla poszkodowanych*, „Łowiczanie. Kwartalnik historyczny” 2014, nr 3, s. 2.

³⁷ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 309.

³⁸ *Sprawozdanie z działalności Komitetu Obywatelskiego miasta Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1918, nr 41, s. 2-3.

³⁹ *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1917, nr 17, s. 4.

⁴⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 77.

podniesiona⁴¹. W styczniu 1918 r. wprowadzono kolejne ograniczenia⁴², a od lutego z przydziałów żywnościowych, ze względu na braki w zapasach, mogli korzystać tylko najubożsi⁴³. Oprócz wspomnianych wyżej kłopotów z opałem, żywnością, występowały też braki artykułów służących do oświetlania budynków – nafty czy świec.

Do zasług władz niemieckich w Łowiczu należy zaliczyć zakończenie kwestii elektryfikacji miasta. W 1916 r. początkowo tylko dla własnych potrzeb zaczęła działać elektrownia, rok później przeniesiona na teren koszar i przekazana władzom miejskim. Władze dbały też o porządek w mieście, istotny zwłaszcza w kontekście wcześniejszego zdemolowania miasta w czasie walk w początkowym okresie wojny. Zmodernizowano też np. rzeźnię miejską, po przerwie spowodowanej wojną wznowiła działalność orkiestra strażacka⁴⁴.

Od 1 IX 1915 r. Łowicz stał się również siedzibą władz administracyjnych powiatów łowickiego i sochaczewskiego⁴⁵. Ponad rok później, w październiku 1916 r. rozpoczął działalność Sejmik Powiatowy.

Ogłoszenie aktu 5 listopada 1916 r. spowodowało dalsze zmiany. W styczniu 1917 r. odbyły się wybory do Rady Miejskiej. Odbywały się one w trzech kuriach: pierwsza – kupców, rzemieślników, handlowców, druga kuria to właściciele domów, inteligencja i wolne zawody, trzecia to robotnicy. Z każdej kurii miało zostać wybranych po 6 radnych. Kandydować mogli mężczyźni, w wieku powyżej 30 lat, zamieszkujący w mieście ponad dwa lata, biegle posługujący się językiem polskim w mowie i w piśmie⁴⁶. W wyniku wyborów z dnia 15 stycznia, do Rady dostało się 12 chrześcijan oraz 6 Żydów. W skład Rady weszli: Franciszek Brzeski, ks. Maksymilian Cichocki, Jan Kaliński, Mikołaj Kisieliński, Roman Kluge, Ludwik Lipiński, Stanisław Masztanowicz, Wiktor Pstruszeński, Karol Rybacki, Jan Sosnowski, Mateusz Tatarzyński, Stanisław Wardeński; oraz Gerson Granica, Icek Zylberberg, Anatol Wekstein, Josef Wartski i Icek Dawid Żelechowski⁴⁷. Na inauguracyjnym posiedzeniu Rady (14 III 1917) burmistrzem wybrano Niemca, kpt. Lenera, zaś drugim burmistrzem łowiczana, przemysłowca Franciszka Balcera. Wraz z czwórką ławników: Gabrielem Skowrońskim, Leonem Gołębiowskim, Bronisławem Łagowskim oraz Edwardem Nowakowskim tworzyli oni magistrat. Na pierwszym posiedzeniu radni jednogłośnie przyjęli również deklarację, wpisaną do protokołu posiedzenia, zawierającą trzy żądania: po pierwsze – dotychczasowe kompetencje

⁴¹ *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1917, nr 23, s. 4.

⁴² *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1918, nr 3, s. 3.

⁴³ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 315.

⁴⁴ *Tamże*, s. 316-317.

⁴⁵ *Tamże*, s. 315.

⁴⁶ M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *dz. cyt.*, s. 75.

⁴⁷ *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka”, 1917, nr 1., s. 4.

radę uznano za zbyt szczupłą i postanowiono podjąć działania w celu zwiększenia uprawnień w zakresie gospodarki miejskiej. Przypomniano również, że rada będzie pilnowała zarząd miasta w celu spełniania próśb i życzeń mieszkańców. Po trzecie, żądano, by zarząd powoływany był w drodze wyborów, a administracja odbywała się w języku polskim. Deklarację zakończono słowami: „Składając niniejszą deklarację w uroczystej chwili otwarcia Rady miejskiej, powodowani uczuciem miłości Ojczyzny i pragnieniem dobra naszego miasta, wznosimy okrzyk: Niech żyje wolna, niepodległa i zjednoczona⁴⁸ Polska!”⁴⁹. Początkowo protokoły posiedzeń pisano w dwóch językach (polskim i niemieckim), ale już od 14 V 1917 r. wyłącznie w języku polskim⁵⁰.

W grudniu 1917 r. dotychczasowy burmistrz, kpt. Lerner został przeniesiony na inne stanowisko do Niemiec⁵¹. Wobec rezygnacji burmistrza Rada Miejska ponowiła swoje żądanie zamieszczone w protokole z 19 marca, tj. mianowania nowego burmistrza z wyborów⁵². Stanowisko to objął dotychczasowy ławnik, Leon Gołębiowski⁵³. W jego miejsce ławnikiem wybrano Tadeusza Wierusz-Kowalskiego, miało to miejsce jednak dopiero 5 II 1918 r.⁵⁴ Dnia 11 kwietnia w miejsce ustępującego G. Skowrońskiego ławnikiem wybrano jednogłośnie, przez aklamację pastora Edmunda Bursche, co znamienne, wcześniej sądzonego za wrogie wystąpienia przeciw polityce niemieckiej⁵⁵.

Ważnym zdarzeniem z początku 1918 r. było zajęcie stanowiska przez Radę w sprawie wyłączenia Chełmszczyzny z Królestwa Polskiego⁵⁶. Powoływano się w nim na prawo narodów do samostanowienia, decyzję o wyłączeniu owego terytorium określano jako rozbiór, gwałt spadający na naród polski. Tego dnia, tj. 14 lutego 1918 r., w mieście rozklejono wspólną

⁴⁸ Po odczytaniu deklaracji miała odbyć się następująca wymiana zdań między burmistrzem Lernerem a jednym z radnych:

- „Co to jest zjednoczona Polska?
- Cała, ze wszystkich dzielnic. To znaczy z Krakowem.
- A może z Poznańskim?
- Rzekleś Panie!
- A z Berlinem też?
- Nie, Berlina nie chcemy”; cyt. za: M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *dz. cyt.*, s. 85.

⁴⁹ *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka”, 1917, nr 1., s. 4; APW OŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 98, k. 8-12.

⁵⁰ Zob. APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 53.

⁵¹ *Zmiany służbowe*, „Gazeta Łowicka” 1917, nr 37, s. 5.

⁵² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 110.

⁵³ Nie jest znana dokładna data wyboru burmistrza. W protokole RM z dnia 19 I 1918 r. występuje on już jako burmistrz, natomiast w ostatnich dwóch protokołach z 1917 r. nie ma wzmianki o głosowaniu i wyborach na burmistrza. 29 XI 1917 r. w protokole jako burmistrz występuje wciąż Lerner: zob. APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 104. „Gazeta Łowicka” podaje, że burmistrz L. Gołębiowski otrzymał nominację 7 I 1918 r., zob. *Z Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1918, nr 3, s. 3.

⁵⁴ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 122.

⁵⁵ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 138.

⁵⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 124-125.

odezwę POW, PPS i PSL, wzywającą do strajku następnego dnia. Tak też się stało, wybito również szyby w gmachu starostwa⁵⁷. Ostatnie posiedzenie RM miało miejsce 25 listopada 1918 r., już po ustąpieniu wojsk niemieckich, w mieście zarządzanym przez Polaków. Wówczas Rada przyjęła rezygnację członków Magistratu i uznając wypełnienie działalności Rady wg oświadczenia z 19 III 1917 r. radni złożyli mandaty⁵⁸. Kolejna Rada została wybrana w wyborach w niepodległej Rzeczypospolitej.

⁵⁷ M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *dz. cyt.*, s. 97.

⁵⁸ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 98, k. 172-174.

Rozdział II

Odzyskanie Niepodległości

Listopad 1918 r. to niezwykle ważny okres w dziejach Polski, również na ziemi łowickiej, albowiem zakończyła się wówczas okupacja niemiecka rozpoczęta jeszcze w 1914 r. Łowicz i okolice po okresie spowodowanym okupacją niemiecką i wcześniejszym pozostawianiem pod rozbiarami stał się częścią niepodległego państwa polskiego.

Podobnie jak w innych miastach centralnej Polski, w Łowiczu w listopadzie 1918 r., dokonano rozbrowienia wojsk niemieckich. Akcją odbierania broni żołnierzom okupanta w powiecie łowickim i samym Łowiczu kierowała Polska Organizacja Wojskowa (POW). Była to wówczas największa organizacja w powiecie, głosząca hasła walki zbrojnej, której członkowie byli odpowiednio przeszkoleni do czynnego udziału w wydarzeniach⁵⁹. Historia łowickiego okręgu POW rozpoczęła się 23 lipca 1916 r., kiedy to z rozkazu komendanta Okręgu 1. POW (Warszawa-prowincja) przybył do Łowicza Franciszek Kamionek, ps. „Rządza”⁶⁰ z zadaniem zorganizowania POW w Łowiczu i okolicach. Miał on utworzyć IX obwód POW⁶¹ obejmujący swoim zasięgiem powiaty łowicki i sochaczewski. Misja powierzona Kamionkowi zakończyła się sukcesem. W dniu 1 stycznia 1917 r. pod jego rozkazami znajdowało się 54 członków organizacji, a obwód posiadał 3 lokalne komendy – w Łowiczu, Sochaczewie i Kadzielinie. Obwód Łowicz był częścią okręgu I POW – Warszawa-prowincja, obejmującego poza tym takie miasta jak: Garwolin, Grójec, Rawa i Skierniewice⁶². W październiku 1918 r. do łowickiej POW należało już 151 członków⁶³.

Początkowo POW działało pod przykrywką Towarzystwa Sportowo-Gimnastycznego „Piechur”⁶⁴ i posiadało swoją siedzibę przy ul. Mostowej. Pozwalało to na pracę organizacyjną i szkoleniową samej POW. Program zajęć w „Piechurze” był tak dobrany, że przygotowywał do służby wojskowej. Była to więc organizacja paramilitarna. W kwietniu 1917 r. „Piechur” liczył 60 członków ćwiczebnych, drugie tyle liczyła sama POW. W czerwcu 1917 r. w lokalu „Piechura” odbył się pierwszy kurs wojskowy dla instruktorów, na którym uczono musztry formalnej i taktycznej, strzelania, marszów, szermierki na bagnety, gimnastyki stosowanej,

⁵⁹ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 45, s. 2.

⁶⁰ Franciszek Kamionek pochodził z powiatu radzyńskiego, był działaczem ludowym, ukończył szkołę podoficerską.

⁶¹ Szerzej o organizacji i działalności POW: T. Nałęcz, *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984.

⁶² T. Wawrzyński, *Raport Polskiej Organizacji Wojskowej z 9 marca 1917 roku*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2000, nr 23.

⁶³ T. Gumiński, *Pierwsza wojna ...*, s. 328.

⁶⁴ L. Majewski, *Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne*, „Łowiczanie” 1919, nr 10, s. 4.

służby polowej i walki, terenoznawstwa i wychowania. Kurs ten ukończyło z pomyślnym wynikiem 12 członków POW, którzy następnie stanowili kadrę wojskową POW IX obwodu łowickiego. Niestety, działalność „Piechura” nie trwała długo po zakończeniu kursu. W wyniku niemieckiej rewizji, która miała miejsce 4 lipca 1917 r., towarzystwo zostało rozwiązane⁶⁵. Dzień wcześniej Kamionek został aresztowany i wywieziony do Hawelbergu⁶⁶.

W chwili zatrzymania pierwszego łowickiego dowódcy POW, okręg posiadał 3 lokalne komendy: Łowicz, Łyszkowice i Kadzielin, a po wydzieleniu z okręgu łowickiego obwodu Sochaczew liczył on 73 członków. Aresztowanie dowódcy spowodowało przerwę w działalności POW, która zakończyła się wraz z mianowaniem kolejnego dowódcy. Następca został Adam Przybylski, oficer Legionów Polskich, który uniknął internowania, działający w POW od 1916 r.⁶⁷.

Pod dowództwem Przybylskiego POW rozszerzyła działalność propagandową. Komendant okręgu zajmował się redakcją odezw, ulotek, czasopism „Baczność”⁶⁸, a następnie „Prawda”, które drukowano we własnej drukarni, bądź w drukarni Pstruszyńskiego (bez wiedzy właściciela). Oprócz tego POW kolportowało wydawane władze POW („Rząd i Wojsko”, „Polaka”, „POW”).

Dnia 15 lutego 1918 r. POW zorganizowała akcję protestacyjną na wieść o podpisaniu traktatu w Brześciu. Zakończyła się ona wybiciem szyb w gmachu Kreisamtu, co, wobec niewykrucia sprawców, spowodowało nałożenie na miasto kary pieniężnej. W maju 1918 r., komendant Przybylski został skierowany do innego okręgu POW z powodu zagrożenia aresztowaniem przez policję niemiecką.

W połowie maja został powołany nowy łowicki komendant POW. Został nim dotychczasowy komendant obwodu lokalnego Łowicz, Stanisław Ambroziak. Był to urodzony w 1896 r. w Łowiczu zecer, członek POW od momentu powstania tejże organizacji na ziemi łowickiej⁶⁸. W tym okresie POW z rozkazu władz organizacji przygotowywała się do akcji przeciwko Niemcom. Poprzedził ją szereg aktów dywersji, jak np. podpalenie tartaku w Skaratkach w lipcu 1918 r., spalenie stacji telefonicznej w Bobrownikach, niszczenie,

⁶⁵ T. Gumiński, *Pierwsza wojna...*, s. 326-327; S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 45, s. 2.

⁶⁶ *Tamże*, s. 3.

⁶⁷ M. Getter i A. Szklarska-Lohmannowa, *Przybylski Adam*, *Polski Słownik Biograficzny*, t. XXIX, 1986, s. 93.

⁶⁸ We wspomnieniach S. Cieślaka figuruje jako Adam, ale inne źródła podają imię Stanisław. Zob. T. Gumiński, *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny. Ambroziak Stanisław – Dietrichowa Helena*, Łowicz 1987, s. 2; E. M. Tomczak, *Polska Organizacja Zbrojna w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, t. 4/1, s. 142.

co pewien czas, przewodów i urządzeń telefonicznych i telegraficznych, utrudnianie i uniemożliwianie rekwizycji płodów rolnych.

Na początku listopada IX łowicki obwód POW liczył 152 członków zaprzysiężonych i zorganizowany był następująco:

- Komenda IX obwodu w Łowiczu – komendant Adam Ambroziak, ps. „Brudziez”, „Orlicz”.

- Pluton żandarmerii przy Komendzie obwodu – komendant Zygmunt Sawicki, ps. „Poraj-Assak”.

- Poczta i kurierzy – kmdt Stefan Zwoliński, ps. „Stefko”, „Stark”.

- Komenda lokalna A.-Łowicz – kmdt Józef Sylwestrowicz, ps. „Janicz”, „Mirski”.

Skład: 3 sekcje miejskie, sekcja szkolna (uczniowie gimnazjum), sekcja wiejska Bobrowniki, sekcja wiejska Płaskocin i Łaguszew.

Komenda lokalna B.-Łyszkowice – kmdt Stanisław Stasiak, ps. „Obdulski”. Skład: pluton z Łyszkowic i najbliższych okolic.

- Komenda lokalna C.-Chruslin – kmdt Bronisław Bończak, ps. „Lawina”, „Chmura”.

Skład: sekcja wiejska Chruslin, sekcja wiejska Trąby, sekcja Skararki-Rogóźno.

- Komenda lokalna D.-Zabostów – kmdt Leon Majewski, ps. „Wojnicz”.

Skład: sekcja wiejska Zabostów, sekcja wiejska Kompina-Gągolin Północny, sekcja wiejska Popów.

- Komenda lokalna E.-Chąsno – kmdt Stanisław Szymański, ps. „Wieloch”.

Skład: 1 sekcja wiejska Chąsno, 1 sekcja Wiejska Kocierzew-Osiek, 1 sekcja wiejska Sierżniki⁶⁹.

W październiku 1918 r. do Naczelnej Komendy POW w Warszawie został wezwany, za pośrednictwem ówczesnego dyrektora Seminarium Nauczycielskiego w Łowiczu, Janusza Jędrzejewicza⁷⁰, Stefan Cieślak. Otrzymał on misję przygotowania POW do wystąpienia zbrojnego w powiecie łowickim. W momencie rozpoczęcia walki Cieślak miał też objąć

⁶⁹ Schemat organizacji POW za: S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 46, s. 2-3.

⁷⁰ Janusz Jędrzejewicz pełnił tę funkcję w roku szkolnym 1918/1919. Zob. Z. Osiński, *Janusz Jędrzejewicz. Piłsudczyk i reformator edukacji (1885-1951)*, Lublin 2008, s. 58.

dowództwo. Ze względu na dobre wyniki pracy Ambroziaka oraz zagrożenie aresztowaniem, Cieślak⁷¹ miał objąć dowództwo dopiero w momencie ataku⁷².

Wkrótce przedstawił on plan działania na wypadek sprzyjających okoliczności do ataku. W ogólnym zarysie zakładał on mobilizację i skoncentrowanie powoiaków w ważniejszych punktach. Łączność telefoniczna i telegraficzna miała zostać przerwana. Na terenie powiatu plan zakładał rozbicie posterunków żandarmerii, wart i innych drobnych oddziałów w celu zdobycia w ten sposób amunicji. Kolejnym i ostatnim krokiem miało być rozbicie garnizonu Łowicza oraz, w razie potrzeby, przerwanie komunikacji drogowej i kolejowej⁷³.

Nadmienić wypada, iż Niemcy w listopadzie 1918 r. posiadali w Łowiczu dość znaczne siły, których trzon stanowi 26. batalion Landsturm Gorlitz, mający około 300 żołnierzy. Oprócz nich w mieście stacjonował sztab 8. pułku dragonów rezerwy, żandarmeria i około stu urzędników wojskowych i personelu pomocniczego⁷⁴. Jednak należy podkreślić, że wśród nich latem i jesienią 1918 r. zaczęły się szerzyć oznaki załamania. Świadczy o tym ówczesna charakterystyka sytuacji w Łowickiem: „Okupanci już dużo stracili ze swej buty i odwagi. Urzędnicy z powiatu są bardzo apatyczni w spełnianiu swych czynności. W jednej z gmin chłopci pobili żandarmów po rekwizycji. Żandarmi po wsiach tak się boją, że wieczorem wcale nie wychodzą na wieś, zamykają się w domach i wstawiają w okna kraty żelazne”⁷⁵.

Dnia 10 listopada ostatni raz został przeprowadzony przez POW wywiad obiektów strategicznych czy obsadzonych przez Niemców. Dzień później o godz. 12.30 zarządzona została odprawa komendantów lokalnych, sekcyjnych i kurierów. Odbyła się ona w kuźni Witkowskiego przy ul. 3 maja. Zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami S. Cieślak objął dowództwo zarządzając całkowitą mobilizacją POW, a rozpoczęcie akcji wyznaczono na godz. 16.00.

Najpierw oddziały POW miały zniszczyć połączenia telefoniczne i telegraficzne oraz rozbić mniejsze oddziały w powiecie, a następnie spotkać się w dwóch punktach zbiorów

⁷¹ Stefan Cieślak urodził się 5 VIII 1891 r. w Łowiczu, w rodzinie rzemieślniczej. Jego ojciec był mistrzem szewskim. W rodzinnym mieście ukończył Szkołę Handlową. Po wybuchu I wojny światowej wstąpił do Legionów Polskich. W II Rzeczypospolitej oficer zawodowy, we wrześniu 1939 r. dowodził 65. Pułkiem Piechoty. Zmarł w 1951 r.

⁷² Stefan Cieślak służył w 1. kompanii 4. Pułku Piechoty Legionów Polskich. Jednym z jego kolegów z oddziału był Władysław Broniewski, który w swoich dziennikach określił go jako „starego szlafkamrata”. W 1916 r. został awansowany do stopnia chorążego, a w 1917 r. do stopnia podporucznika. Po kryzysie przysięgowym osadzony w Beniaminowie, zwolniony zaangażował się w pracę konspiracyjną, ale był obserwowany, stąd też miał przejść dowództwo dopiero w momencie rozpoczęcia akcji.

⁷³ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 47, s. 2.

⁷⁴ P. Łossowski, *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918 r.*, Łowicz 1998, s. 203

⁷⁵ P. Łossowski, *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986, s. 11-13.

w bezpośrednim sąsiedztwie Łowicza. Zgrupowanie początkowo zostało podzielone na kilka oddziałów. Na północy powiatu miała operować grupa pod dowództwem A. Ambroziaka – jej celem było rozbrojenie posterunku żandarmerii w Chąśnie oraz wart przy szpitalu epidemicznym i magazynie prowiantowym na ul. Wesołej w Łowiczu. Po wykonaniu tych zadań grupa ta miała wkroczyć do centrum miasta od strony północnej ul. Mostową i dążyć do rozbrojenia żołnierzy niemieckich w pobliżu Starego Rynku i ul. Podrzecznej.

Druga grupa miała rozbroić załogę koszar na wylocie ul. Piotrkowskiej (dzisiejsza ul. Stanisława Stanisławskiego). Samodzielne zadania otrzymał Stefan Zwoliński, który miał udać się do Łyszkowic i objąć dowodzenie nad tamtejszą lokalną komendą POW. W Łyszkowicach miał wraz z oddziałem rozbroić posterunek żandarmerii i ochrony tartaku, a następnie pozostać na miejscu jako ochrona osady⁷⁶.

Przebieg akcji nie zawsze zgadzał się z planami. W samych Łyszkowicach rozbrojenie odbyło się pomyślnie i bez przeszkód. W drugim miejscu, tj. tartaku, administratorzy stawili opór. Podczas strzelaniny poległ Kazimierz Gradys „Zagłoba”⁷⁷. Ostatecznie tartak został zajęty, a POW skonfiskowała znajdujące się w kasie ponad 7 tys. marek. Pierwsza grupa napotkała większe trudności. Oddział pod dowództwem A. Ambroziaka stoczył długą walkę z żandarmami w Chąśnie, którzy zabarykadowali się w swojej kwaterze. Poddali się dopiero po groźbie podpalenia budynku⁷⁸.

Tymczasem żołnierze niemieccy skoszarowani w Łowiczu, na wieść o wydarzeniach w Niemczech i na froncie zachodnim (abdykacja cesarza, zawieszenie broni, pogłoski o rewolucji) wywiesili na budynku koszar czerwoną flagę i powołali radę żołnierską. W zupełnie innym nastroju znajdowała się ludność polska. Wieść o powrocie Józefa Piłsudskiego z więzienia w Magdeburgu oraz klęsce państw zaborczych podziałała mobilizująco na mieszkańców Łowicza. Już w godzinach przedpołudniowych 11 listopada pojawiły się pierwsze przypadki rozbrajania pojedynczych żołnierzy niemieckich. Jak wspominał jeden z uczestników akcji, Eugeniusz Piasecki: „Niemcy przeważnie oporu nie stawiali. Stawaliśmy się bardziej agresywni i znajdowaliśmy coraz więcej pomocników”⁷⁹.

Właściwe rozbrajanie Niemców odbyło się dopiero przy udziale POW. Po wykonaniu zadań w terenie, oddziały POW zaczęły koncentrować się w bezpośrednim sąsiedztwie Łowicza. Około godziny 18 w okolicy lasu miejskiego zebrało się ok. 300 ludzi. Niestety, stan

⁷⁶ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 47, s. 3.

⁷⁷ P. Łossowski, *Zerwane pęta...*, s. 176-177; S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 52, s. 2.

⁷⁸ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 49, s. 3.

⁷⁹ P. Łossowski, *Zerwane pęta...*, s. 175.

uzbrojenia był tragiczny. W posiadaniu ochotników znajdowały się: 2 karabiny, kilkadziesiąt naboju, kilka rewolwerów i 4 granaty ręczne⁸⁰. Więcej broni posiadały oddziały POW z lokalnych obwodów, ale ostatecznie na miejsce zbiórki dotarła tylko sekcja z Bobrownik pod dowództwem Bronisława Szwarockiego. Było to 12 niemal w pełni uzbrojonych ludzi. Oddziały POW wyruszyły do koszar, gdzie okazało się, że żołnierze niemieccy byli skłonni to oddania części broni i wyjazdu z Łowicza pod warunkiem zagwarantowania im bezpiecznego przejazdu do granicy pruskiej⁸¹. Część broni Niemcy oddali w koszarach. W asyście strażaków, Niemcy odmaszerowali na dworzec.

Wieczorem oddział POW stanął przed magistratem, a dowodzący S. Cieślak zażądał kwatery dla peowiaków. Urząd miejski ze swoim centralnym położeniem miał być dobrym miejscem do kontynuacji akcji. POW dostała 2 pomieszczenia biurowe na potrzeby Komendy.

W tym czasie do budynku magistratu przybył 30-osobowy oddział harcerzy, chętnych do udziału w rozbrajaniu. Stefan Cieślak przekazał ich pod dowództwo Aleksandra Petelewicza, porucznika z I Korpusu Polskiego w Rosji. gen. Józefa Dowbora-Muśnickiego. Dołączyła do nich grupa 20 peowiaków i taki oddział pomaszerował na dworzec kaliski, gdzie do wyjazdu szykowali się żołnierze niemieccy. Chcieli oni jednak zabrać pozostałą im broń i amunicję, na co POW nie chciało się zgodzić. Po dotarciu na dworzec, por. A. Petelewicz w rozmowie z przewodniczącym rady żołnierskiej feldfeblem Zimmermanem, zażądał oddania całej broni pod groźbą spowodowania katastrofy kolejowej. Niemcy ulegli oddając broń Polakom. Zażądali jedynie ponownych gwarancji bezpieczeństwa przejazdu, które otrzymali⁸².

Oprócz peowiaków i harcerzy, trzecią organizacją, która brała udział w rozbrajaniu Niemców była Ochotnicza Straż Pożarna (OSP). Współpraca z POW rozpoczęła się w październiku 1918 r. Dnia 11 listopada do miasta, pod magistrat około godz. 22 dotarł oddział w sile 30-40 ludzi. Byli to strażacy z Ostrowa i Bochenia, miejscowości położonych na zachód od Łowicza. Posiadali oni rosyjskie karabiny, które oddali do dyspozycji POW. Dowódcą strażaków był Teofil Kurczak.

Sytuacja w mieście została była opanowana już przed północą 11 listopada. Ostatnim punktem oporu ponownie okazali się żandarmi, którzy bronili się do świtu 12 listopada w budynku przy ul. Podrzecznej. Od 12 listopada Łowicz stał się ważnym punktem kontroli pociągów, albowiem żaden transport nie odjechał już w kierunku Niemiec bez uprzedniego

⁸⁰ Tenże, *Jak Feniks...*, s. 164.

⁸¹ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” nr 48, 1936, s. 3; T. Kurczak, *Wspomnienia. Przedmowa i przypisy Wiesław Piątkowski*, Łódź 2012, s. 135.

⁸² S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” nr 50, 1936, s. 2-3.

zrewidowania przez POW. Broń, amunicję i inne materiały wojskowe odbierano i gromadzono w koszarach. W samym Łowiczu w ręce polskie trafiło 500 karabinów, 2 karabiny maszynowe, amunicja i sprzęt różnego rodzaju, a także bogato zaopatrzone magazyny żywnościowe⁸³. Niestety, magazyny niemieckie zostały w dużej mierze rozkradzione. Jeden z uczestników akcji, E. Piasecki oceniał, że uzbrojenia i umundurowania wystarczyłoby dla 3 kompanii, a ostatecznie, w wyniku dużej skali kradzieży, brakowało podstawowych artykułów. Jak wspominał, „Między ochotnikami, którzy zasilili szeregi powoiaków, byli wprost złodzieje, którzy workami wynosili z koszar ubrania, bieliznę, rzeczy skórzane. Do tego doszło, że ładownicę spotkać było rzadkością, a karabiny nosiło się na sznurkach, bo pasy jedni drugim kradli. Nawet karabiny przerabiano na sztucery, upiłowując lufę i łożę”⁸⁴.

Zachowanie ludności i samych członków POW nie było negatywne jedynie w kontekście rozkradzenia materiałów znajdujących się w koszarach. Ludność łowicka zachowywała się biernie, zaskoczona wypadkami i w gruncie rzeczy nie zdawała sobie sprawy z sytuacji⁸⁵. Również S. Cieślak wspominał, że w czasie przemarszu pod magistrat ludność z bram przyglądała się żołnierzom, ale na zawołania, prośby o dołączenie do POW zareagował tylko jeden mężczyzna⁸⁶.

Pierwsze dni niepodległości wiązały się z dużą ilością zmian organizacyjnych i personalnych. Decyzją ministra spraw wewnętrznych z 21 listopada XI 1918 r., na stanowisko komisarza Rządu Polskiego na powiaty łowicki i sochaczewski został mianowany dr Józef Twardowski⁸⁷, zaś naczelnikiem kancelarii powiatu łowickiego Zenon Cywiński, komisarzem wyborczym do Sejmu na okręg łowicki Włodzimierz Borzęcki, referentem aprowizacji Eugeniusz Kryczkowski, powiatowym lekarzem weterynarii Stanisław Szczuka, powiatowym inżynierem Kazimierz Wojciechowski, zaś inspektorem skarbowym na powiaty łowicki i sochaczewski Kazimierz Sobolewski⁸⁸.

Ten układ personalny utrzymywał się bardzo krótko. Już tydzień później, tj. 28 listopada został powołany zastępca komisarza ludowego⁸⁹ na powiat łowicki, którym był Tadeusz

⁸³ P. Łossowski, *Zerwane pęta...*, s. 176.

⁸⁴ *Z odpowiedzi Eugeniusza Piaseckiego na ankietę Wojskowego Biura Historycznego przedstawiającą przebieg rozbrojenia w Łowiczu*, [w:] *Listopad 1918 we wspomnieniach i relacjach*, wybór, opracowanie i wstęp P. Łossowski, P. Stawicki, Warszawa 1988, s. 183-184.

⁸⁵ P. Łossowski, *Zerwane pęta...*, s. 197.

⁸⁶ S. Cieślak, *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 49, s. 2

⁸⁷ K. M. Wiśniewski, *Dr Józef Michał Twardowski. Lekarz, ziemianin. Pierwszy rządowy komisarz na powiat łowicki w 1918 r.*, Łowicz 2008, s. 48.

⁸⁸ „Gazeta Urzędowa dla powiatów łowickiego i sochaczewskiego”, nr 1, 21 XII 1918 r., s. 1.

⁸⁹ Co ciekawe, zmieniła się terminologia dotycząca funkcji. Józef Twardowski został mianowany komisarzem Rządu Polskiego na powiaty Łowicki i Sochaczewski, zaś zastępcą komisarza Ludowego. Powszechnie Rząd

Majewski. Dotychczasowy referent aprowizacji, E. Kryczkowski został awansowany na stanowisko instruktora referentów aprowizacyjnych przy Ministerstwie Aproprowizacji. Na jego miejsce oddelegowano Bronisława Hellwiga⁹⁰.

Pierwsze posiedzenie Wydziału Powiatowego⁹¹ odbyło się 20 grudnia 1918 r. Postanowiono na nim wysłać delegację do Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwowych w celu uzyskania zgody, by z lasów państwowych wydać bezpłatnie drewno gospodarzom małorolnym, których zabudowania zostały zniszczone w czasie działań wojennych⁹², co było uzasadnione stratami, jakie powstały w wyniku działań armii niemieckich i rosyjskich. Jak wspominał T. Kurczak, w czasie objazdu powiatu ujawniła się skala zniszczeń. Dotyczyło to szczególnie części powiatu nad Bzurą i Rawką, z uwagi na toczące się tam długi czas walki, gdzie wsie były spalone, a niejednokrotnie zrównane z ziemią w wyniku walk, część ludzi mieszkała w ziemiankach, a na polach znajdowały się niewyrównane okopy⁹³. Nieco inny obraz wynikał z listu do „Łowiczana” od mieszkańca Zabostowa: „Naprzód zaznaczam, że wioska nasza od wojny nie ucierpiała bardzo, bo na 60 zabudowań spaliło się około 10 zagrod gospodarskich. Daleko większą stratę ponieśliśmy wskutek rekwizycji niemieckiej. Zaraz na początku wojny Niemcy zabrali u nas wszystko doszczętnie i nie tylko, że za nic nam nie płacili gotówką, lecz nawet kwitów dobrych nam nie dali”⁹⁴.

Odzyskanie niepodległości i przejęcie władzy w mieście przez Polaków pozwoliło na dalsze kształtowanie się struktur odradzającego się państwa. Najważniejszymi krokami w tym celu były wybory, zarówno na szczeblu samorządowym jak i do sejmu ustawodawczego.

Polski powoływał komisarzy ludowych na określony powiat, zob. np. „Gazeta Urzędowa Komisarza Ludowego Rządu Polskiego na powiat Ostrołęcki” 1918, nr 2.

⁹⁰ „Gazeta Urzędowa dla powiatów łowickiego i sochaczewskiego”, nr 2, 28 XII 1918 r., s. 1.

⁹¹ Wydział Powiatowy był organem wykonawczym i zarządzający składał się ze starosty, który był przewodniczącym oraz 6 członków. Kadencja trwała 3 lata. R. Szwed, *Samorządowa Rzeczypospolita 1918-1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002, s. 12.

⁹² *Posiedzenie Rady Powiatowej pow. Łowickiego*, „Łowiczanie” nr 51, 1918, s. 5-6.

⁹³ T. Kurczak, *dz. cyt.*, s. 140.

⁹⁴ „Łowiczanie” 1919, nr 7, s. 6.

Rozdział III

Miasto i jego mieszkańcy w okresie II Rzeczypospolitej

Rozwój przestrzenny miasta

Łowicz na początku 1918 r. liczył ok. 17 tys. mieszkańców⁹⁵. W czasie okupacji niemieckiej jego obszar został powiększony przez włączenie do miasta części przedmieść⁹⁶. Rozwój przestrzenny miasta odbywał się również w trakcie funkcjonowania państwa w okresie niepodległej Rzeczypospolitej. Z tą kwestią związana była konieczność przeprowadzenia pomiarów miasta, a wraz z nimi ustalenia nowych granic i projektu dalszego rozwoju. Już w 1919 r. miasto miało podpisaną umowę z geometrą Lucjuszem Kобрzyńskim na wykonanie pomiarów w przeciągu 3 lat⁹⁷, jednak umowa ta nie została zrealizowana.

Konieczność przeprowadzenia pomiarów sprawiła, że sprawa ta została wznowiona niedługo później. Pomiary miasta przeprowadzono w latach 1921-1926. Przyczyniło się do tego na pewno to, że dnia 8 III 1921 r. do magistratu wpłynęło pismo, że Łowicz miał otrzymać na wykonanie pomiarów subwencję rządową. Informację tę przekazał inżynier Franciszek Augustynek, który jednocześnie zaoferował, że może zająć się dokonaniem pomiarów, jednak musi w tym celu przybyć osobiście do miasta, w celu ustalenia kosztów tych prac⁹⁸. Stosowną umowę między miastem a F. Augustynkiem podpisano 25 IV 1921 r., po uchwale Rady Miasta⁹⁹. Inżynier zobowiązał się przeprowadzić pomiary, a także na ich podstawie stworzyć księgę hipoteczną zawierającą wszystkie miejskie grunty i posiadłości.

W mieście wówczas funkcjonowała komisja pomiarowa, w której skład wchodził: burmistrz S. Stanisławski, wiceburmistrz S. Wilkoszewski, architekt powiatowy Stanisław Porczyński, przysięgły geometra Franciszek Trawiński, państwowy inspektor ubezpieczeń Tadeusz Wierusz-Kowalski oraz budowniczy miejski Karol Maciejko¹⁰⁰. Na posiedzeniu komisji 25 VI 1921 r. odczytano pismo Ministerstwa Robót Publicznych, przyznające miastu pożyczkę na przeprowadzenie pomiarów, konieczna była też wspomniana przez ministerstwo zmiana kilku punktów umowy z F. Augustynkiem. Dodatkowo zdecydowano, jakie granice miał objąć

⁹⁵ Szerzej zob. rozdział I

⁹⁶ Opisane w rozdziale I

⁹⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1284, k. 5.

⁹⁸ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 1.

⁹⁹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 45.

¹⁰⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 78

pomiar. Pożyczka miała pokryć koszty dotyczące obszarów zabudowanych oraz wolnych od zabudowy, które w przeciągu kolejnych 25 lat pod te cele będą zajęte. W wyniku takiej decyzji uchwalono, że pomiarami będą objęte tereny ograniczone linią:

„Szosą warszawską za fabrykę „Pomoc” do rzeki Bzury, Bzurą do ujścia Zielkówki, Zielkówką do gorzelni i poza gorzelnią do linii kolei obwodowej i tą linią do dworca kaliskiego, następnie linią kolei kaliskiej do starej rzeczki, przez szosę łódzką do granicy Jastrzębi, i poza cmentarzem Emaus do szosy bielawskiej, następnie od wiatraku Zielińskiego do cegielni przy szosie sannickiej, następnie do stawów strzelczewskich włączając grunta fabryki chemicznej, gruntami Naja do szosy na Korabce i stąd do szosy warszawskiej”¹⁰¹.

Wyznaczono wówczas też granicę zabudowy, uznając za nią obszar z budynkami murowanymi.

Dnia 2 VII 1921 r. łowicka Rada Miejska (RM) podjęła uchwałę o zaciągnięciu pożyczki na przeprowadzenie pomiarów miasta. Spowodowane to było uzyskaną informacją o odmowie przydzielenia subwencji, dlatego też, by zdobyć środki na realizację planów pomiarowych Rada Miejska zaciągnęła długoterminową pożyczkę w wysokości 800 tys. marek polskich¹⁰². Decyzja została podjęta jednogłośnie w obecności 23 radnych. Wniosek o zaciągnięcie tej pożyczki znalazł się też w programie kolejnego posiedzenia Rady, 4 lipca. Ponownie został przyjęty jednogłośnie, tym razem przez 24 radnych, co oznaczało, że uchwała została podjęta zgodnie z procedurami¹⁰³. W listopadzie 1921 r., po przeliczeniu cen zaproponowanych przez F. Augustynka okazało się, że przy ówczesnych cenach koszt robót wyniosłby 10 milionów marek. Pierwotnie magistrat chciał przeznaczyć na ten cel 1 milion marek. W związku z tym zaproponowano na posiedzeniu komisji pomiarowej starania o zwiększenie pożyczki dla miasta, gdyż własnymi siłami nie mogłoby ono udźwignąć takiego ciężaru¹⁰⁴.

Dlatego też Rada Miejska na posiedzeniu 8 IV 1922 r. podjęła decyzję o zaciągnięciu od rządu kolejnej pożyczki na kontynuowanie pomiarów miasta, tym razem w wysokości 8 milionów marek. Radni podkreślili w uchwale również, że przerwanie pomiarów wiązałoby się ze szkodami dla gospodarki miasta, dlatego też niezbędne było zewnętrzne wsparcie finansowe¹⁰⁵. Nie był to jednak koniec problemów finansowych związanych z pomiarami. Wobec rosnącej inflacji, F. Augustynek w marcu 1923 r. pisał do miasta, że koszt pomiarów według aktualnych cen to 19 987 000 marek polskich¹⁰⁶.

¹⁰¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 85.

¹⁰² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 72.

¹⁰³ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 73.

¹⁰⁴ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 178v.

¹⁰⁵ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 191.

¹⁰⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 264.

Już na początku września 1921 r. zmieniono granice, jakie miały ograniczać obszar pomiarów, zwłaszcza w północno-zachodniej części miasta. Najważniejsze znaczenie miało włączenie w granice pomiarów terenów wewnątrz linii: „plantem kolei żelaznej do rzeczki Uchanki, stamtąd do szosy łódzkiej w połowie między domami Papieskiego i Graczyka, od tego miejsca w linii prostopadłej do rowu graniczącego między miastem a wsią Jastrzębia, potem rowem granicznym do cmentarza Emaus, włączając go”. W tym projekcie w granicy pomiaru znalazł się również folwark Blich¹⁰⁷. Spowodowane było to przewidywaniem rozwoju miasta w najbliższych 20 latach. Pozostała część przebiegu granicy nie uległa większym zmianom. Wówczas w obrębie obszaru objętego pomiarem znalazło się 825 ha, w tym: 195 ha gęstej zabudowy, 180 ha zabudowy i 455 ha terenu niezabudowanego¹⁰⁸.

W dniu 10 XI 1921 r. na posiedzeniu komisji pomiarowej został przyjęty wniosek, zgłoszony przez burmistrza S. Stanisławskiego, o włączenie do miasta: folwarku rządowego Blich, wsi Małszyce, Zagórze i Jastrzębia. Po burzliwej dyskusji wniosek został przyjęty, z wyłączeniem wsi Jastrzębia. Komisja pomiarowa uznała włączenie tych terenów do miasta za niezbędne do jego dalszego rozwoju oraz konieczność objęcia pomiarami miejscowości leżących 2-3 km od środka miasta¹⁰⁹. W obliczu przyjęcia wniosku zlecono również przeprowadzenie pomiarów terenów, które projektowano włączyć w granice miasta.

Właściwe prace pomiarowe rozpoczęły się 1 VI 1921 r.¹¹⁰ Prowadzący je F. Augustynek przedstawiał magistratowi odpowiednie sprawozdania z postępu prac¹¹¹. W pierwszym roku prac pomiarom poddano 216 ha terenów gęsto zabudowanych, 48 ha zabudowanych i 168 ha niezabudowanych. Sporządzono również w tym czasie około 300 protokołów ustalenia granic własności, co pokazuje, jak istotne znaczenie miały pomiary¹¹². Przebieg prac był kontrolowany zarówno przez miejską komisję pomiarową, jak i, na przykład w listopadzie 1921 r. przez urzędnika z Ministerstwa Robót Publicznych¹¹³. O postępach prac informowała też lokalna prasa¹¹⁴. Do 15 IX 1923 r. poddano pomiarom 830 ha¹¹⁵. Nie była to całość obszaru Łowicza, ale w porozumieniu z Ministerstwem Robót Publicznych ustalono, że tę część miasta koniecznie trzeba objąć pomiarami.

¹⁰⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 106.

¹⁰⁸ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 178.

¹⁰⁹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 177 v.

¹¹⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 45.

¹¹¹ Zob. np.: APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 168, 177.

¹¹² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 168, v.

¹¹³ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1412, k. 181; w protokole nie podano żadnych danych urzędnika.

¹¹⁴ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 10, s. 9.

¹¹⁵ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 69.

Pomiary zakończyły się przyjęciem przez miasto 29 IV 1924 r. elaboratu pomiarowego. Ostatecznie pomiarem objęto 839 ha spośród 1715 ha ogólnej powierzchni miasta¹¹⁶. Zawarto w nim najważniejsze ustalenia, składał się on z kilku części, do najważniejszych należały dzienniki i protokoły pomiarowe oraz teczką ze szkicami polowymi. Na koniec badań podkreślono raz jeszcze, że przeprowadzenie pomiarów było niezbędne dla racjonalnej gospodarki miejskiej i stanowi dobry punkt wyjścia do dalszych prac np. kanalizacyjnych, wodociągowych, zabezpiecza ono też własność zarówno osób prywatnych¹¹⁷ jak i miasta¹¹⁸.

Zdecydowano wówczas, że pozostała część powierzchni miasta zostanie objęta pomiarami przez F. Augustynka w późniejszym czasie¹¹⁹. Odpowiednią umowę zawarto 10 VII 1924 r.¹²⁰ W dniu 3 V 1925 r. podpisano protokół dotyczący kontroli wcześniej wykonanych pomiarów. Objęto nim 923 ha (wcześniej zmierzono 839 ha). Pomiarów pod nadzorem F. Augustynka dokonali Ignacy Straube oraz Aleksy Hallod (?) z jego kancelarii. Ostatecznie wszystkie prace trwały do stycznia 1926 r., kiedy to zakończyły się wszelkie działania dotyczące pomiarów miasta¹²¹. Formalnie pełny elaborat został przyjęty przez miejską komisję Pomiarowo-Regulacyjną oraz Zarząd Miasta w dniu 17 I 1926 r.¹²² Miesiąc później został też zaakceptowany przez Radę Miejską¹²³, a także, w marcu tego roku, przez Ministerstwo Robót Publicznych.

Był to niewątpliwym sukces władz Łowicza, dzięki uzyskaniu korzystnych pożyczek sprawa pomiarów została szybko zakończona. Było to szczególnie istotne, biorąc pod uwagę trudne warunki gospodarcze, w jakich odbywały się pomiary; zmiana waluty i wcześniejsza inflacja. W branżowym piśmie „Architektura i budownictwo” projekt został oceniony jako „wzorowo wykonany”, jeden z pierwszych po odzyskaniu niepodległości¹²⁴. Dla porównania, dopiero po wyjeździe z Łowicza F. Augustynek miał przeprowadzić pomiary w Kutnie, Końskich, Kole i Mińsku Mazowieckim¹²⁵. W 1933 r., według danych GUS z 39 miast województwa

¹¹⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 97v.

¹¹⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 95-97.

¹¹⁸ O znaczeniu prac pomiarowych w kontekście odpowiedniego kształtowania historycznych przestrzeni, ochrony zabytków zob.: B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005, s. 66. Tam też błędnie podane nazwisko inżyniera – przedstawiony został jako F. Augustyniak a nie F. Augustynek.

¹¹⁹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 97v.

¹²⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 228.

¹²¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1413, k. 218.

¹²² Zob. też *Ukończenie pomiarów miasta*, „Łowiczanie” 1926, nr 5, s. 3.

¹²³ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 548, k. 127.

¹²⁴ *Plan regulacji i zabudowania m. Łowicza*, „Architektura i budownictwo” 1926, nr 8, s. 28.

¹²⁵ *Kronika miejscowa „Łowiczanie”* 1926, nr 5, s. 5.

warszawskiego własne pomiary miało przeprowadzone 12 z nich, w tym tylko Ciechanów z miast podobnej wielkości jak Łowicz¹²⁶.

Zakończenie pomiarów pozwoliło na planowy rozwój miasta. Oczywiście wcześniej też miał miejsce rozwój terytorialny. Władze niemieckie w czasie I wojny światowej doprowadziły do włączenia do miasta okolicznych terenów¹²⁷. Po odzyskaniu niepodległości, w odrodzonej Rzeczypospolitej kwestią rozwoju zajmowały się władze lokalne. Pierwsze projekty władze lokalne starały się realizować już w 1920 r., jednak ze względu na brak pomiarów miasta oraz funduszy sprawa została odłożona w czasie¹²⁸.

Problemem rozszerzenia granic Łowicza Rada Miejska zajmowała się już w 1921 r. Wówczas to na posiedzeniu Komisji Pomiarów Miasta w dniu 20 września dyskutowano o rozwoju miasta. Na wniosek burmistrza, S. Stanisławskiego przyjęto, że miasto musi się harmonijnie rozwijać i w tym celu niezbędna będzie inkorporacja terenów w promieniu 3 km od centrum. W granicach Łowicza miały się znaleźć: z gminy Kompina wieś Małszyce, z gminy Dąbkowice wsie Zagórze, Jastrzębia, cmentarz żydowski, kolegiacki – katolicki, ewangelicki, przedmieście Blich oraz ewentualnie Klewków z gminy Bąków¹²⁹. Wniosek burmistrza komisja przyjęła, z wyłączeniem wsi Jastrzębia. Podkreślono też konieczność objęcia tych terenów przyszłym planem regulacyjnym¹³⁰. Planowano włączyć w granice miasta w sumie 827,5 ha, w tym: z Małszyc 542,5 ha, z Zagórze 64 ha, z Jastrzębi 2,5 ha, ze Strzelczewa 5,5 ha oraz 218 ha ziemi rządowej (w tym 109 ha to Blich)¹³¹. Szczegółowe plany miał przygotować inż. F. Augustynek w ramach prac nad pomiarami.

Dokładny przebieg granic miasta był ustalany właściwie dopiero przez F. Augustynka. Komisja Pomiarów Miasta na posiedzeniu 15 XII 1921 r. przyjęła plan granic miasta stworzony przez F. Augustynka, z zastrzeżeniem, że do Łowicza należy włączyć „łaki Śniadkowskie”; jednocześnie zwrócono się do architekta powiatowego inż. Porczyńskiego o nadesłanie planu Otolic, by ustalić konkretnie przebieg granicy na wspomnianych łakach¹³².

Kwestia poszerzenia granic miasta stała się przedmiotem obrad Rady Miejskiej 4 I 1922 r. Zastępca burmistrza, S. Wilkoszewski przedstawił radnym wniosek Magistratu. Podkreślał konieczność inkorporacji wskazanych terenów w celu zapewnienia dalszego rozwoju miasta. Oprócz tego, dzięki tej operacji miasto uzyskałoby korzystniejszy kształt zbliżony do koła.

¹²⁶ *Powierzchnia miast: Plany. Użytkowanie. Własność*, Warszawa 1933, s. 29.

¹²⁷ Zob. Rozdział I

¹²⁸ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1284, k. 5.

¹²⁹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 5.

¹³⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 22v.

¹³¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 26.

¹³² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 24.

Magistrat we wniosku podkreślał, że na przeszkodzie rozwoju miasta stał folwark Blich, niegdyś włość Księstwa Łowickiego, obecnie część gminy Kompina. Wskutek swojego położenia, stosunkowo blisko centrum miasta ograniczał on jego rozwój, utrudniając też komunikację z zabudowanymi w większej odległości, np. fabryką „Len” czy cementarnią kolegiacką¹³³. Rada Miejska zdecydowała zobowiązać Magistrat do podjęcia dalszych kroków w tej kwestii, a więc zwrócić się do odpowiednich władz, by wprowadzić następujące zmiany: do Łowicza włączyć z Małszyc 537,5 ha, z Zagórza 64 ha, z Jastrzębi 2,5 ha, ze Strzelczewa 5,5 ha oraz 218 ha ziemi rządowej – w tym Blich¹³⁴.

Projekt zwiększania powierzchni miasta stał się też na polecenie starostwa przedmiotem obrad rady gminy Kompina. Dnia 23 V 1922 r. radni zaopiniowali projekt włączenia wsi Małszyce w granice miasta. Radni podkreślili jednoznacznie rolniczy charakter tej wsi, wskazując, że miasto ma inne tereny, na których może prowadzić rozbudowę. Radni wskazywali, że wg nich jedyną przyczyną projektu włączenia Małszyce do Łowicza jest chęć zwiększenia dochodów kosztem uszczuplenia dochodów gminy Kompina¹³⁵. Podobne zdanie wyraził Wydział Powiatowy – 4 głosami przeciw przy jednym wstrzymującym – ustalono nieprzychylnie stanowisko wobec miejskiego projektu, gdyż miasto miało posiadać wystarczające tereny pod rozbudowę już znajdujące się w jego granicach¹³⁶.

Miasto zwróciło się do władz centralnych – Ministerstwa Robót Publicznych, które poparło wniosek, podkreślając, że w Łowiczu prowadzone są pomiary, finansowane przez ministerstwo. Sprawa została więc przekazana do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Przed przyłączeniem terenów wsi Małszyce niezbędna była komasacja gruntów¹³⁷. Formalnie decyzja o zmianie granic miasta została zamieszczona w „Monitorze Polskim”¹³⁸, jako obwieszczenie Prezesa Głównego Urzędu Ziemi. Miasto zwiększyło swój obszar ostatecznie dość znacznie o 875,5 ha¹³⁹.

W czasie pierwszego spisu powszechnego w grudniu 1921 r. powierzchnia Łowicza wynosiła, wg Głównego Urzędu Statystycznego 1771 ha (ok 17,71 km²)¹⁴⁰. Wydaje się to przeinaczeniem, gdyż w 1914 r. Łowicz miał ok. 700 ha. Wliczając włączone przez

¹³³ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 34.

¹³⁴ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 34v. W „Łowiczaninie” błędnie podano, że Rada Miejska zdecydowała o włączeniu tych terenów do miasta; zob. *Kronika Miejskowa „Łowiczanin”* 1922, nr 2, s. 5.

¹³⁵ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 146, k. 105.

¹³⁶ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 146, k. 110.

¹³⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 1423, k. 52, 67.

¹³⁸ „Monitor Polski” 1923, nr 70, s. 1.

¹³⁹ Porównanie rozwoju innych miast zob.: G. Kin-Rzymkowska, *Urbanistyka, zabytki, tożsamość lokalna* [w:] *Kutno poprzez wieki*, T. II, red. J. Szymczak, Kutno-Łódź 2011, s. 473-474.

¹⁴⁰ *Powierzchnia miast: Plany. Użytkowanie. Własność*, Warszawa 1933, s. 29.

zarządców niemieckich w czasie I wojny światowej tereny, Łowicz nie mógł osiągnąć już w 1921 r. takiej powierzchni. Wydaje się, że jest to prawdopodobna powierzchnia miasta po wyżej omawianym włączeniu terenów z 1923 r. W cytowanym zestawieniu GUS-u nie została zawarta jednak adnotacja, że dane te pochodzą z późniejszego czasu niż 1921. Dokładne ustalenie terenowego przebiegu granic miasta miało miejsce w 1926 r., kiedy to zostały utrwalone przez ustawianie betonowych słupów bądź kopców w obecności sołtysów okolicznych wsi i urzędników sąsiednich gmin¹⁴¹.

Kolejne poszerzenie granic miasta miało miejsce w 1927 r. Wówczas, rozporządzeniem Rady Ministrów¹⁴² włączono do Łowicza z gminy Kompina grunty państwowe pod fabryką „Len Polski” na tzw. Wesołej o powierzchni ok. 52 arów, posesję na Korabce tzw. „Korab” wraz z młynem motorowym Augusta Filipa o powierzchni ok. 56 arów oraz cmentarz parafii kolegiackiej o powierzchni 3,76 ha. Z gminy Dąbkowice włączono posesję Michała Marjanowskiego o powierzchni 9 ha¹⁴³. Łowicz osiągnął wówczas rozmiar ok. 17,86 km² i ta powierzchnia miasta utrzymała się do końca okresu międzywojennego¹⁴⁴. Granica miasta otrzymała wówczas następujący przebieg:

„Linja graniczna obszaru miasta Łowicza biec będzie-na północy: od traktu do Łaguszewa, wzdłuż tegoż, dalej na zachód wzdłuż granicy ze wsią Małszyce, przecinając tor kolejowy linii Warszawa-Toruń, następnie wzdłuż granicy cmentarza ewangelicko-augsburskiego i cmentarza rzymsko-katolickiego parafii kolegiackiej do szosy Łowicz-Sanniki i wzdłuż tejże do mostu miejskiego na rzece Bzurze, poczem częściowo lewym brzegiem Bzury i dalej granicą z państwowym folwarkiem Blich do mostu państwowego na trakcie Warszawa-Poznań; na zachodzie: od ostatnio wspomnianego mostu na trakcie Warszawa-Poznań wzdłuż tego traktu do mostu na odnodze rzeki Bzury wzdłuż tejże, włączając posesję Michała Marjanowskiego do granicy z wsią Zagórze i dalej przecinając szosę do Bielaw do rzeki Uchanki, dalej Uchanką i granicą ze wsią Jastrzębia i folwarkiem Szwabry do granicy ze wsią Wygoda; na południu: granicą ze wsią Wygoda do drogi do wsi Urbańszczyzna; na wschodzie: od drogi do Urbańszczyzny granicą z tą że wsią i kolonją Czajki, granicą ze wsią Zielkowice, aż do drogi Łowicz-Bolimów, poczem granicą ze wsią Mysłaków do rzeki Bzury i dalej rzeką Bzurą, poczem granicą z t. zw. młynem Kapituła po prawej stronie rzeki Bzury; wreszcie po przejściu na lewy brzeg Bzury i przecinając drogę państwową Warszawa-Poznań - granicą ze wsią Popów i t. zw. stawami Strzelczewskimi do drogi prowadzącej do Łaguszewa¹⁴⁵.

Wciąż nierozwiązana pozostawała sprawa Blichu. Pomimo włączenia części terenów do miasta, pozostałe nadal były własnością państwa. Rada Miasta uchwaliła na początku 1935

¹⁴¹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 145, k. 20-21.

¹⁴² Dz.U. 1927 nr 84 poz. 756.

¹⁴³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 146, k. 68-69.

¹⁴⁴ *Powierzchnia miast: Plany. Użytkowanie. Własność*, Warszawa 1933, s. 29.

¹⁴⁵ Dz.U. 1927 nr 84 poz. 756.

r., by „wyjednać zgodę” w Dyrekcji Lasów Państwowych na parcelację folwarku Blich, a te rozdzielone grunty nabyć następnie dla miasta na cele związane z regulacją i rozbudową¹⁴⁶. W połowie 1936 r. radni ponownie zajęli się tą sprawą; zwracając się z prośbą o włączenie terenów Blichu do Łowicza, podkreślając, że są one niezbędne dla dalszej rozbudowy miasta, a już przechodziły tam miejskie linie wodociągowe i elektryczne¹⁴⁷.

Do końca II Rzeczypospolitej miasto nie zwiększyło już swojego zasięgu terytorialnego. Stało się tak, pomimo że niektóre miejscowości ościenne podejmowały działania, by znaleźć się w granicach Łowicza. W 1935 r. dwie pobliskie osady – Górki Zagórskie i Górki Jastrzębskie miały zostać włączone w granice miasta, jednak Rada Miejska, mimo przyzwolenia Rady Gminy Dąbkowice oraz Wydziału Powiatowego nie wyraziła zgody na poszerzenie granic miasta. Argumentowano, że dotychczasowe przedmieścia miasta nie były jeszcze uporządkowane, a przyłączenie generowałoby dodatkowe koszty związane np. z oświetleniem ulic czy opieką społeczną nad nowymi mieszkańcami¹⁴⁸. Ponownie wniosek w tej sprawie, tym razem Rady Powiatowej, trafił pod obrady Rady Miejskiej na ostatnie posiedzenie 1936 r. lecz został powtórnie odrzucony. Powtórzono argumentację o kosztach, dodatkowo zwrócono uwagę, że spośród mieszkańców omawianych terenów, jedynie 4 jest właścicielami gruntów, reszta zaś to dzierżawcy, co powodowałoby kolejne komplikacje natury formalno-prawnej. Radni podkreślili również brak koncepcji zabudowy w czasie powstawania tych osad, co spowodowało duży chaos przestrzenny, który miasto Łowicz musiałoby unormować¹⁴⁹.

Kwestia rozwoju przestrzennego w poboczny sposób obrazuje też ogólny stan miasta. Warto podkreślić, że o ile na początku lat dwudziestych gminy ościenne oraz mieszkańcy przewidywanych do inkorporacji terenów nie chcieli stać się mieszkańcami Łowicza, to już w II poł. lat 30. miasto negatywnie odnosiło się do próśb i zaleceń władz powiatowych o poszerzenie terytorium. W okresie 1918-1939 dokonał się rozwój przestrzenny miasta, niezbędny do prawidłowego funkcjonowania, a poprzez włączenie np. terenów Blichu zlikwidowano zaszłości, których korekta już od dawna była konieczna – głównie ze względu na położenie blisko centrum i strategiczne znaczenie tego terenu dla miasta.

Po przeprowadzeniu pomiarów miasta możliwe było opracowanie miejscowego planu regulacyjnego, a w istocie planu zagospodarowania przestrzennego. Zakładał on regulację

¹⁴⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 162v.

¹⁴⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 254v-255.

¹⁴⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 204v.

¹⁴⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 2291-293.

i rozwój miasta. Prace nad powstaniem planu regulacyjnego rozpoczęły się już w 1923 r. Na podstawie pomiarów miasta opracowywał go pracownik Politechniki Warszawskiej inżynier Adam Paprocki. Pierwsza wersja gotowego planu trafiła pod obrady Rady Miejskiej 7 X 1926 r. Wówczas radni po dyskusji zaproponowali, by wycofać wniosek Magistratu o przyjęcie planu, jako niedokładnie opracowany i sprawdzony, do komisji pomiarowo-regulacyjnej. Referujący to zagadnienie ławnik F. Andrzejewski zgodził się z propozycją radnych¹⁵⁰.

Sprawa wróciła pod obrady RM w styczniu 1927 r.; ławnik F. Andrzejewski, przedstawiając wniosek o przyjęcie planu, powiedział, że Magistrat jest przynaglany do przyjęcia planu przez Urząd Wojewódzki. Dlatego też prosił radnych o przyjęcie planu, pomimo niezakończenia prac przez komisję pomiarowo-regulacyjną. Radny Kokczyński stwierdził, że Rada Miejska już raz plan odesłała do poprawek, które nie zostały wykonane, dlatego też proponuje odrzucenie wniosku. W głosowaniu wniosek Magistratu odrzucono, 9 głosami za przy 13 przeciw¹⁵¹. W maju 1927 r. sprawa ta po raz kolejny stała się przedmiotem obrad rady, jednak tym razem ławnik F. Andrzejewski prosił radnych o wezwanie Komisji Regulacyjno-Pomiarowej celem przyspieszenia sprawy. Podkreślał, że plan do poprawek został przekazany w październiku 1926 r., a pomimo upływu kilku miesięcy nie wrócił on od komisji na obrady Rady. Wniosek przyjęto jednogłośnie, obligując komisję do wystąpienia z konkretnym wnioskiem w przeciągu miesiąca¹⁵².

Na kolejnym posiedzeniu Rady w programie sesji został zawarty punkt dotyczący rozpatrzenia planu regulacyjnego, jednak wobec niedostarczenia go przez komisję, punkt ten zdjęto z porządku obrad¹⁵³.

Plan regulacyjny ostatecznie został przyjęty przez Radę Miejską 15 XII 1927 r.¹⁵⁴ Za głosowało 16 radnych, 1 wstrzymał się, a 4 było przeciw. W toku dyskusji radni w dalszym ciągu zgłaszali liczne wątpliwości i poprawki do planu, m.in. miał on krzywdzić wspólnotę żydowską¹⁵⁵. Zdecydowano jednak o przyjęciu planu, gdyż kolejnym krokiem w jego legalizacji było publiczne ogłoszenie i zbieranie wszelkich poprawek przez miesiąc, kiedy był on ogólnie dostępny.

¹⁵⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 548, k. 228-229.

¹⁵¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 553, k. 3.

¹⁵² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 553, k. 83.

¹⁵³ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 553, k. 90.

¹⁵⁴ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 553, k. 190-195.

¹⁵⁵ Projektowane w planie poszerzenie ulicy Browarnej miało zbliżyć ją do posesji żydowskich i domu modlitwy.

Plan regulacyjny został wyłożony publicznie do wglądu od 10 sierpnia do 10 września 1928 r.¹⁵⁶, a w kolejnych dwóch tygodniach można było zgłaszać wszelkie uwagi i sprzeciwy co do jego założeń. Po tym czasie stał się on obowiązującym prawem¹⁵⁷. Władze miasta już wcześniej jednak wykorzystywały jego założenia. Projekt był przedstawiany na wystawach branżowych m.in. w Warszawie, Paryżu i Wiedniu, uzyskując wysokie oceny¹⁵⁸. W 1926 r. z niewielkich miast byłej Kongresówki¹⁵⁹ jedynie Łowicz, Chełm oraz Kazimierz nad Wisłą na wystawie Związku Miast Polskich przedstawiały plan regulacyjny¹⁶⁰.

Ten interesujący projekt zasługuje na przypomnienie. Obszar objęty regulacją liczył 975 ha, a więc około połowy ówczesnej powierzchni miasta. Przewidywał on wzrost ludności Łowicza do 150 tys. W planie zawarto też rozbudowę komunikacji, łączącej dzielnice rozdzielone terenami kolejowymi. Miał powstać centralny dworzec kolejowy, łączący dalekobieżne linie kolejowe. Bzura miała zostać uregulowana – przewidywano dla niej koryto z czasów przed pruską regulacją, głównie ze względów sanitarnych i bezpiecznej odległości od zabudowań. Nad rzeką zakładano 5 nowych mostów, tunel kolejowy, rzeczne porty handlowo-komunikacyjne. Na ówczesnie nieużytkowanych terenach Kostki projektowano dzielnicę mieszkaniową, a dzielnicę przemysłowo-handlową we wschodniej części miasta – przy ul. Arkadyjskiej. Każda z dzielnic miejskich miała przewidziane zieleńce i boiska sportowe. Dla budynków użyteczności publicznej zarezerwowano miejsce – m. in. na szpital, szkoły, muzeum, teatr, rozbudowę rzeźni, pod budynki obsługujące instalacje sanitarne. Cały teren przeznaczony pod rozbudowę miasta podzielono wg stref gęstości zabudowy. Ograniczono wysokość budynków do 3 pięter¹⁶¹. Niestety, plan regulacyjny z 1927 r. pozostał w dużej mierze tylko w sferze zamierzeń, miasto nie posiadało odpowiednich funduszy, by zarysowane perspektywy rozwoju stały się realnymi.

W 1932 r., na wniosek warszawskiego urzędu wojewódzkiego Rada Miejska wprowadziła do planu regulacji szereg drobnych poprawek, polegających głównie na zmianie przebiegu projektowanych ulic¹⁶². Ostatnie poprawki, o podobnej specyfice, zostały wniesione w marcu 1939 r.¹⁶³

¹⁵⁶ Magistrat m. Łowicza, *Ogłoszenie w sprawie planu regulacyjnego miasta Łowicza*, *Łowiczanie* 1928, nr 33, s. 8.

¹⁵⁷ M.K. (Maurycy Klimecki), *Regulacja miasta Łowicza*, „*Łowiczanie*” 1928, nr 37, s. 4.

¹⁵⁸ M.K. (Maurycy Klimecki), *Wielki Łowicz!*, „*Łowiczanie*” 1926, nr 52, s. 7-8; T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, pod. red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986, s. 331.

¹⁵⁹ Tj. miast poniżej 50 tys. mieszkańców

¹⁶⁰ *Kronika*, „*Łowiczanie*” 1926, nr 30, s. 5.

¹⁶¹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 146, k. 87v.-88; M.K. (Maurycy Klimecki), *Regulacja miasta Łowicza*, „*Łowiczanie*” 1928, nr 37, s. 4.

¹⁶² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 126v-127.

¹⁶³ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2739, k. 121-122v.

Okres II Rzeczypospolitej to również czas rozwoju urbanistycznego Łowicza. Powstało kilka nowych ulic, już istniejącym zmieniano nazwy dostosowując je do aktualnych „potrzeb”, czy też raczej warunków społeczno-politycznych. Często wykorzystywano ten sposób dla upamiętnienia rocznic w mieście, dokonywały się też zmiany na płaszczyźnie nazewnictwa miejskiego. W 1924 r. dla upamiętnienia wybitnego pisarza Henryka Sienkiewicza, który odwiedził Łowicz w 1904 r. ulicę Glinki przemianowano na Aleje Henryka Sienkiewicza. Decyzję tę podjęto w dniu sprowadzenia jego zwłok do kraju¹⁶⁴, tj. 24 X 1924 r.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego uhonorowano również kilka osób związanych z ziemią łowicką poprzez nadanie ich imion ulicom w mieście. Na pierwszym miejscu warto wymienić tu pierwszego burmistrza Łowicza w II RP, przedwcześnie zmarłego Stanisława Stanisławskiego. W ramach uczczenia 5-lecia śmierci oraz 10-lecia samorządu¹⁶⁵, na posiedzeniu 26 II 1929 r. radni jednomyślnie, poprzez aklamację uchwalili zmianę nazwy ulicy Piotrkowskiej na im. S. Stanisławskiego. Dodatkowo zdecydowano, że w Sali obrad Rady Miasta ma wisieć portret pierwszego burmistrza¹⁶⁶. Józef Chełmoński, wybitny malarz, został patronem ulicy nazywanej wcześniej Strzelczewską. Wybrano tę ulicę, gdyż prowadziła ona do Boczek, czyli miejsca urodzin J. Chełmońskiego. Wniosek o zmianę nazwy zgłosiła „młodzież akademicka”. Radni jednogłośnie przychyliili się do tej prośby¹⁶⁷. W 1936 r., radni zdecydowali, że dotychczasowa ul. Zielkówka będzie nosić imię gen. Stanisława Klickiego¹⁶⁸, generała z czasów Królestwa Polskiego¹⁶⁹. Ostatnią postacią, związaną z Łowiczem, a uhonorowaną nazwą ulicy był Artur Zawisza, urodzony w nieodległej Sobocie uczestnik powstania listopadowego, przywódca partyzantki w Królestwie Polskim, stracony przez władze carskie (1833). Radni nazwali jego imieniem ul. Browarną w 1938 r.¹⁷⁰

W 1933 r. lokalny oddział Związku Legionistów Polskich zgłosił wniosek, by w celu uczczenia biskupa Władysława Bandurskiego, jedną z ulic miasta nazwać jego imieniem. Zarząd Miasta na posiedzeniu Rady zaproponował, by nazwać tak ulicę Popijarską, jako jedną z najmniej zamieszkałych, a więc też powodujących najmniej problemów w związku z tym. Radny Stanisław Jerzmianowski zaproponował przekazanie sprawy pod obrady Komisji

¹⁶⁴ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 545, k. 177v-178; *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 46, s. 4.

¹⁶⁵ Radni za datę powstania samorządu uznali 4 II 1919 r., tj. datę dekretu o tymczasowej ordynacji powiatowej dla obszarów Polski byłego zaboru rosyjskiego; zob. Dz. Pr. P. P. 1919 nr 13 poz. 141.

¹⁶⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 555, k. 288-289.

¹⁶⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 762, k. 5, v.

¹⁶⁸ Szerzej: M. Spórna. *Słownik najsłynniejszych wodzów i dowódców polskich*. Kraków 2006

¹⁶⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 280.

¹⁷⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2578, k. 97v, 98.

Gospodarki Miejskiej, co – wobec braku innych głosów – zostało uznane za stanowisko radnych¹⁷¹. Kwestia ta nie powróciła już prawdopodobnie do Rady Miasta.

Rok później, w 1934 r. radni uczcili pamięć niezwykle popularnych w Polsce lotników, Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury, którzy zginęli w katastrofie lotniczej i, jeszcze przed otwarciem, nazwano ich imieniem ulicę Arkadyjską¹⁷².

Największe zmiany przyniósł rok 1926 – wprowadzono nowe nazwy 22 ulic, na 62 wówczas istniejących w mieście. Była to więc znaczące przedsięwzięcie. Rada Miejska postanowiła nadać nazwy bezimiennym ulicom, bądź przywrócić stare nazwy¹⁷³. Zdecydowano wówczas o nazwaniu następujących ulic:

Korabka – ze względu na całe przedmieście nazywane wówczas „Korabka” bądź „Korab”; Chemiczna – droga będąca dojazdem do przedwojennej fabryki chemicznej; Strzelczewska – prowadząca do Strzelczewa; Listopadowa – na tamtejszym cmentarzu pochowani byli żołnierze wojsk polskich 1831 r.; Topolowa – dawniej była tam szkołka topolowa; Ułańska – w 1831 r. odbywały się tam ćwiczenia polskich ułanów; Starościńska – przez znajdujący się tam gmach starostwa; Wodociągowa – tam powstała pierwsza studnia wodociągowa; Kostka – gdyż całe przedmieście nazywane jest „Kostką”; Łyszkowicka – w granicach miasta część „Traktu Łyszkowickiego”; Radziecka – na pamięć decyzji Rady z 1923 r. by grunta przy ulicy przeznaczyć na parcele budowlane; Wspólna – domy przy tej ulicy miały charakter wspólnego osiedla; Zielna – przez położone tam parcele rolne; Katarzynów – w przeszłości był tam folwark Katarzyny Swierzbowskiej¹⁷⁴ i nazwa ta funkcjonuje jako potoczna; Czajki – przy drodze łąki „Czajki”; Bonifratrska – ze względu na znajdujący się tam dawniej kościół Bonifratrów; Piaskowa – prowadząca do miejscowości Piaski; Bratkówka – usankcjonowanie nazwy potocznej; Kolejowa – położona obok linii kolejowej; Tuszewska – prowadząca do Tuszewa; Kurkowa – przez znajdującą się tam dawniej strzelnicę Bractwa Kurkowego¹⁷⁵; Zagrodowa – przez istniejące przy niej zagrody gospodarskie¹⁷⁶. Radni nie zdecydowali się jedynie na propozycję Magistratu, by ulicę Koński Targ nazwać Pałacykową¹⁷⁷. Bezimiennych pozostało 6 ulic. Zmiany te nie wzbudziły większych kontrowersji. Często było to formalne

¹⁷¹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 115.

¹⁷² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 150.

¹⁷³ Rada Miejska postępowała według zasad zawartych w: I. Drexler, *Odbudowanie wsi i miast ziemi naszej*, Lwów-Warszawa-Kraków 1921.

¹⁷⁴ Brak bliższych informacji.

¹⁷⁵ Potocznie nazywana Strzelecką, by w mieście nie funkcjonowały dwie podobne nazwy zdecydowano o nazwie Kurkowa

¹⁷⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 548, k. 143-144; *Nowe nazwy ulic w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1926, nr 37, s. 3-4.

¹⁷⁷ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 548, k. 143.

potwierdzenie nazw potocznych, używanych pospolicie przez mieszkańców, bądź nazwanie ulic od miejscowości, do których one prowadziły.

Ciekawa sytuacja związana z nazewnictwem miejskim miała miejsce na posiedzeniu w dniu 30 IV 1928 r. Wówczas w porządku obrad znajdowały się punkty dotyczące zmian ul. Popijarskiej na S. Stanisławskiego, Podrzecznej na im. Gabriela Narutowicza oraz ul. Koński Targ na ul. „1 maja”¹⁷⁸. Były to jednak trzy ostatnie punkty obrad, a przy dyskusji nad jednym z wcześniejszych radni opozycyjni zdecydowali o bojkocie posiedzenia i opuścili salę obrad, co spowodowało brak *quorum*, a więc także przerwanie sesji. Na kolejnych posiedzeniach nie zajęto się tą sprawą. Kwestia ta powróciła dopiero na posiedzeniu 13 sierpnia. Wówczas Magistrat przedstawił swój punkt widzenia na zgłoszone na kwietniowej sesji postulaty; odrzucił on wnioski o zmianę nazw ulicy Podrzecznej, ul. Popijarską proponowano przenieść na późniejszy termin. Magistrat poparł jedynie zmianę ul. Koński Targ na 1 maja, co radni przegłosowali 13 głosami „za”, przy po 4 „przeciw” oraz „wstrzymujących”¹⁷⁹.

W 1928 r. w ramach uroczystego obchodzenia 10-lecia państwa polskiego Rada Miejska zdecydowała, by ulicę Warszawską przemianować na „11 listopada”¹⁸⁰. W tym samym roku, zmieniono również dwie inne nazwy: Nowy Rynek stał się po jednogłośnie decyzji radnych Rynkiem im. Jana Kilińskiego¹⁸¹. Stało się to dokładnie w 110 rocznicę śmierci szewca-pułkownika. Również tego samego dnia przemianowano dotychczasową ulicę Podrzeczną na ul. im. Józefa Piłsudskiego – motywowano, że była to jedna z pryncypalnych ulic miasta. Sprawę zobowiązano zakończyć przed imieninami Marszałka, tj. 19 marca¹⁸². Warto podkreślić, że zmiana ta, była nagłym wnioskiem jednego z radnych¹⁸³, który jednak zaakceptowała cała Rada. Być może zdecydowano sprawę tę przeprowadzić w taki sposób, gdyż na jednym z posiedzeń zgłoszono już wniosek, by w ramach obchodów 10-lecia niepodległości nazwać ul. Piotrkowską bądź Podrzeczną im. Marszałka. Wówczas jednak radni nie podjęli takiej decyzji, a sprawę skierowali do rozpatrzenia przez Komisję Gospodarki Miejskiej¹⁸⁴. Wobec przeciągających się prac kwestię tę wprowadzono pod obrady jako nagły wniosek.

¹⁷⁸ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 79-80.

¹⁷⁹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 189.

¹⁸⁰ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 240.

¹⁸¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 280.

¹⁸² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 280.

¹⁸³ W protokole nie zapisano, kto zgłosił propozycję.

¹⁸⁴ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 555, k. 233.

W 1931 r., wraz z rozbudową przedmieścia Kostka, zdecydowano, by tam położone ulice (nazywane w protokole przed nazwaniem: nr 1, 2, 3, 4) nazwać odpowiednio: Zgoda, Wygoda, Zielna¹⁸⁵, Księżacka¹⁸⁶.

W 1935 r. w Łowiczu zmieniono dwie nazwy ulic, obie na rzecz imienia organizacji piłsudczykowskich – ul. Chemiczną na Legionów¹⁸⁷, a ul. Mostową przemianowano na Polskiej Organizacji Wojskowej. Autorem wniosku o przemianowanie był radny Marian Nowak¹⁸⁸. W mieście już wcześniej planowano patronką jednej z ulic ogłosić POW, ale radni zdecydowali odesłać sprawę do Komisji Gospodarki Miejskiej. Zdecydowano tak, gdyż było kilka projektów, którą z ulic wybrać – m.in. ul. Mostową oraz nowo projektowaną ulicę odchodzącą od ul. Bolimowskiej¹⁸⁹.

W 1926 r. w mieście istniały 62 ulice, o łącznej długości ok 41 km (w tym 31 km ulic miejskich), z których ok. 15 km było zabrukowanych. W samym centrum miasta w 1927 r. przebito nową ulicę, łączącą Rynek Kościuszki z Alejami Henryka Sienkiewicza. Pierwsze decyzje o jej powstaniu zapadły na posiedzeniu Rady Miejskiej już w końcu 1920 r. Dopiero w sierpniu 1926 podjęto decyzję o zamianie gruntów – teren pod nową ulicę przeszedł na własność miasta, a w zamian kościół otrzymał działkę na przedmieściu Korabka. Powstała też ulica łącząca Bzurę z ul. Warszawską, a nadano jej miano Gdańskiej¹⁹⁰. Miało to miejsce w 1937 r., można więc wnioskować, że wybranie tej nazwy miało też podłoże polityczne, wobec napiętej sytuacji wokół Wolnego Miasta Gdańska.

Dwudziestolecie międzywojenne to okres dynamicznych zmian w nazewnictwie miejskim, zarówno w Łowiczu, jak i w Polsce¹⁹¹. Decyzje podjęte przez radnych w latach 20., były najczęściej słuszne, utwierdzały stan rzeczywisty, bądź oddawały przeznaczenie ulic, stąd większość tych nazw funkcjonuje do dziś. W latach 30. przemianowania ulic miały już niekiedy charakter polityczny, nadawane nazwy były inicjowane przez przedstawicieli obozu rządzącego.

¹⁸⁵ Taka ulica już funkcjonowała w mieście, prawdopodobnie chodziło o część ulicy położoną po północnej stronie ulicy Radzieckiej.

¹⁸⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 668, k. 154.

¹⁸⁷ Ówczesnie zapisano „Legionów”

¹⁸⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 203v.

¹⁸⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 762, k. 195.

¹⁹⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2539, k. 97v.

¹⁹¹ O nazewnictwie miejskim zob. K. Handke, *Nazewnictwo miejskie jako znak tożsamości miasta* [w:] *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*, red. A. Koseski, A. Stawarz Warszawa 2002; B. Miszeńska, *Nazwy ulic w rozwoju przestrzennym miasta* [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, red. I. Jażdżewska, Łódź: 2005

Ludność Łowicza w II Rzeczypospolitej

Zmiany liczebności ludności Łowicza w okresie I wojny światowej zostały przedstawione w rozdziale I. W lutym 1918 r. liczba mieszkańców wynosiła niewiele ponad 17 tysięcy i w momencie odzyskania niepodległości mogła być ona nieznacznie wyższa.

Pierwsze pełne dane dotyczące liczby i struktury ludności przyniósł I spis powszechny z 1921 r. Według niego, w Łowiczu było wówczas 15 807 mieszkańców¹⁹². Struktura płci przedstawiała się następująco: 7477 mężczyzn oraz 8330 kobiet. W wyraźny sposób rysuje się więc znaczna przewaga kobiet nad mężczyznami – 111 kobiet na 100 mężczyzn. Był to efekt I wojny światowej. Mieszkańcy Łowicza stanowili wówczas 16,7 % mieszkańców powiatu łowickiego. Wraz z omawianymi wcześniej przyłączeniami okolicznych terenów ich mieszkańcy w naturalny sposób stawali się mieszkańcami miasta. Nie ma jednak pełnych informacji na ten temat. Wiadomo, że w 1927 r. wraz z poszerzeniem granic miasta w jego granicach znalazło się 40 nowych mieszkańców¹⁹³.

Kolejny spis powszechny z 1931 r. wykazał w Łowiczu 17 633¹⁹⁴ (wg wyników tymczasowych 17 613) mieszkańców, liczba ta wzrosła więc o około 2 tysiące w przeciągu 10 lat, pamiętać przy tym należy jednak o powiększeniu terytorialnym miasta w tym okresie. Według Głównego Urzędu Statystycznego w granicach miasta z 1931 r. 10 lat wcześniej mieszkało 16 451 osób¹⁹⁵. Oznacza to, że w Łowiczu przybyło 1162 osób w przeciągu 10 lat, wliczając natomiast rozrost miasta było to 1806 osób¹⁹⁶. Nie jest to znaczący wzrost ludności. W 1931 r. w Łowiczu było 8421 mężczyzn oraz 9212 kobiet¹⁹⁷, oznacza to, że na 109 kobiet przypadało 100 mężczyzn – w przeciągu 10 lat przewaga ta zmniejszyła się tylko nieznacznie.

Według stanu na dzień 1 VII 1937 r. liczba mieszkańców spadła i wynosiła 17 420 osób¹⁹⁸, a w przededniu wybuchu II wojny światowej wynosiła 17 200¹⁹⁹. Warto jednak podkreślić, że faktycznie w mieście na stałe przebywało więcej osób, gdyż w czasie rejestrów i spisów ludności nie uwzględniano skoszarowanego w mieście wojska.

¹⁹² *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1927, s. 3.

¹⁹³ APWOŁ, Starostwo Powiatowe Łowickie, sygn. 146., k. 84.

¹⁹⁴ *Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r.*, cz. II, 7.

¹⁹⁵ *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Drugi Powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. Wyniki tymczasowe*, s. 3.

¹⁹⁶ Obliczenia własne na podstawie wyników tymczasowych. W pełnym opracowaniu nie ma podanych danych dla granic z 1931 r.

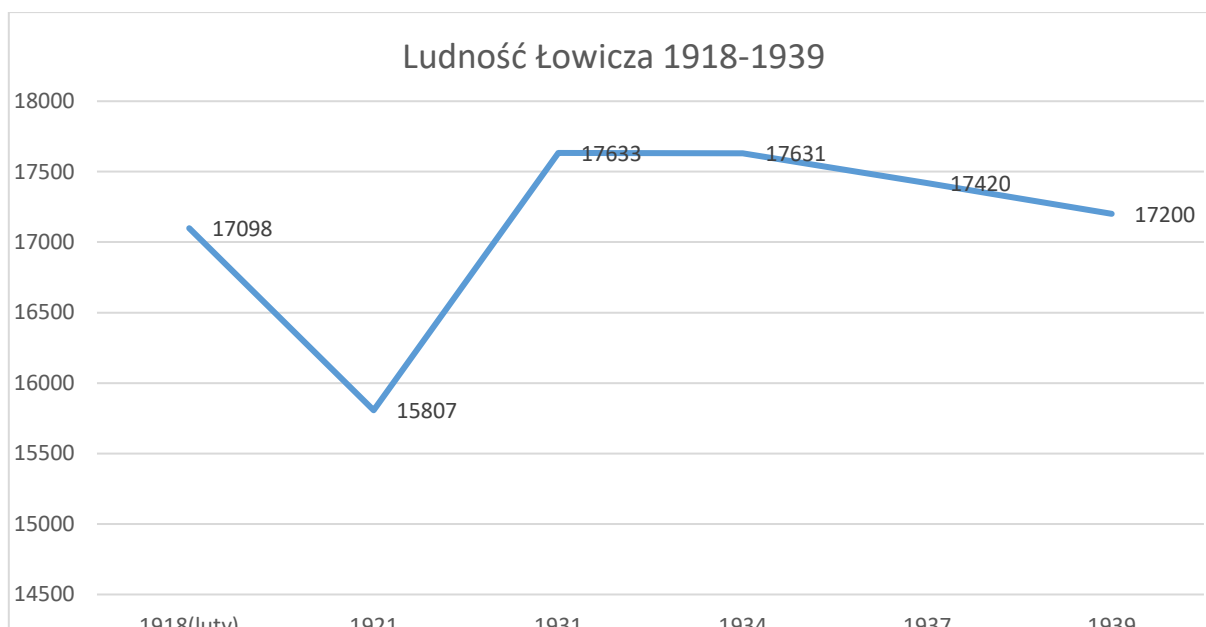
¹⁹⁷ *Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r.*, cz. II 7.

¹⁹⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 809, k. 66.

¹⁹⁹ *Miasta polskie w tysiącleciu. Tom drugi*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 56.

W czasie istnienia II Rzeczypospolitej liczba ludności wzrosła zaledwie o ok. 1,5 tys. osób (od I spisu powszechnego do września 1939 r.), przy czym należy pamiętać, że w tym czasie powiększyły się granice miasta, a wraz z nowymi terenami zwiększała się liczba ludności.

Wykres nr 1. Zmiana liczby mieszkańców Łowicza 1918-1939

Źródło: *Łowicz. Dzieje miasta*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1986; *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1927, s. 3; *Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Drugi Powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. Wyniki tymczasowe*, s. 3, APWOŁ, Akta miasta Łowicza.

Ważnym aspektem była struktura narodowościowa i religijna mieszkańców. W 1921 r. wg wyników spisu powszechnego Łowicz zamieszkiwało: 10803 katolików rzymskich, 230 ewangelików, 4517 Żydów oraz 257 innych wyznań (prawosławni, mariawici)²⁰⁰.

Znacznie szczegółowsze dane przyniósł spis z 1931 r. Wówczas to liczba rzymskich katolików wynosiła 12 865 osób, ewangelików 220, osób wyznania mojżeszowego było 4339, zaś pozostałych 201. W tym spisie mieszkańcy deklarowali również swój język ojczysty: jako polski – 13 261 osób, hebrajski – 4308, niemiecki – 11, inny zaś – 34²⁰¹.

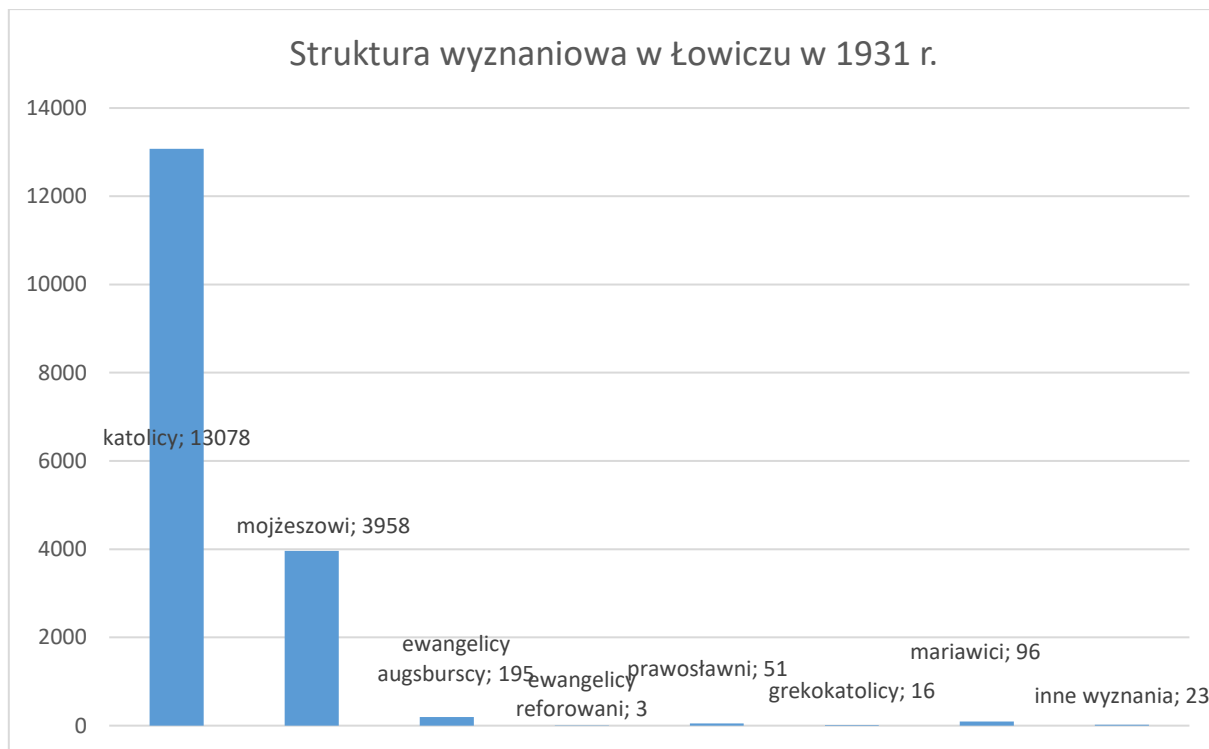
W 1937 r., pomimo ogólnego spadku liczby ludności, liczby Polaków oraz katolików wzrosły, odpowiednio do 13 435 osób oraz 13 078. Inne narodowości wówczas prezentowały

²⁰⁰ *Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie*, Warszawa 1927, s. 38-39.

²⁰¹ *Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r., cz. II*, 7.

się następująco: Żydów 3958, 15 Rosjan, 1 Czech oraz 11 innych, jeśli zaś chodzi o wyznania, dane są znacznie bardziej szczegółowe niż poprzednie: mojżeszowe – 3958, ewangelicko-augsburskie – 195, ewangelicko-reformowane – 3, prawosławne – 51, grekokatolickie – 16, mariawici – 96 oraz 23 osoby innych wyznań²⁰².

Tabela nr 1. Struktura wyznaniowa ludności Łowicza w 1931 r.

W aspekcie demograficznym warto odnieść się do innych, sąsiadujących z Łowiczem miast. Porównanie ilości mieszkańców dla Łowicza lat 1921 i 1939 daje współczynnik rozwoju zaledwie 1,09. Dla innych miast wygląda on następująco: Kutno 1,62 (15976 i 26000), Skierniewice 1,32 (16647 i 22000), Sochaczew 2,37 (5700 i 13500). W Łowiczu brakło czynnika stymulującego rozwój miasta, a więc głównie rozbudowy przemysłu.

²⁰² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 809, k. 66.

Rozdział IV

Gospodarka

Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej pełnił przede wszystkim funkcję ośrodka handlowego dla ludności z okolicznych miejscowości. Na terenie powiatu poza miastem nie było sklepów innych niż spożywcze²⁰³. Również w Łowiczu skupiał się przemysł i drobne rzemiosło. Dodatkowo, w małym mieście, jakim był Łowicz, silniej odbijały się ogólnokrajowe problemy gospodarcze, rzutujące zwłaszcza na sytuację lokalnych, małych przedsiębiorstw.

Zniszczona w wyniku działań wojennych w czasie Wielkiej Wojny Fabryka Nawozów Sztucznych nie została już odbudowana, co spowodowało znaczny spadek produkcji przemysłowej w mieście. Była największą łowicką fabryką przed 1914 r., zatrudniała kilkaset osób. W odrodzonej Rzeczypospolitej w Łowiczu nie było już fabryki takich rozmiarów.

W okresie II Rzeczypospolitej największe znaczenie w Łowiczu miały zakłady zajmujące się produkcją bądź remontem maszyn i narzędzi, głównie rolniczych. Tę gałąź przemysłu reprezentowały dwa przedsiębiorstwa: istniejąca jeszcze przed wojną Fabryka Odlewów i Narzędzi Rolniczych oraz powstała w 1921 r. Fabryka Maszyn i Narzędzi Rolniczych „Pomoc” N. Hardwiga²⁰⁴. W 1923 r. występowała ona pod nazwą Łowicka Fabryka Maszyn Rolniczych i Siatki Metalowej „Pomoc”. Wytwarzała np. kieraty, młockarnie oraz wiele rodzajów siatek metalowych²⁰⁵. Oprócz wspomnianych remontów i produkcji maszyn zakład zajmował się też remontem młynów, gorzelni i tartaków. W 1924 r. przedsiębiorstwo przyjęło nazwę „Łowickie Zakłady Metalowe Spółka Akcyjna”. W 1926 r. przez pół roku fabryka nie funkcjonowała, od lipca wznowiła produkcję dzięki „nadzwyczajnym wysiłkom kilku osób²⁰⁶”. W 1937 r. spółka została sprzedana przedsiębiorcom żydowskim, zmieniając przy tym profil produkcji na zamówienia wojskowe materiałów i narzędzi rzemieślniczych²⁰⁷.

Składała się z kilku oddziałów – sali maszynowej, warsztatów mechanicznych, stolarskich, kuźni, sali montażowej i odlewni. Oprócz podstawowej działalności fabryka przyjmowała inne zlecenia, jak na przykład produkcja w 1926 r. drewnianych skrzynek dla Tureckiego Monopolu Alkoholowego²⁰⁸.

²⁰³ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 353.

²⁰⁴ Z. Dybowski, *Władze Łowicza 1917-1923*, „Roczniki Łowickie” t. 1., 2003, s. 175.

²⁰⁵ Z wystawy *rolniczo-przemysłowej w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1923, nr 40, s. 1.

²⁰⁶ M. W., *Wycieczka do fabryki Łowickie Zakłady Metalowe*, „Łowiczanie” 1926, nr 50, s. 3-4.

²⁰⁷ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 346.

²⁰⁸ M. W., *dz. cyt.*, s. 3-4.

W Łowiczu funkcjonowało też kilka zakładów związanych z przemysłem włókienniczym. Dwa zakłady funkcjonowały jeszcze przed I wojną światową były to: Fabryka Nici należąca do E. Schmidta mieszcząca się przy ul. Bolimowskiej, w której przerabiano bawełnę oraz należąca do Franciszka Balcera „Lniana Manufaktura” zajmująca się obróbką lnu oraz konopi i wytwarzaniem z nich przędzy, a następnie tkanin. Od 1931 r. druga z fabryk funkcjonowała pod nazwą F. Balcer i Synowie. W czasie najlepszej prosperity zatrudniała ona około 100 robotników²⁰⁹. Firmy realizowały głównie zamówienia wojskowe.

W 1921 r. powstała fabryka „Len Polski” spółka akcyjna. W jej ramach funkcjonowały miedlarnia lnu oraz trzepalnia, wytwarzano więc przędzę lnianą z włókien. Mieściła się ona przy ul. Wesołej. Fabryka była doświadczana przez pożary, jak na przykład w lutym 1923 r., kiedy to spaliła się trzepalnia i zostały dotkliwie poparzone dwie pracownice: Franciszka Sejdak i Stanisława Jankowska²¹⁰. Inny pożar miał miejsce na początku marca 1925 r. Wówczas załamał się kilkunastometrowej wysokości komin żelazny i groził upadkiem na dach głównego pawilonu fabryki. Obok niego ukazały się kłęby dymu i ogień. Ogień ugaszono niemal natychmiast po przybyciu straży, konieczna jednak była wymiana komina i dachu przed rozpoczęciem dalszej pracy²¹¹. Fabryka przestała funkcjonować w II połowie lat 20., najprawdopodobniej w 1927 bądź 1926 r.²¹², można sądzić, że wpływ na to miały wspomniane pożary. W 1927 r. przy okazji zmiany granic miasta grunta były „pod fabryką Len Polski”, więc prawdopodobnie musiała jeszcze wówczas funkcjonować²¹³. W przewodniku z 1927 r. fabrykę określono już jako nieczynną²¹⁴.

W mieście funkcjonowały też zakłady zapewniające obsługę potrzeb odzieżowych okolicznych miejscowości. Stroje księżackie wytwarzano z lnu, oprócz wyżej wymienionych w mieście zajmowano się też przerobem wełny – przędzeniem, tkaniem oraz farbowaniem. W różnych okresach czasu funkcjonowało łącznie 19 zakładów, zajmujących się jedną bądź dwoma lub trzema ze wspomnianych części produkcji²¹⁵. Warto wymienić wśród nich zakłady Antoniego Kołaszyńskiego – przędzalnia, farbiarnia oraz tkalnia o długiej tradycji, sięgającej

²⁰⁹ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 347; Z. Dybowski, dz. cyt., s. 175.

²¹⁰ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1923, nr 9, s. 7.

²¹¹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1925, nr 10, s. 4.

²¹² T. Gumiński podaje, że działała ona do 1923 r., co stoi w sprzeczności chociażby z cytowanym artykułem o pożarze z 1925 r. (idem, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 347). W 1925 r. w prasie pojawiały się jeszcze ogłoszenia o skupie słomy lnianej, zob. „Łowiczanie” 1925, nr 8, 10, s. 8.

²¹³ Zob. *Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 września 1927 r. o zmianie granic miasta Łowicza w województwie warszawskim*.

²¹⁴ A. Bluhm-Kwiatkowski, *Przewodnik po Łowiczu i okolicy*, Łowicz 1927, s. 34.

²¹⁵ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 349.

1826 r.²¹⁶; Walentego Wyrzykowskiego – tkalnia działająca na 10 drewnianych krosnach przy ulicy Zduńskiej, przędzę sprowadzała z Łodzi bądź Zgierza²¹⁷; Teodora Beblińskiego²¹⁸, mającego na Nowy Rynku od 1919 r. małą farbiarnię²¹⁹; Adolfa Arnolda, oraz Eliasza Figlarza. Zajmowały się one głównie produkcją wełniaków łowickich. Funkcjonowała też wytwórnia kilimów J. Wyrzykowskiej przy ul. Zduńskiej²²⁰.

Kolejną istniejącą firmą był założony w 1922 r. przez Mieczysława Kacperskiego tartak, działający przy ul. Bolimowskiej. Pracowało w nim do 25 osób²²¹. Był to pierwszy w mieście zakład z branży drzewnej²²². Formalnie został wpisany jako „Tartak Łowicki”, spółka z ograniczoną odpowiedzialnością. Celem spółki było urządzenie i prowadzenie w Łowiczu tartaku parowego dla przecierania drzewa oraz prowadzenie handlu i przemysłu drzewnego. Kapitał zakładowy wynosił 2 600 000 mk. podzielony na 26 udziałów²²³. To z tej firmy pochodziły deski wykorzystywane do produkcji, wspomnianych wyżej, skrzynek dla Tureckiego Monopolu Alkoholowego

W Łowiczu działała również Fabryka Naczyn Kamionkowych Weksteinów. Było to duże przedsiębiorstwo, drugie pod względem wielkości w Polsce. Dzieje zakładów sięgały 1875 r.²²⁴ Po 1918 r. fabryka posiadała 7 pieców ceramicznych, a roczna produkcja wysyłana była w 24 wagonach kolejowych. W II Rzeczypospolitej A. Wekstein²²⁵ w fabryce przy ul. 3 maja 3/5 zatrudniał od 70 do 200 osób. Kompleks fabryczny składał się z kilku murowanych budynków: głównego fabrycznego z kominem, domem mieszkalnym, składem na glinę i kuźnią, magazynem fabrykatów i budynkiem administracji²²⁶. Od 1925 r. A. Wekstein prowadził też w Łowiczu prywatną cegielnię. Oprócz niego w mieście funkcjonowała jeszcze cegielnia miejska oraz 3 inne, niewielkie, prywatne przedsiębiorstwa. Łącznie w 4 prywatnych cegielniach pracowało 11 osób²²⁷.

²¹⁶ T. i S. Seweryn, *Pasiaki Łowickie* „Przemysł, Rzemiosło, Sztuka” 1924, nr 4, s. 3-4; „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²¹⁷ T. i S. Seweryn, *dz. cyt.*, s. 4. Z wystawy rolniczo-przemysłowej w Łowiczu, „Łowiczanie” 1923, nr 43, s. 2.

²¹⁸ Z wystawy rolniczo-przemysłowej w Łowiczu, „Łowiczanie” 1923, nr 43, s. 2.

²¹⁹ T. i S. Seweryn, *dz. cyt.*, s. 5. „Łowiczanie” 1921, nr 5, s. 6.

²²⁰ „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²²¹ A. Tusiewicz, *Przemysł na ziemi łowickiej dawniej i dziś (1136-1969)*, t. 1., cz. 1., s. 58 [maszynopis w zbiorach AWPOŁ].

²²² Reklamy tartaku m.in.: „Życie Łowickie” 1932, nr 10, s. 8.

²²³ „Tygodnik handlowy” 1923, nr 26 i 27, s. 19.

²²⁴ Opis dziejów zakładów zob.: M. Wojtylak, *Saga rodu Weksteinów*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2015, nr 1, s. 1-3.

²²⁵ Był on też właścicielem, oprócz fabryki naczyń w Łowiczu, Zakładów Ceramicznych „Boryszew” pod Sochaczewem, drugiej fabryki naczyń w Bochni i kopalni gliniek „Łazisko” pod Opoczmem. „Przegląd Budowlany” 1937, nr 4, s. 238.

²²⁶ M. Wojtylak, *Saga...*, s. 3; „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²²⁷ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 347.

W latach 1927-1932 istniała Fabryka Korków Z. Borkowskiego, działająca przy ul. Wesołej 2 – w miejscu fabryki „Len Polski”. Od 1936 r. w jej miejscu funkcjonowały Zakłady Przemysłowe W. Gorzkowskiego, wytwarzające korki, płyty korkowe i izolacje wodoszczelne²²⁸. Przy ul. Legionów 27 od 1930 r. funkcjonowała wytwórnia gwoździ i drutu, której właścicielem był Stanisław Mielczarski. Pracowało tam do 16 osób²²⁹. Na początku lat 20. działała też Łowicka Fabryka Kół i wyrobów stolarskich Szmidta i A. Kobielskiego²³⁰.

W mieście funkcjonowały też dwie wytwórnie kaflí: Feliksa Andrzejewskiego²³¹, działająca od 1868 r. przy ul. Bolimowskiej w okolicy dworca oraz Marcina Jezierskiego przy ul. Ułańskiej. Zatrudniały po 9 osób²³². Fabryka F. Andrzejewskiego została wystawiona z powodu kłopotów finansowych na licytację komorniczą w lipcu 1937 r.²³³

Przy Rynku Kilińskiego 33 działała wytwórnia świec i mydła Romana Markiewicza. W reklamie była ona określana jako „najstarsza polska fabryka mydła i świec”, działająca od 1845 r.²³⁴ Znajdował się tam również skład produktów naftowych. W 1937 r. firma została zlikwidowana. Podobny profil działalności miała wytwórnia mydła Icka Dawida Żelechowskiego, działająca przy Rynku Kilińskiego 29²³⁵. Przy ul. Nadburzańskej 32 miały siedzibę Zakłady Chemiczne „Łowicz”²³⁶, produkujące m.in. wosk i nawozy sztuczne.

Istotne znaczenie zajmował również przemysł spożywczy. W Łowiczu funkcjonowało 5 młynów zapewniających przemiał zboża. Największy z nich²³⁷ należał do Moszka Laiba Żelechowskiego, spośród pozostałych 4, trzy również były własnością żydowską²³⁸. Młyn M. L. Żelechowskiego w 1936 r. posiadał własną elektrownię, bocznice kolejową, własne agencje w Warszawie i Łodzi. Sprawność młyna wynosiła 70 ton na dobę. Od lipca 1932 r. młyn był w dzierżawie Spółki Akcyjnej „Bracia E. i C. Żelechowscy i L. Bialer”. Ostatni z nich stał na czele przedsiębiorstwa od 1921 r.²³⁹ W mieście funkcjonował też browar oraz słodownia należące do Henryka Reinecke²⁴⁰. Istniały też dwa zakłady zajmujące się wytwarzaniem wódki:

²²⁸ Tamże, s. 346.

²²⁹ Tamże, s. 347.

²³⁰ Z wystawy *rolniczo-przemysłowej w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1923, nr 40, s. 2; Z wystawy *rolniczo-przemysłowej w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1923, nr 43, s. 2.

²³¹ „Łowiczanie” 1923, nr 37-38, s. 1.

²³² T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 349.

²³³ „Polska Narodowa” 1937, nr 24, s. 4.

²³⁴ „Łowiczanie” 1923, nr 37-38, s. 2.

²³⁵ „Łowiczanie” 1922, nr 42, s. 8.

²³⁶ „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²³⁷ Młyn istniał od 1885 r., w 1908 r. zbudowany został nowoczesny młyn parowy. „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²³⁸ A. Tusiewicz, *dz. cyt.*, s. 56-57.

²³⁹ „Codzienna Gazeta Handlowa” 1936, nr 143, s. 4.

²⁴⁰ Działały od 1841 r. na Korabce, „Łowiczanie” 1927, nr 41, s. 6.

Stanisławy Mikulińskiej²⁴¹, pracujący do 1924 r. oraz Tytusa Kędzierzawskiego²⁴². W II Rzeczypospolitej w sumie funkcjonowało w mieście 6 zakładów produkujących wodę gazowaną. Największy z nich działał od 1938 r. i miał moc przerobową sięgającą 150 tys. butelek rocznie²⁴³.

Ważne miejsce zajmowała też uruchomiona w 1931 r.²⁴⁴ Łowicka Mleczarnia Parowa²⁴⁵, będąca wówczas spółdzielczym zakładem produkcyjnym²⁴⁶. Pomimo dużej zdolności przerobowej (20 tys. litrów dziennie) miała problemy finansowe. Spowodowane było to dużymi kosztami poniesionymi na drodze maszyny służące do produkcji mleka, przy jednoczesnym znacznym obniżeniu cen nabiału z powodu kryzysu²⁴⁷. Dodatkowo z powodu błędów w zarządzaniu w lipcu 1932 r. produkcja została przerwana. Działalność wznowiono w listopadzie 1932 r. Nastąpił szybki wzrost produkcji. Pomiędzy 1933 a 1934 r. w pierwszych kwartałach lat przyjęto prawie 300 tys. litrów mleka więcej²⁴⁸. W 1934 r. powołano w jej miejsce Okręgową Spółdzielnię Mleczarską „Promień”. Dopiero w 1935 r. osiągnięto równowagę finansową.

Na pograniczu przemysłu spożywczego i włókienniczego znajdowało się kilka wytwórni oleju, wykorzystujących jako surowiec głównie len i rzepak. Było to 5 niewielkich zakładów, zatrudniających po kilku robotników. Dwa z nich posiadały napęd mechaniczny o niewielkiej mocy²⁴⁹.

W Łowiczu funkcjonowały w okresie II Rzeczypospolitej dwie drukarnie. Do 1936 r. działała tylko drukarnia będąca własnością Karola Rybackiego. W 1936 r. Tadeusz Bączkowski otworzył własną drukarnię, dzięki funduszom uzyskanym poprzez premię na obligacjach państwowych. Była ona wyposażona w introligatorkę²⁵⁰. Funkcjonowała przy ul. 11 listopada 2²⁵¹. W obydwóch drukowano miejscową prasę, ale również, chociaż rzadziej, książki, broszury czy druki i obwieszczenia.

²⁴¹ Firma ta prezentowała się na Wystawie w Łowiczu w 1923 r., określono wówczas, że jej wyroby „rozchodzą się po całym kraju” zob. „Łowiczanie” 1923, nr 43, s. 2.

²⁴² Z. Dybowski, *dz. cyt.*, s. 175.

²⁴³ A. Tusiewicz, *dz. cyt.*, s. 59-60.

²⁴⁴ O mleczarstwie spółdzielczym w powiecie Łowickim przed 1930 r. zob. T.G. [Teodor Goździkiewicz] *Spółdzielnie Mleczarskie na terenie powiatu łowickiego przed rokiem 1930* „Życie Łowickie” 1932, nr 8, s. 3.

²⁴⁵ Z. Kośmider, *Ekonomia powiatu łowickiego (uwagi ogólne)*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 22, s. 3-4.

²⁴⁶ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 347.

²⁴⁷ S. Szczepański, *Spółdzielcza Mleczarnia Parowa w Łowiczu*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 21, s. 3.

²⁴⁸ Tamże, s. 4.

²⁴⁹ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 349.

²⁵⁰ A. Niebudek, *Narodowiec z duszą humanistyczną*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2011, nr 1, s. 2.

²⁵¹ „Polska Narodowa” 1937, nr 24, s. 4.

Przemysł nie był najważniejszą częścią gospodarki miasta, nie odzyskał pozycji, jaką miał dzięki zakładom chemicznym, zniszczonym wskutek I wojny światowej. Większość istniejących zakładów były to zakłady małe, zatrudniające kilka osób, często też produkujące głównie na potrzeby rynku lokalnego. Mimo to warto podkreślić jest funkcjonowanie wcześniej wymienionych zakładów, mających ogólnopolski zasięg, specjalizujących się w swoich produktach. Kondycja lokalnych przedsiębiorstw była też w dużej mierze uzależniona od koniunktury ogólnokrajowej. W 1937 r. w przemyśle w Łowiczu zatrudnionych było zaledwie 350 osób²⁵², na około 6,5 tys. ogółem pracujących w mieście²⁵³.

Istotną część gospodarki miejskiej, szczególnie w małym mieście jakim był Łowicz, stanowiło rzemiosło. Dostarczało ono towarów zarówno na rynek miejski, jak i zapewniało usługi ludności wiejskiej. Rzemieślnicy zorganizowani byli w cechy. O działalności cechów decydował burmistrz, on zwoływał ogólne zebranie cechu i jemu z reguły przewodniczył. Dnia 16 II 1919 r. roku powołany został przez burmistrza Komisarz Rzemieślniczy cechowy Mikołaj Bobotek, który tę funkcję sprawował do 1925 roku, a po nim komisarzem został Zygmunt Strzemialski²⁵⁴, komisarze o swoich działaniach informowali burmistrza.

Poniższa tabela przedstawia stan cechów łowickich na 1923 r. Zdarzało się również tak, że do łowickich cechów należeli rzemieślnicy działający w innych miastach.

Tabela nr 1. Liczebność cechów łowickich

Lp.	Lp. Nazwa cechu	mistrzowie	czeladnicy	uczniowie	Razem
1	rzeźniczy	33	20	28	81
2.	garncarski	13	3	-	16
3.	blacharski	10	6	2	18
4.	szewski	90	32	38	160
5.	kominiarski	30	6	-	36
6.	bednarski	12	2	2	16
7.	murarski	16	48	-	64
8.	stolarski	24	8	18	50
9.	rymarski	24	26	4	54
10.	ślusarski	15	30	32	77
11.	kołodziejski	32	23	-	55
12.	piekarski	15	10	13	38
13.	kowalski	22	2	-	24

²⁵² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.2568, k. 239 v.

²⁵³ Obliczenia własne na podstawie APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.2568, k. 239 v.

²⁵⁴ E. Tomczak, Rzemiosło łowickie w okresie międzywojennym, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2006, nr 1, s. 4.

14.	krawiecki	12	7	-	19
-----	-----------	----	---	---	----

Źródło: E. Tomczak, *Rzemiosło łowickie w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2006, nr 1, s. 4.

W 1928 r. w Łowiczu funkcjonowało 417 zakładów rzemieślniczych²⁵⁵. Około 40% z nich związanych było z branżą skórzaną, większość z nich stanowili szewcy. Spośród wszystkich zakładów rzemieślniczych około 40% było własnością Żydów²⁵⁶. Łowickie rzemiosło skupione było głównie w okolicach centrum miasta – na ul. Zduńskiej, Rynku Kilińskiego oraz ul. Piotrkowskiej (następnie S. Stanisławskiego).

Do najważniejszych zakładów rzemieślniczych w Łowiczu należy zaliczyć: szewskie Juliana Ślęczkowskiego, Michała Kisielińskiego przy Rynku Kilińskiego 11²⁵⁷ i Stanisława Małuszyńskiego, cukiernię Juliusza Gierasiewicza położoną przy Rynku Kościuszki 15²⁵⁸ czy warsztat bednarski Jana Piaseckiego²⁵⁹.

W 1937 r., według sprawozdania urzędu miasta, w rzemiośle (łącznie z chałupnictwem) zatrudnionych było około 1600 osób²⁶⁰.

Tabela nr 2

Spis małych firm funkcjonujących w Łowiczu,

Nazwa firmy	Właściciel	adres	Lata funkcjonowania
Susznarnia Przetworów Rolnych Anna Zudnik i Ska	J. Cederbaum	Łowicz	1923-1926
Dom Handlowy Stanisław Klejna		Łowicz	1925-
Produkcja Maszyn i Narzędzi Rolniczo Gospodarczych Edward Grzybowski		Łowicz	1926-1928
Dom Handlowy Herman Szeps i Ska	F. Szeps	Łowicz	1927-
Skład Materiałów Opałowych i Budowlanych Icek Szeps		Łowicz	1928-1938
Sprzedaż Oleju Joel Dawid Plat		Łowicz	1931-

²⁵⁵ Wykaz zakładów (a także sklepów) zob. APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 156, k. 147-156.

²⁵⁶ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 350.

²⁵⁷ „Łowiczanie” 1922, nr 9, s. 5.

²⁵⁸ „Polska Narodowa” 1937, nr 8, s. 1; „Łowiczanie” 1923, nr 49, s. 8; 1922, nr 2, s. 6.

²⁵⁹ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 351.

²⁶⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.2568, k. 239 v.

Handel Zbożem i Towarami Pokrewnymi Bracia E. i C. Żelechowscy i L. Bialer		Łowicz	1932-1936
Komunalna Kasa Oszczędności Powiatu Łowickiego		Łowicz	1938-1950
Łowicka Fabryka Pierników Antoni Herde i Ska	J. J. Celewicz	Łowicz Rynek Kościuszki 3	1925-1925
Prywatna Hurtownia Wyrobów Państwowego Monopolu Spirytusowego Wacław Gorzowski		Łowicz ul. 3- go Maja 11, Sochaczew	1934-1938
Dom Rolniczo Handlowy F. Kokczyński i S. Kolaszyński		Łowicz ul. 3- go Maja 7	1932-1944
Sprzedaż Skór Marjem Rosenkranc		Łowicz ul. Bielawska 5	1928-1935
Młyn Automatyczny "Sobota" I. Rozenthal i Spółka	N. Lewin, F. Zylberberg	Łowicz ul. Bielawska 9	1937-1939
Handel Zbożem, Przetworami Zbożowymi i Eksploatacja Młynów N. Żelechowski i Ska	P. Żelechowska	Łowicz ul. Browarna 9	1937-1939
Łowickie Zakłady Przetworów Zbożowych Ch. Lifszyc		Łowicz ul. Chemiczna 1	1935-
Handel Drzewem Opałowym, Węglem i Materiałami Budowlanymi Dawid Troche		Łowicz ul. Ciemna 2	1930-1938
Dom Handlowy Izrael Kraków		Łowicz ul. Kilińskiego 8	1931-1956
Handel i Przemysł Zbożowy L. Bialer, E. Żelechowski i Spółka	L. J. Siemiontek, W. Akawie	Łowicz ul. Klickiego 1	1937-1938
Handel Płodami Rolnymi i Prowadzenie Przemysłu Mynarskiego L. Bialer, E. Żelechowski i Ska	L. J. Szemiontek, N. U. Żelechowski, M. Frenkiel, W. Akawie, A. Borensztein	Łowicz ul. Klickiego 1	1938-
Olejarnia Mechaniczna Jan Sosnowski i Spółka	Z. Dobkiewiczowa	Łowicz ul. Koński Targ 1	1928-1929
Olejarnia Mechaniczna Wiktor Dobkiewicz		Łowicz ul. Koński Targ 1	1929-1938
Młyn "Strugienice" dzierżawcy Abram Borensztein i Ida Lajb Erdberg		Łowicz ul. Kozia 2	1936-1938
Wytwórnia Win Owocowych i Miodosytnia Tytus Kędzierzawski wł. Jan Kędzierzawski		Łowicz ul. Nowy Rynek 3	1927-1938

Handel Towarów Kolonialnych Irena Hartwig		Łowicz ul. Nowy Rynek 31	1928-1938
Handel Żelazem i Farbami Izrael Buksztejn		Łowicz ul. Nowy Rynek 36	1929-1935
Druga Rejonowa Hurtownia Tytoniowa w Łowiczu Stanisław Serafinowicz i Ska	H. Nowicka	Łowicz ul. Podrzeczna 13	1925-1955
Handel Cukrem i Towarami Kolonialnymi Maksymilian Hartwig		Łowicz ul. Podrzeczna 24	1923-1928
Przedsiębiorstwo Budowlane Karol Maciejko		Łowicz ul. Podrzeczna 8	1924-1929
Skład Żelaza, Maszyn i Narzędzi Rolniczych "Emil Balcer" wł. Henryk Modrzewski		Łowicz ul. Rynek Kilińskiego 12	1934-1954
Sklep Spożywczo Kolonialny Chaja Sura Kilbert		Łowicz ul. Rynek Kilińskiego 17	1932-1939
Przędzenie i Tkanie Lnu oraz Sprzedaż Własnych WYROBÓW "Lniana Manufaktura" F. Balcer i Synowie	K. P. Balcer, M. B. Balcer, I. Balcer Tusiewicz	Łowicz ul. Rynek Kilińskiego 5	1931-1933
Apteka Józef Urpsza		Łowicz ul. Rynek Kilińskiego 5	1932-1934
Apteka w Łowiczu Stanisław Węgierski i Ska	J. Urpsza	Łowicz ul. Rynek Kilińskiego 5	1934-1935
Młyn Motorowy oraz Skup Zboża i Nasion Jasek Atlas		Łowicz ul. Rynek Kościuszki 14	1934-
Handel Win, Wódek i Towarów Kolonialnych Kazimierz Obrębski		Łowicz ul. Rynek Kościuszki 9	1935-
Elektromłyn w Łowiczu Regina Gross i Ide Arje Grubart		Łowicz ul. Tkaczew	1931-
Młyn "Tkaczew" wł. Rotenberg i Urbach	A. C. Urbach, S. L. Rotenberg	Łowicz ul. Tkaczew 3	1930-1939
Kupno i Sprzedaż Ziemioplodów J. Gidalewicz i Ska	G. Ł. Lichtensztajn	Łowicz ul. Tkaczew 4	1937-

Dzierżawa i Eksploatacja Młyna Elektrycznego Frajda Łaja Grubard		Łowicz ul. Tkaczew 8	1933-
Skup Koni na Eksport M. Kowalski i Syn	S. Kowalski	Łowicz ul. Tkaczew 9	1936-
Sklep Galanteryjny i Materiały Piśmienne Chaja Srebnik		Łowicz ul. Zduńska 15	1929-
Wytwórnia Wyrobów Łowickich Henoch Berkowicz		Łowicz ul. Zduńska 21	1932-1935
Dom Handlowy „Przemysł Krajowy” Florian Stankiewicz		Łowicz ul. Zduńska 3	1932-1939
Biuro Reklamacyjno Taryfowe Abram Leszczyński		Łowicz ul. Zduńska 4	1928-1935
Apteka S-rów M. Szymanowskiego w Łowiczu wł. H. Gutowska i E. Szymanowska	S. Kucharski	Łowicz ul. Zduńska 41	1928-1933
Sprzedaż Żelaza i Materiałów Budowlanych I. Adler i B. Finkielsztejn		Łowicz ul. Zduńska 43	1937-
Handel Bławatny i Galanteryjny H. Horowicz		Łowicz ul. Zduńska 44	1929-
Handel Towarami Łokciowymi Abram Josek Szpajshendler		Łowicz ul. Zduńska 46	1925-1937
Sklep Manufakturowy H. Szydło		Łowicz ul. Zduńska 50	1935-
Dom Przemysłowo Handlowy Młyn Parowy w Łowiczu Moszek Lajb Żelechowski	L. Bialer, E. Żelechowski, I. Inzelsztejn, M. Inzelsztejn, C. L.Pius	Łowicz ul. Zielkówka 1	1928-1930
Handel Zbożem i Przetworami Zbożowymi E. i N. Żelechowscy i Ska	W. Akawie, B. Frenklówna	Łowicz ul. Zielkówka 1	1936-1937

Źródło: <https://www.warszawa.ap.gov.pl/wyszukiwarki/rha/search.php> [dostęp 14 VII 2017]²⁶¹

²⁶¹ Ustalono ponadto, że w Dziale "A" rejestrowane będą firmy handlujące jednoosobowo, spółki firmowe i spółki komandytowe z terenu okręgu warszawskiego, początkowo w Wydziale IV, a następnie II Handlowym Sądu Okręgowego w Warszawie. Od 1934 r. dodano zapis o objęciu nim "osób prawnych niebędących spółkami prawa handlowego, a prowadzącymi przedsiębiorstwo zarobkowe w większym rozmiarze".

W mieście funkcjonowały również gospodarstwa rolne. W 1918 r. w Łowiczu znajdowało się ich 156, w większości były to gospodarstwa niewielkie, a tylko 10 z nich miało powierzchnię powyżej 16,8 ha²⁶².

Podsumowując omówione zagadnienia gospodarcze, można zauważyć, że gospodarka Łowicza była typowa dla małego miasteczka. Istniał przemysł, głównie drobny i produkujący na lokalne potrzeby, z kilkoma zakładami o krajowej renomie. Uzależniony on był w znacznym stopniu od koniunktury gospodarczej w państwie. Zatrudnienie w przemyśle stanowiło tylko niewielką część ogółu pracujących. Znacznie więcej osób pracowało w rzemiośle. Było ono dobrze rozwinięte, zaspokajało potrzeby ludności nie tylko Łowicza, ale też okolicznych wsi, zatrudnienie w nim znajdowało wielu mieszkańców Łowicza. Słaby przemysł i jego powolny rozwój był też jednym z głównych czynników powolnego rozwoju miasta, szczególnie pod względem ludnościowym w II Rzeczypospolitej.

²⁶² T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 351.

Rozdział V

Kultura

W Łowiczu w okresie II Rzeczypospolitej rozwinęło się bogate życie kulturalne, w dużej mierze dzięki działającym w mieście organizacjom społecznym. Stan finansów miasta nie pozwalał na duże wsparcie organizacji kultury. W II Rzeczypospolitej jedyną instytucją, która powstała w mieście, przy znacznym zaangażowaniu władz powiatowych był otwarty w 1934 r. Dom Ludowy.

Inicjatywa powstania Domu wyszła od władz powiatowych, na posiedzeniu Zarządu Powiatowego 14 III 1934 r. podjęto decyzję o skierowaniu wniosku o budowę Domu Ludowego w Łowiczu na najbliższym posiedzeniu Rady Powiatowej²⁶³. Propagatorem idei budowy Domu Ludowego był ówczesny starosta łowicki Zygmunt Maćkowski²⁶⁴. Budowa rozpoczęła się 28 III 1934 r.²⁶⁵, kiedy to uroczystie dokonano wmurowania kamienia węgielnego. Formalnie dopiero dwa tygodnie później Rada Miejska zgodziła się na sprzedaż Towarzystwu „Dom Ludowy” placu pod budowę przy ówczesnej ul. Władysława Bandurskiego. Towarzystwo zapłaciło kwotę 5 tys. zł²⁶⁶. Równocześnie tego dnia radni zdecydowali o dołączeniu miasta Łowicza do Towarzystwa budowy domu Ludowego, kupując 50 udziałów za łączną kwotę 5 tys. zł²⁶⁷.

Towarzystwo „Dom Ludowy w Łowiczu” powołano w celu usprawnienia prac przy organizacji i budowie wspomnianego przedsięwzięcia. W skład jego zarządu weszli: jako prezes – Włodzimierz Kuphal, a także Jan Czarnowski, Stefan Witkowski, Feliks Niedzielski oraz Tomasz Kazimierowicz²⁶⁸. Jako „protektor Towarzystwa i Komitetu Budowy” opisany został starosta Z. Maćkowski. Do Obywatelskiego Komitetu budowy Domu Ludowego weszło w sumie około 100 osób, przedstawicieli organizacji i instytucji miejskich i powiatowych. W skład towarzystwa wchodziły głównie organizacje rolnicze jak: Okręgowe Towarzystwo Organizacji i Kółek Rolniczych, Koła Gospodyń Wiejskich, oraz Związki młodzieżowe, a także samorządy: powiatowy, miejski, gminne i gromadzkie. Koszt budowy Domu Ludowego wyniósł wg kosztorysu 152 tys. zł i został wykonany w 96-97%²⁶⁹. Dodatkowe koszty

²⁶³ APWOŁ, Protokoły posiedzeń wydziału powiatowego, k. 56v.

²⁶⁴ D. Jędrzejczyk, *Co zawdzięczamy staroście Maćkowskiemu*, „Łowiczanie. Kwartalnik historyczny” 2010, nr 2, s. 4.

²⁶⁵ Powiatowy Dom Ludowy w Łowiczu, Łowicz 1934, s. 5.

²⁶⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.762, k. 151v-152.

²⁶⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.762, k. 152.

²⁶⁸ *Powiatowy Dom Ludowy w Łowiczu*, Łowicz 1934, s. 12.

²⁶⁹ Sprawozdanie z budowy „Domu Ludowego w Łowiczu”, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 27, s. 4.

stanowiły wspomniany wykup placu oraz urządzenia wewnętrzne – łączna suma wydatków wyniosła więc ok. 165 tys. zł.

Autorem projektu Domu Ludowego był architekt powiatowy Michał Kumaniecki, budynek miał mieć 3 kondygnacje, łącznie miały one 610 m² powierzchni. Pierwotnie planowano oddanie budynku do użytku na dzień 11 listopada, jednak uroczyste otwarcie miało miejsce już 8 VII 1934 r.²⁷⁰ Budowę podzielono na dwa etapy, na początku lipca został zakończony pierwszy z nich: postawiono mury oraz wykończono parter i pierwsze piętro. W II etapie zrealizowano wykończenie II piętra, instalacje elektryczne i oświetleniowe. Oficjalnie oddano cały budynek zgodnie z planem, 11 XI 1934 r., ale już od początku września do budynku mogły wprowadzić się pierwsze organizacje²⁷¹. W Domu Ludowym funkcjonowało m.in. kino, odbywały się odczyty, zebrania i kursy fachowe, spektakle teatrów objazdowych, mieściła się czytelnia i biblioteka, wiece organizowały BBWR, Stronnictwo Ludowe, Kółka Rolnicze²⁷².

W okresie przed wybuchem I wojny światowej w Łowiczu funkcjonowało, założone przez Władysława Tarczyńskiego, Muzeum Starożytności i Pamiątek Historycznych, oficjalnie otwarte 21 IV 1907 r.²⁷³ Twórca Muzeum, W. Tarczyński, zanim zmarł w październiku 1918 r., w czerwcu tego roku zapisał w testamencie zbiory miastu²⁷⁴. Wówczas też Rada Miejska zdecydowała o zakupie budynku przy Starym Rynku nr 16, w którym siedzibę miały znaleźć zbiory W. Tarczyńskiego. Po śmierci założyciela Muzeum, za zbiory odpowiadali: Marian Tarczyński oraz Emil Balcer z żoną Jadwigą (z Tarczyńskich). Formalnie kwestia zbiorów została zamknięta dopiero uchwałą Rady Miejskiej z 31 V 1920 r., przyjmującą darowiznę W. Tarczyńskiego. Wydział Powiatowy dwa miesiące później jednomyślnie zaakceptował tę uchwałę²⁷⁵. Prace związane z dostosowaniem nowych pomieszczeń na cele muzealne spowodowały, że dopiero w 1921 r. zbiory zostały przeniesione do nowego budynku²⁷⁶. W 1923 r. burmistrz Leon Gołębiowski przeniósł Mariana Tarczyńskiego z magistratu na stanowisko kustosa Muzeum. W latach 1925-1926 trwał remont pomieszczeń, jego zakończenie spowodowało też zakończenie procesu działań administracyjno-remontowych trwających praktycznie nieprzerwanie od 1918 r. W 1927 r. dokonano jeszcze jednego zabiegu,

²⁷⁰ Przemówienie p. Dyrektora Szkoły Rolniczej na Blichu - Włodzimierza Kuphala -Prezesa Zarządu Domu Ludowego w Łowiczu na otwarciu Domu w dniu 8-VII 1934 r., „Życie Gromadzkie” 1934, nr 27, s. 2.

²⁷¹ T. Kazimierowicz, *Moja droga życia. Wspomnienia*, Warszawa 1976, s. 94.

²⁷² Tamże, s. 94-97.

²⁷³ *Nie wybiła godzina wybawienia z otchłani nieszczęść... Kronika dziejów Łowicza Władysława Tarczyńskiego*, oprac. M. Wojtylak, Warszawa 2015, s. 16.

²⁷⁴ W. Warchałowski, *Historia zbiorów Władysława Tarczyńskiego i Muzeum Miejskiego w Łowiczu 1907-1939*, Łowicz 1997, s. 43.

²⁷⁵ APWOŁ, Wydział Powiatowy w Łowiczu, sygn. 5, k. 90v.

²⁷⁶ *Muzeum im. Wład. Tarczyńskiego*, „Łowiczanie” 1921, nr 17, s. 5.

spisano formalny akt notarialny przekazujący zbiory muzealne Łowiczowi²⁷⁷. Potwierdzał on wcześniejsze uchwały Rady Miasta, regulował też inne aspekty działania placówki, jak np. warunki mieszkaniowe dla kustosa, gwarancji nierozpraszania zbiorów itp. Od tego roku rozpoczęło się normalne funkcjonowanie muzeum, ze stałym udostępnianiem zbiorów zwiedzającym. Według sprawozdania w latach 1928-1929 Muzeum odwiedziło 5409 osób, w tym 675 mieszkańców Łowicza²⁷⁸. Na początku lat 20. Frekwencja roczna wynosiła niecałe 700 osób, ustabilizowanie sytuacji oraz otwarcie ekspozycji dla zwiedzających spowodowało więc znaczny wzrost liczby odwiedzających.

W dniu 15 XI 1931 r. w budynku Muzeum Miejskiego otwarto Muzeum Etnograficzne Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. Jego etnograficzne zbiory cieszyły się bardzo dużym zainteresowaniem zwiedzających. Zbiory gromadzone były głównie przez Anielę Chmieleńską, a początki kolekcji sięgały 1906 r.²⁷⁹ Poszerzenie oferty o zbiory etnograficzne sprawiło, że w 1936 r. muzealne ekspozycje odwiedziło już 13 926 osób²⁸⁰. Jednak jesienią tego roku powołana komisja budowlana techniczna dla oceny stanu technicznego siedziby Muzeum oceniła istniejące w budynku zarysowania i pęknięcia jako zagrażające bezpieczeństwu. Na tej podstawie 7 V 1937 r. burmistrz miasta Feliks Niedzielski zamknął Muzeum dla zwiedzających²⁸¹. Wobec braku środków na remont, budynek został sprzedany w prywatne ręce, a zbiory tymczasowo ułożono w kamienicy przy ul. J. Piłsudskiego 12, zbiory etnograficzne zaś przy ul. Mostowej 3.

Na kulturalnej mapie miasta ważne miejsce zajmowały instytucje związane z czytelnictwem. Na tym polu istotną decyzją była uchwała Rady Miasta z 2 IV 1921 r., kiedy to radni zdecydowali o przejęciu przez miasto jako darowizny majątku „Czytelnia dla wszystkich” i udostępnienie go mieszkańcom jako „Miejska Czytelnia i Biblioteka dla wszystkich”²⁸². Korzystanie z księgozbioru zostało umożliwione mieszkańcom Łowicza od 3 lipca tego roku, w gmachu przy Starym Rynku 16²⁸³. Od dnia 1 IV 1925 r. istniała również możliwość wypożyczania książek na zewnątrz, a siedziba biblioteki mieściła się na dziedzińcu ratusza.

²⁷⁷ W. Warchałowski, *dz. cyt.*, s. 56.

²⁷⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 1250, k. 51.

²⁷⁹ Szerzej o zbiorach, ekspozycji i działaniach prowadzących do niej: A. Bluhm-Kwiatkowski, *Zbiory etnograficzne oddziału PTK w Łowiczu*, „Ziemia” 1932, nr 2, s. 55-60.

²⁸⁰ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 377.

²⁸¹ W. Warchałowski *dz. cyt.*, s. 69.

²⁸² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 1094, k. 3-3v.

²⁸³ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1921, nr 28, s. 5.

Czytelnia otwarta była codziennie między 18 a 20²⁸⁴. W 1929 r. „Miejska Czytelnia i Biblioteka dla wszystkich” posiadała w swoich zbiorach już 4295 tomów²⁸⁵, w 1934 r. 4701 tomów²⁸⁶.

Oprócz tej placówki funkcjonowała w Łowiczu od 1920 r. biblioteka czasopism przy parafii kolegiackiej, a także działająca od 1929 r. biblioteka Polskiej Macierzy Szkolnej funkcjonująca przy parafii św. Ducha, w wikariatce. Uroczyste poświęcenie i otwarcie jej miało miejsce 27 stycznia²⁸⁷. W 1936 r. posiadała ona 2134 tomy²⁸⁸. Była ona prowadzona przez działające społecznie Władysławę Łagowską, Strzemżalską, Bończakównę²⁸⁹. Szczególnie podkreślane było zaangażowanie W. Łagowskiej, jako osoby niestrudzonej w prowadzeniu biblioteki, potrafiącej dobrać książkę dla każdego czytelnika i niezwykle zaangażowanej i kulturalnej²⁹⁰. Biblioteka PMS była ona otwarta dla czytelników we wtorki, piątki oraz niedziele. Dodatkowo, po otwarciu Domu Ludowego w 1934 r. również tam rozpoczęła działalność biblioteka, licząca w 1939 r. ok 2200 tomów. W Łowiczu funkcjonowała jeszcze prywatna Czytelnia Warszawska „Odrodzenie” przy ul. Zduńskiej 10²⁹¹.

Dzięki działaniu w mieście drukarni K. Rybackiego, a od 1936 r. również T. Bączkowskiego dobre warunki do rozwoju miała lokalna prasa. Warto wymienić, jakie tytuły ukazywały się w mieście. Najważniejszą lokalną gazetą w II Rzeczypospolitej był tygodnik „Łowiczanie”, wydawany przy współudziale K. Rybackiego i drukowany w jego drukarni. Podtytuł wyraźnie określał jego zaangażowanie: *Tygodnik narodowy, społeczno-polityczny i gospodarczy poświęcony sprawom Łowicza i okolic*. Ukazywał się w latach 1918-1932. Pismo wyraźnie artykułowało narodowo-chrześcijańskiego ducha, często wdawało się też w okresowe polemiki z pismami o innych poglądach społeczno-politycznych. W piśmie często publikowali przedstawiciele lokalnej elity, tytuł ten upadł w wyniku trudności finansowych wydawcy, jednak miał pewną kontynuację, o zmienionej trochę barwie, w postaci „Życia Łowickiego”²⁹². Ukazywało się ono w latach 1932-1933, a następnie zostało wznowione w latach 1936-1937. Wydawcą był Powiatowy Komitet Regionalny w Łowiczu. Pismo miało orientację prostanacyjną, zbliżoną do BBWR, a po wznowieniu prezentowało poglądy ozonowskie²⁹³.

²⁸⁴ *Czytelnia i biblioteka miejska w Łowiczu gmach Magistratu, parter*, „Łowiczanie” 1925, nr 13, s. 1.

²⁸⁵ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1930, nr 39, s. 5.

²⁸⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 1094, k. 122.

²⁸⁷ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1929, nr 4, s. 5.

²⁸⁸ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1937, nr 7, s. 5.

²⁸⁹ *Czy „Macierz” jest potrzebna czy zbyteczna*, „Łowiczanie” 1929, nr 18, s. 3.

²⁹⁰ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1937, nr 7, s. 5; *Z Polskiej Macierzy Szkolnej*, „Życie Łowickie” 1937, nr 9, s. 3;

²⁹¹ Zob. np. „Życie Gromadzkie” 1934, nr 21, s. 10.

²⁹² W.J. Wysocki, *Leksykon prasy łowickiej*, Łowicz 1997, s. 95-96.

²⁹³ Tamże, s. 117-118.

Kolejnym tytułem było „Życie Gromadzkie”, kontynuator „Życia Łowickiego”, był to organ prasowy BBWR z lat 1933-1936. Prezentowało wówczas orientację proozonewą, upadło w wyniku problemów finansowych. Były to trzy pisma, z którymi związane były w dużej mierze te same osoby, zmieniały się tytuły, z pewnością były to jednak najważniejsze łowickie lokalne gazety, które w sumie ukazywały się przez 18 lat. Ciekawym jest fakt, że stopniowo zmieniła się orientacja głównego pisma od proendeckiego na proozonewe.

Wśród pozostałych czasopism warto wymienić np. „Gazetę Łowicką,” ukazującą się w latach 1922-1923 i w 1939 r. Początkowo podtytuł brzmiał: *Organ poświęcony sprawom polityczno-społecznym i gospodarczym*, by zmienić następnie nazwę na *Tygodnik społeczno-ekonomiczny i literacki poświęcony sprawom Łowicza i okolic. Wychodzi co piątek*. Czasopismo uchodziło za mutację „Gazety Kutnowskiej”, często polemizowało z tekstami najpopularniejszego w mieście „Łowiczana”. W 1939 r. ukazała się ponownie w miejsce „Polski Narodowej”. Tygodnik przedstawiał problemy społeczno-polityczne w duchu narodowym, dużo miejsca poświęcał sprawom lokalnym²⁹⁴.

Kolejnym pismem zorientowanym w kierunku poglądów narodowych była „Polska Narodowa”, ukazująca się w latach 1936-1938. W 1939 r. pismo przekształcono w „Gazetę Łowicką”. Pismo kontynuowało tradycję „Tygodnika Narodowego”, istniejącego w latach 1932-1934. Obejmował swoim zasięgiem Łowickie, Kutnowskie, Gostynińskie i Sochaczewskie, był to organ „Narodowy, społeczno-ekonomiczny i literacki dla miast i wsi”.

Kolejną efemerydą był tygodnik „Głos Pracy”. Zgodnie z nazwą przedstawiał światopogląd socjalistyczny, było to pismo PPS o nastawieniu antyendeckim. Pierwszy numer ukazał się w 1918 r.²⁹⁵ Jego pojawienie się spowodowało kampanię „Łowiczana” skierowaną przeciw niemu, jako pismu, które sieje nienawiść w łonie społeczeństwa i dąży do stworzenia u nas bolszewizmu. W późniejszym czasie, w 1924 r., PPS wydawał przez krótki czas również miesięcznik „Pobudka”.

„Odrodzenie Pracy” to tygodnik z lat 1927-1928, o charakterze centrowym, zbliżony do Partii Pracy, następnie w podtytule zawarta została informacja, że jest to organ BBWR. Pismo omawiało sprawy wewnętrzne, zagraniczne, komentowało wydarzenia samorządowe, problemy rolne, techniczne, gospodarcze itp.²⁹⁶

²⁹⁴ Tamże, s. 84.

²⁹⁵ Tamże, s. 90.

²⁹⁶ Tamże, s. 99-100.

„Praca”, to tygodnik ukazujący się w latach 1929-1931, związane z BBWR, w winiecie pisma znajdował się cytat z Józefa Piłsudskiego²⁹⁷. Pismo początkowo ukazywało się w Kutnie, następnie rozszerzyło swój zasięg o powiat łowicki. Łącznie na 88 numerów pisma, które ukazały się, 69 obejmowało Łowickie.

„ABC Łowickie”, efemeryda ukazująca się w 1932 r., czasopismo z podtytułem „Ilustrowane pismo codzienne”. Posiadało kilka mutacji terenowych: dla Warszawy, Kalisza, Krakowa, Piotrkowa Trybunalskiego i Włocławka, a także Łowicza. Redaktorem był Bolesław Golędzinowski. Litery z tytułu odczytywano jako Aktualne, Bezpartyjne, Ciekawe. Mutacja łowicka funkcjonowała wyłącznie w marcu 1932 r.

Dodatkowo, w mieście ukazywał się szereg tytułów specjalistycznych, przeznaczonych dla konkretnej grupy wiekowej bądź zawodowej, jak np. „Brzask, Międzyszkolne Pisemko Młodzieży Łowickiej”, wydawane przez Państwowe Seminarium Nauczycielskie im. Józefa Piłsudskiego w Łowiczu, ukazywało się w latach 1921-1933.

Kilkukrotnie przez krótki czas wydawane były dzienniki urzędowe, za które odpowiadały władze powiatowe. Należy do nich zaliczyć „Gazetę Samorządową” z lat 1927-1930, organ prasowy Powiatowego Związku Komunalnego Łowickiego. Czasopismo powstało z inicjatywy ówczesnego starosty Czesława Gajzlera, miało służyć przedstawianiu w rzetelny sposób wydarzeń powiatowych oraz zwiększyć zainteresowanie mieszkańców sprawami lokalnymi. Pismo miało dwa działy: urzędowy i nieurzędowy, w pierwszym z nich przedstawiano sprawozdania, uchwały i protokoły z prac Sejmiku Łowickiego, czy komunikaty i zarządzenia; drugi-nieurzędowy – artykuły, przeglądy, relacje i sprawozdania. Wydawcą było Biuro Wydziału Powiatowego.

Podobny cel miała „Gazeta Urzędowa Powiatów Łowickiego i Sochaczewskiego” ukazująca się krótko po odzyskaniu niepodległości i organizacji władz powiatowych, w latach 1918-1919. Dodatkowo, w mieście ukazywało się również kilka innych tytułów prasowych, krótko istniejących efemeryd, reprezentujących różne odłamy sceny politycznej. Łowicz, ze swoją lokalną prasą wyróżniał się na tle innych miast powiatowych²⁹⁸.

Ważne miejsce na polu kultury i rozrywki zajmowała w Łowiczu kinematografia. W mieście kino funkcjonowało już przed I wojną światową, pod nazwą „Eos”, oficjalnie zainaugurowane 26 V 1912 r.²⁹⁹ Już w 1920 r. w koszarach wojskowych otworzono kolejną tego typu placówkę,

²⁹⁷ „Idą czasy, których znamię będzie wyścig pracy, jak przedtem był wyścig żelaza, jak przedtem był wyścig krwi.”

²⁹⁸ Tamże, s. 7.

²⁹⁹ M. Wojtylak, *Łowicz zacofany, ale obywatelski*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie”, 2007, nr 2, s. IV. O dziejach kina w Łowiczu zob. M. Malangiewicz, J. Rutkowski, *100 lat kina w Łowiczu*, Łowicz 2011.

wojskowe kino, dostępne jednak dla wszystkich. W październiku 1921 r. otwarte zostało również kino „Spójnia” przy ul. Piotrkowskiej, zorganizowane staraniem Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich³⁰⁰, jednak nie przetrwało ono długo i po kilku miesiącach zakończyło działalność. Na stałe trzecie kino zaczęło funkcjonować dopiero po otwarciu Domu Ludowego, tj. w 1934 r.

W 1932 r. możliwe stało się wyświetlanie filmów dźwiękowych, kiedy to już w styczniu decyzją zarządu kina wojskowego zainstalowano w kinie odpowiednią aparaturę³⁰¹. Jako pierwszy film dźwiękowy w Łowiczu wyświetlano polską produkcję „Ułani, ułani malowane dzieci”. Natomiast kino „Eos” już kilka miesięcy później również wzbogaciło się o możliwość wyświetlania filmów dźwiękowych³⁰². W kinach wyświetlano zarówno produkcje polskie jak i zagraniczne, a rozwój sieci kin świadczy o rosnącej popularności tego typu rozrywek.

W II Rzeczypospolitej w Łowiczu rozwijał się amatorski ruch sportowy. Najpopularniejszą dyscypliną była piłka nożna, ale uprawiano również sporty wodne, motorowe, lekką atletykę i inne gry zespołowe. W okresie międzywojennym w Łowiczu funkcjonowało Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”, krzewiące wychowanie fizyczne i sport w różnych jego dyscyplinach i formach. Ze sportem społeczeństwo mogło się też spotkać w ramach działalności paramilitarnej organizacji „Strzelec”, szkolnych kół sportowych, istniejących przy Gimnazjum Ogólnokształcącym im. ks. Józefa Poniatowskiego i Seminarium Nauczycielskim, przekształconym w roku 1937 w Liceum Pedagogiczne oraz przede wszystkim w ramach działalności sportowej stacjonującego w Łowiczu 10 pułku piechoty. W ostatnich latach okresu międzywojennego w Łowiczu największą popularnością cieszyła się piłka nożna. Jak wspomina Marian Szymański, nieomal wszyscy zdrowi chłopcy całymi godzinami uganiali się za okrągłą, o różnych wielkościach piłką, kopiąc ją zawzięcie; wykorzystując przy tym wszelkie możliwe place, podwórka, łąki, pastwiska czy bardziej reprezentacyjne rozległe błonia nad Bzurą. Wzorem dla najmłodszych adeptów tej dyscypliny sportu byli gracze miejscowej drużyny piłki nożnej 10 pułku piechoty, która z powodzeniem uczestniczyła w rozgrywkach A klasy warszawskiego podokręgu PZPN (Polski Związek Piłki Nożnej)³⁰³.

Ze względu na przepływającą przez miasto Bzurę, rozwijało się kajakarstwo. I Drużyna Harcerzy im. J. Poniatowskiego kajakami udała się na p Narodowy w Poznaniu, który odbywał

³⁰⁰ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1921, nr 43, s. 7.

³⁰¹ *Kronika kinowa*, „Życie Łowickie” 1932, nr 1, s. 7.

³⁰² *Drugie kino dźwiękowe w Łowiczu*, „Życie Łowickie” 1932, nr 8, s. 5.

³⁰³ M. Szymański, *Akcja „M” łowickich Szarych Szeregów*, „Łowiczanie. Kwartalnik Historyczny” 2006, nr 1, s. I-IV.

się w lipcu 1929 r., płynąc Bzurą, Nerem i Wartą. To przedsięwzięcie opisywał następnie w lokalnej prasie, szczegółowo, dzień po dniu, jeden z uczestników, Tadeusz Gumiński³⁰⁴.

Niestety, w rozwoju tego sportu przeszkadzało zaniedbanie w usuwaniu z Bzury przeszkód, pozostałości po mostach i budowlach nadrzecznych. Tak o tym problemie pisała prasa: *zarosła zielskiem przez niedbalstwo. Przez brak dozoru poobrywały się burty. lub rozkopano je. gdzie to komu dogadzało. Potworzono brody i nawieziono w nie kamieni i żwiru. a ponieważ wody coraz mniej. już się nawet i kajaczek tędy nie przedostanie. Z biegiem lat budowano mosty i nie mosty. bito pale pod budowy nowych, ale nikt się nie zatroszczył o to. aby stare wycinać i dzisiaj na terenie rzeki wzdłuż miasta gęstwy słupów pod mostami w innych miejscach, po dawnych młynach, nie pozwalają przesunąć się łodzi. a kajakom grożą awarią i rozpruciem dna*³⁰⁵.

O popularności sportu, jak i czołowych sportowców polskich w Łowiczu może świadczyć opis wizyty polskiej reprezentacji olimpijskiej wracającej z igrzysk olimpijskich w Los Angeles w 1932 r. Zgromadzona na stacji kolejowej ponadtysięczna tysiąca publiczność z władzami miasta i powiatu na czele zgotowała olimpijczykom serdeczną owację. Orkiestry szkolne powitały i pożegnały sportowców muzyką; miejscowe kluby sportowe prezentowały swoje szereg przed mistrzami; liczne bukiety kwiatów wręczały osoby i organizacje-między innymi klub Olimpia wręczył Januszowi Kusocińskiemu³⁰⁶, Jadwidze Wajsównie³⁰⁷ i Felicji Schabińskiej³⁰⁸ odznaki sportowe na szarfach łowickich, zyskując w księdze pamiątkowej podpisy wszystkich trojga³⁰⁹.

Niezwykle istotną rolę w rozwijaniu życia kulturalnego miasta miały organizacje społeczne. To i ich inspiracji, dzięki pracy i zaangażowaniu działających w nich ludzi odbywały się w mieście wystawy, przedstawienia teatralne, odczyty, koncerty oraz inne wydarzenia o wzbogacające życie kulturalne Łowicza. Szerzej te zjawiska zostały zaprezentowane w rozdziale VI, poświęconym życiu społecznemu.

³⁰⁴ T. Gumiński, *Bzurą, Nerem i Wartą do Poznania*, „Łowiczanie” 1929, nr 42, s. 2-3; nr 44, s. 2; nr 45, s. 2-3; nr 46, s. 2-3; nr 47, s. 2-3; nr 50, s. 4; 1930, nr 1, s. 5; nr 3, s. 2-3.

³⁰⁵ Ignis, *Mamy się dźwigać wzwyż!*, „Polska Narodowa” 1937, nr 29, s. 1.

³⁰⁶ Janusz Kusociński (1907-1940) – złoty medalista olimpijski z Los Angeles w biegu na 10 000 metrów.

³⁰⁷ Jadwiga Weissówna (1912-1990) – brązowa medalistka olimpijska z Los Angeles w rzucie dyskiem.

³⁰⁸ Felicja Schabińska (1909-1996) – czołowa płotkarka i sprinterka okresu międzywojennego, olimpijka z Los Angeles.

³⁰⁹ Kronika, „Życie Łowickie” 1932, nr 32, s. 5.

Rozdział VI

Życie społeczne

Jednym z wyzwań, przed którymi stanęła II Rzeczypospolita, oprócz konsolidacji państwa, jego organów, przepisów, organizacji i działań było wzmocnienie społeczeństwa, zdolnego współtworzyć rzeczywistość i wspierać działania władz. Odrodzone państwo polskie rozpoczynało swoją historię w fatalnych warunkach. Ogólne zacofanie, pogłębione dodatkowo zniszczeniami wojennymi nie stanowiło dobrego kapitału początkowego. Jednym z korzystniejszych aspektów był z pewnością zapał społeczeństwa oraz pochodzące jeszcze z czasów zaborów tradycje aktywności społecznej. W niepodległym państwie polskim organizacje i przedsięwzięcia w zakresie życia społecznego miały umożliwioną dobrą drogę do rozwoju. Ich działalność pokazuje, czym żyło ówczesne społeczeństwo, zajęte sprawami zarówno o znaczeniu lokalnym, ale także tych rezonujących z ogólnokrajowej polityki czy wydarzeń międzynarodowych. Niniejszy rozdział przedstawia obraz życia społecznego w Łowiczu; zarówno w sferze stowarzyszeń oświatowo-kulturalnych, religijnych, dobroczynnych, związanych z wojskowością czy kombatanckich. Te organizacje, skupiające lokalne społeczeństwo, odzwierciedlają też jego problemy, ale też sposoby i środki przeciwdziałania im, bez czekania na działania władz.

Ważną rolę odgrywały stowarzyszenia zajmujące się oświatą, wspierające jej rozwój, ale też skupiające absolwentów szkół. Właśnie jednym z takich stowarzyszeń było Akademickie Koło Łowiczan (AKŁ) w Warszawie. Było organizacją powołaną przez absolwentów łowickich szkół średnich, którzy po zakończeniu edukacji w Łowiczu rozpoczęli studia akademickie. Jego celem było podtrzymywanie wzajemnych kontaktów, rozwój życia kulturalnego, a dzięki pozyskiwaniu środków pieniężnych niosło pomoc biedniejszym studentom³¹⁰. Formalnie powołane zostało w 1921 r., jednak nie podjęło wówczas żadnej aktywności, a pierwszym wydarzeniem zorganizowanym przez AKŁ była wieczornica z września 1922 r.³¹¹ Biuro organizacji znajdowało się w Warszawie, przy ul. Grójeckiej 39³¹², a więc na terenie kampusu Politechniki. W okresie XX-lecia międzywojennego na Politechnice Warszawskiej w różnych latach zarejestrowane były koła: Białostoczan, Inflanckich, Kowieńskich, Łódzian,

³¹⁰ Szerzej o działalności Akademickiego Koła Łowiczan zob.: H. Zasepa, *Akademickie Koło Łowiczan*, „Roczniki Łowickie” t. XIII, s. 163-192.

³¹¹ T.B. [Tadeusz Bączkowski], *Dziesięć lat istnienia Akademickiego Koła Łowiczan*, „Życie Łowickie” 1932, nr 41, s. 1.

³¹² *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 39, s. 5.

Mławian, Ziemi Nowogródzkiej, Płocczan, Radomskowian, Sybiraków, Wielunian, Zagłębian, Zdobunowian³¹³.

Najważniejszym wydarzeniem były organizowane corocznie Bale Reprezentacyjne (w czasie karnawału, najczęściej 1 lutego)³¹⁴, które oprócz zabawy i podtrzymywania kontaktów ze środowiskiem lokalnym pozwalały także na zbieranie funduszy na działalność Koła³¹⁵. W organizację bali angażowały się powszechnie łowickie elity, formalnie w ramach Komitetów Organizacyjnych bądź honorowych patronatów. W 1929 r. patronat objął starosta łowicki Czesław Głajzer, a w skład komitetu organizacyjnego weszli i.in. burmistrz Kazimierz Bacia, Mieczysław Szajding, czy płk Leon Gotkiewicz³¹⁶. To stowarzyszenie zostało wpisane na listę stowarzyszeń studenckich Politechniki Warszawskiej. Opiekunem Koła był prof. Antoni Xiężopolski³¹⁷. Należeli do niego również studenci innych warszawskich uczelni, którzy pochodzili z powiatu łowickiego.

Akademickie Koło Łowiczan próbowało organizować też inne wydarzenia, wzbogacające życie kulturalne, jak np. odczyty, koncerty, zebrania towarzyskie³¹⁸. Działalność Koła była wspierana w miarę możliwości przez łowicki magistrat³¹⁹, a dla większej skuteczności działań, współpracowało ono z podobną organizacją w Skierniewicach, Akademickim Kołem Skierniewiczian³²⁰. Podobną współpracę zapoczątkowano również z Kołem Wychowanków byłej Szkoły Realnej³²¹. Akademickie Koło Łowiczan miało też możliwość uczestnictwa w obradach funduszu stypendialnego miasta Łowicza, wraz z członkami Rady Miejskiej i Magistratu, jako pełnoprawny uczestnik dyskusji³²². Poza wcześniej wspomnianymi przejawami aktywności tej organizacji były również różnego rodzaju spotkania z okazji świąt Bożego Narodzenia oraz Wielkanocnych. Za przykład posłuży wydarzenie z grudnia 1932 r., kiedy odbyła się w Łowiczu tzw. choinka dla członków związku. Zgodnie z doniesieniami prasowymi zabawa przeciągnęła się do rana³²³.

³¹³ *Politechnika Warszawska 1915-1965*, red. K. Kolbiński, Warszawa 1965, s. 242.

³¹⁴ Zob. np. *Kronika „Łowiczanie”* 1925, nr 2, s. 5. Zwyczajowym terminem był 1 luty, ale jeśli wypadał w piątek, bal odbywał się dzień wcześniej, bądź rozpoczynał się o północy, a więc *de facto* 2 lutego.

³¹⁵ Zob. np. *Kronika „Łowiczanie”* 1924, nr 7, s. 6.

³¹⁶ *Kronika „Łowiczanie”* 1928, nr 1, s. 5.

³¹⁷ Antoni Xiężopolski (1861–1951) jeden z najwybitniejszych przedstawicieli polskich inżynierów kolejowych. Zob. Z. Tucholski, *Profesor Antoni Xiężopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, Warszawa 2015.

³¹⁸ *Kronika „Łowiczanie”* 1923, nr 9, s. 5.

³¹⁹ „Łowiczanie” 1923, nr 43, s. 7.

³²⁰ „Łowiczanie” 1923, nr 39, s. 7.

³²¹ *Kronika „Łowiczanie”* 1927, nr 8, s. 4.

³²² APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 553, k. 160-163.

³²³ *Kronika „Życie Łowickie”* 1932, nr 47, s. 5; *Kronika „Łowiczanie”* 1924, nr 38, s. 7.

Kolejną, spośród wielu inicjatyw AKŁ była zorganizowana w 1932 r. wystawa obrazów. Za miejsce wernisażu obrano gmach Resursy Obywatelskiej w Łowiczu³²⁴. Na wystawie prezentowano wartościowe obrazy będące w posiadaniu łowiczan, a dochód z tego wydarzenia przeznaczony był na realizację kolejnego pomysłu Koła - wydania „Księgi Pamiątkowej”. Dodatkowo, po zakończeniu prezentowanej wystawy zdecydowano się na wydanie katalogu, do którego wstęp stworzył Jan Wegner.

Inicjatywa wydania „Księgi Pamiątkowej” z powodów finansowych nigdy nie doczekała się realizacji. Do tejże księgi przewidziane były teksty lokalnych historyków, tj. Mariana Małuszyńskiego „Łowicz w wiekach średnich” oraz J. Wegnera „Napoleon w Łowiczu”, a także edycja źródłowa – „Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648-59” Andrzeja Kazimierza Cebrowskiego³²⁵. Już sam pomysł wydania księgi pamiątkowej był niezwykle ważnym wydarzeniem dla prezentowanej organizacji, która w zasadzie zaczynała swą działalność.

Dodatkowo, w dniu 14 XII 1926 r. zostało powołane Koło Przyjaciół Akademika, organizacja mająca wspierać działania AKŁ. Członkowie Koła Przyjaciół poprzez składki oraz inne formy aktywności wspomagali działalność AKŁ. Innym celem było „Zbliżenie starszego społeczeństwa z młodzieżą akademicką”³²⁶. W momencie powstawania organizacja ta liczyła ok. 40 członków. W skład Koła Przyjaciół weszli m.in.: Stanisław Wilkoszewski, Feliks Andrzejewski, Stanisław Seweryn, Mieczysław Szajding, Karol Rybacki³²⁷. Byli to przedstawiciele lokalnych elit.

Akademickie Koło Łowiczan w Warszawie zajmowało też stanowisko w istotnych dla kraju kwestiach politycznych. Najważniejszą tego typu akcją był protest dotyczący tzw. sprawy brzeskiej. W lokalnym „Łowiczaninie”, ale też w „Robotniku” i „Gazecie Warszawskiej” został zamieszczony list otwarty, adresowany do ogółu społeczności akademickiej, wzywający do wyrażenia swojego sprzeciwu wobec działań władz, podjęcia śledztwa i ukarania winnych³²⁸.

Podobne inicjatywy miały miejsce w 1933 r., kiedy ogłoszony został protest przeciw „zakusom niemieckim wobec Pomorza”³²⁹, a także w 1931 r., kiedy Koło podjęło uchwałę

³²⁴ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 10, s. 5.

³²⁵ Zob. M. Małuszyński, *Wstęp* [w:] A.K. Cebrowski, *Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648-59*, Łowicz 1937, s. 5.

³²⁶ Z. Kryściak, *Karol Rybacki 1859-1935*, Łowicz 2015, s. 105.

³²⁷ *Kronika*, „Łowiczanin” 1926, nr 52, s. 9.

³²⁸ *List otwarty*, „Łowiczanin” 1931, nr 2, s. 1; *Kronika*, „Łowiczanin” 1931, nr 6, s. 4.

³²⁹ Z. Pągowski, *A.K.Ł istnieć przestało*, „Życie Łowickie” 1933, nr 29, s. 3.

o „solidaryzowaniu się całkowicie z antyżydowskim stanowiskiem ogółu polskiej młodzieży akademickiej i zobowiązaniu się do bojkotu ekonomicznego żydów”³³⁰.

AKŁ skupiało liczne grono łowickiej młodzieży. Działali w nim m.in. Zygmunt Pągowski, Tadeusz Bączkowski (wieloletni przewodniczący)³³¹, Mieczysław Staszewski, Stanisław Żegocki³³².

Akademickie Koło Łowiczan w Warszawie przestało funkcjonować w czerwcu 1933 r. W związku ze zmianą ustawy o stowarzyszeniach³³³, dotychczasowe ramy prawne funkcjonowania Koła nie były już możliwe. Głównym problemem był fakt, iż AKŁ w Warszawie było związkiem międzyuczelnianym. Na zwołanych dwóch walnych zebraniach w czerwcu 1933 r. podjęto dyskusję nad dalszym działaniem, nie udało się jednak wypracować stanowiska i znaleźć rozwiązania tej sytuacji. Wobec tego na zebraniu w dniu 30 czerwca podjęto decyzję o jego rozwiązaniu³³⁴, a terminem kończącym techniczną działalność stowarzyszenia był 1 grudnia.

Nie tylko absolwenci uczelni wyższych posiadali swoje stowarzyszenie, bowiem łowickich absolwentów szkoły średniej, a więc Szkoły Realnej, zrzeszało powołane w 1922 r. Koło byłych Wychowalców Szkoły Realnej w Łowiczu. W dniach 4-5 VI 1922 r. odbył się Zjazd Koleżeński, na którym zdecydowano o powołaniu Koła, o „szerokich celach społecznych i towarzyskich”³³⁵. Koło miało więc podtrzymywać więzi między absolwentami i organizować ich życie towarzyskie, a także otoczyć opieką Państwowe Gimnazjum Męskie im. Ks. Józefa Poniatowskiego w Łowiczu, będące naturalnym przedłużeniem tradycji dawnej szkoły. W tym celu doraźnie urządzona składka przyniosła milion marek, które przekazano już następnego dnia szkole³³⁶. W dłuższej perspektywie pomoc ta przejawiała się poprzez wspomaganie szkoły przez opłacanie biblioteki, orkiestry, warsztatów, a także w postaci opieki nad studentami, absolwentami łowickiej szkoły. Koło organizowało też zjazdy absolwentów³³⁷, a także spotkania towarzyskie, dancingi i podobne wydarzenia³³⁸.

³³⁰ *Nadesłane*, „Łowiczanie” 1931, nr 49, s. 4; Była to reakcja na wydarzenia, które miały miejsce w Wilnie. W dniu 10 listopada w czasie starć z bojówkami żydowskimi zginął student Stanisław Waclawski, członek Obozu Wielkiej Polski. O tej kwestii zob. A. Srebrakowski, *Sprawa Waclawskiego. Przyczynek do historii relacji polsko-żydowskich na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Przegląd Wschodni” t. IX, z. 3, s. 575-601.

³³¹ *Kronika miejscowa* „Łowiczanie” 1931, nr 51-52, s. 7.

³³² *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 49, s. 6.

³³³ Dz. U. 1932, nr 94, poz. 808.

³³⁴ Z. Pągowski, *dz. cyt.*, s. 2-3.

³³⁵ *Zjazd koleżeński*, „Łowiczanie” 1922, nr 24, s. 4.

³³⁶ *Tamże*.

³³⁷ Zob. np. *Kronika*, „Łowiczanie” 1927, nr 25, s. 6.

³³⁸ „Polska Narodowa” 1937, nr 10, s. 3.

Siedzibą Koła była Warszawa, gdzie mieszkała większość członków założycieli. Pierwszym prezesem Koła został profesor Politechniki Warszawskiej Mieczysław Bronikowski. Obdarzony został też godnością Prezesa Honorowego³³⁹. W 1923 r. wydano „Kalendarzyk Koła b. Wychowawców Szkoły Realnej na rok 1923”, zawierający ponad 400 nazwisk uczniów szkoły. Przy współpracy Koła została wydana też jednodniówka „Stanisławowi Noakowskiemu - Łowicz”³⁴⁰, wydana w 1938 r. w dziesięciolecie śmierci artysty.

W 1932 r. wobec zbliżającej się likwidacji AKŁ w Warszawie, w związku ze zmianą ustawy o stowarzyszeniach, dokonano zmiany statutu. Stowarzyszenie przyjęło nazwę Koło byłych wychowawców i wychowanek Średnich Szkół Łowickich³⁴¹. Koło działało do wybuchu II wojny światowej. Do tego czasu nie zmienił się zakres działania organizacji.

Inną organizacją zrzeszającą absolwentów łowickich szkół było Koło Wychowanek Żeńskiej Szkoły Łowickiej, powołane 8 VI 1924 r.³⁴² Miało ono na celu podtrzymanie więzów koleżeńskich. Prawdopodobnie ta sama organizacja, pod nazwą Koło dawnych wychowanek Gimnazjum Żeńskiego w Łowiczu, miała pierwsze zebranie w lipcu, kiedy to przeprowadzono wybory zarządu, w skład którego weszły: Irena Jędrzejewska – prezes, C. Karpińska³⁴³ – wiceprezes, Ludwika Hartwiżanka – skarbnik i S. Niewolska – sekretarka. Został również opracowany statut koła. Dodatkowo wskazano cele, jakie miały przyświecać działalności, a więc organizacja współżycia towarzyskiego oraz zbiórka funduszy na bursę, która miała powstać przy gimnazjum Żeńskim³⁴⁴. O działalności Koła brak szerszych informacji. Wiadomo jednak, że w 1924 r. wraz z łowickim Sokołem zorganizowana została „Czarna Kawa”, a więc spotkanie towarzyskie połączone z tańcami i koncertem³⁴⁵. Jeszcze w 1929 r. w prasie pojawiło się zaproszenie na zebranie członków Koła³⁴⁶. W 1934 r. zorganizowało to koło również zabawę o nazwie „Dancing-Bridge”, dochód z której przeznaczony był na organizację kolonii letnich uczennic Gimnazjum Żeńskiego³⁴⁷. W tym samym, 1934 r. zorganizowany był też opłatek. Można więc wnioskować, że były to wydarzenia, które odbywały się w regularny sposób, i Koło przez nie realizowało swoje cele.

³³⁹ H. Zasępa, *100 lat działalności Koła Wychowanków i Wychowanek Średnich Szkół Ogólnokształcących w Łowiczu. Działalność Koła do 1939 r.*, „Roczniki Łowickie” t. XII, s. 300.

³⁴⁰ *Stanisławowi Noakowskiemu – Łowicz*, Łowicz 1938.

³⁴¹ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 13, s. 7.

³⁴² *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 24, s. 5.

³⁴³ Imienia nie udało się ustalić.

³⁴⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 36, s. 7.

³⁴⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 35, s. 5.

³⁴⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 37, s. 5.

³⁴⁷ *Z życia towarzyskiego*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 41, s. 7.

Z informacji zamieszczonych w prasie w 1936 r. wynika, że organizacje te, tj. Koło Wychowanek Żeńskiej Szkoły Łowickiej oraz Koło dawnych wychowanek Gimnazjum Żeńskiego w Łowiczu połączyły swoją działalność. We wrześniu 1936 r. odbyło się Walne Zgromadzenie Oddziału Łowickiego Koła Wychowanków i Wychowanek Średnich Szkół Łowickich, w którym brały udział m.in. J. Bączkowska, L. Hardwiżanka, związane wcześniej z Kołem dawnych wychowanek Gimnazjum Żeńskiego w Łowiczu³⁴⁸. Niestety, nie wiadomo, kiedy dokładnie Oddział Łowicki Koła został powołany, zaznaczył on swoją aktywność w II poł. lat 30.

Absolwentów łowickich szkół zrzeszało również Koło byłych Wychowanków Państwowego Seminarium Nauczycielskiego, zwane też Kołem Maturzystów. Podobnie jak poprzednie organizacje, miało ono na celu utrzymywanie kontaktu ze szkołą oraz wzajemną pomoc w pracy zawodowej³⁴⁹. Funkcjonował też fundusz stypendialny, który pomagał niezamożnym uczniom. Organizacja ta działała od 1923 r. Długoletnim prezesem Koła Byłych Wychowanków Państwowego Seminarium Nauczycielskiego w Łowiczu był Stefan Tomaszewski.

Ze względu na specyfikę pracy wychowanków, członkowie Koła rozsiani byli po całym kraju, jednak z największym skupieniem w okolicach Łowicza. Najważniejszymi wydarzeniami organizowanymi przez Koło były odbywające się co 5 lat zjazdy. Stanowiły one nie tylko możliwość spotkań i wspomnień, ale także w ich trakcie odbywały się wykłady i dyskusje, służące poszerzaniu umiejętności pedagogicznych³⁵⁰. Z okazji 15-lecia upaństwowienia Seminarium odbyły się Koło współorganizowało uroczystości, które wówczas miały miejsce. Odbył się wówczas także nadzwyczajny zjazd absolwentów. Koło Maturzystów było jednym z fundatorów tablicy pamiątkowej ku czci poległych uczniów w 1920 roku, której odsłonięcie miało miejsce w 1928 r. Wmurowana została ona w mury ówczesnego gmachu szkoły.

W 1933 r. została powołana Organizacja Młodzieży Pracującej³⁵¹. Była to powiązana z piłsudczykami organizacja³⁵², aspirująca do roli organizacji, która „ogarnęłaby młodzież robotniczą”³⁵³. O jej działalności w Łowiczu brak bliższych informacji.

W związku z edukacją działało jeszcze kilka innych stowarzyszeń. Wśród nich należy wymienić Koło Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych. Działali w nim łowiccy

³⁴⁸ „Polska Narodowa” 1936, nr 18-19, s. 4.

³⁴⁹ S. Tomaszewski, *Koło Maturzystów*, „Życie Łowickie” 1933, nr 22, s. 11.

³⁵⁰ *Tamże*.

³⁵¹ *Życie Łowickie*, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 2, s. 4.

³⁵² W. Paruch, *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2014, vol. XXI, s. 136

³⁵³ S. Durmaj, *Organizacja Młodzieży Pracującej*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 52, s. 4.

nauczyciele, wśród których można wymienić Władysława Olszewskiego, Stanisława Renkawka, Józefa Chmurę, ks. Stefana Zawadzkiego, Władysława Stanio³⁵⁴. Zaangażowane było ono m.in. w organizację uroczystości patriotycznych w rocznice narodowe³⁵⁵. Nauczycieli szkół podstawowych skupiało natomiast Ognisko Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych w Łowiczu³⁵⁶. O działalności stowarzyszenia brak bliższych informacji.

Po rozpoczęciu działalności przez Miejską Szkołę Handlową w Łowiczu w dniu 1 XI 1924 r. zostało powołane Towarzystwo Opieki Szkoły Handlowej. W zebraniu organizacyjnym, które odbyło się na wniosek dyrekcji szkoły, brali udział rodzice dzieci uczęszczających do szkoły oraz zaproszeni goście, w tym przedstawiciele miasta. Wybrano wówczas zarząd towarzystwa, w skład którego weszli: Józef Zwierzchowski, Wojciechowski³⁵⁷ oraz Karol Rybacki. Towarzystwo miało na celu „niesienie pomocy młodzieży pod względem estetycznym i duchowym, wywieranie wpływu moralnego na młodzież i wspomaganie biednych uczniów”³⁵⁸. Z inicjatywy Towarzystwa założono bibliotekę szkolną, na rzecz której książki przekazali jego członkowie. W 1925 r. działania towarzystwa kwotą 25 zł wsparł Zarząd Związku Kupców Żydowskich³⁵⁹.

W celu poprawienia pracy wychowawczej nad młodzieżą poza terenem szkoły powołane zostało przy Państwowym Gimnazjum im. Ks. Józefa Poniatowskiego Towarzystwo Opieki Pozaszkolnej Gimnazjum Męskiego w Łowiczu, które organizowało dla uczniów wycieczki, koncerty, zawody sportowe. Działali w nim m.in. Stankiewicz, ks. Stefan Zawadzki, E. Kolaszyński. Staraniem Towarzystwa na rzecz niezamożnych uczniów zorganizowano w październiku 1925 r. koncert, w czasie którego wystąpił znakomity skrzypek Stanisław Barcewicz³⁶⁰. Koncert ten był też okazją do poinformowania o zmianach kierunku działania Towarzystwa, mającego od tej pory wspierać niezamożnych uczniów³⁶¹. W końcu listopada 1925 r. wydzielono z zarządu sekcję dożywiania uczniów³⁶², która wydawała ciepłe śniadania niezamożnym. W październiku 1926 r. powstała sekcja rozrywkowa³⁶³. Jej celem działania, oprócz organizacji rozrywek, było zdobywanie funduszy na realizację innych zadań.

³⁵⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 42, s. 6-7.

³⁵⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 49, s. 4.

³⁵⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 46, s. 12.

³⁵⁷ Imię nie ustalone

³⁵⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 45, s. 5.

³⁵⁹ Z. Kryściak, dz. cyt., s. 106.

³⁶⁰ Stanisław Barcewicz (1858-1929) – skrzypek, pedagog i dyrygent.

³⁶¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 40, s. 3.

³⁶² Z Towarzystwa Opieki Pozaszkolnej Gimnazjum Męskiego w Łowiczu, „Łowiczanie” 1925, nr 50, s. 7.

³⁶³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 42, s. 4.

Przy Państwowym Gimnazjum męskim działało Koło Rodziców³⁶⁴, które dążyło do niesienia pomocy materialnej zarówno szkole, jak i poszczególnym uczniom. Koło organizowało również zabawy i uroczystości szkolne, a także wycieczki krajoznawcze dla uczniów³⁶⁵.

W 1926 r. zostało reaktywowane Koło Polskiej Macierzy Szkolnej³⁶⁶, której działalność ustała w 1919 r.³⁶⁷ Organizacja ta, mająca za zadanie krzewienie oświaty, prowadziła w Łowiczu działalność w trzech sekcjach: bibliotecznej, odczytowej oraz pośrednictwa pracy. Odpowiadali za nie, odpowiednio: W. Łagowska i Wł. Strzemżalska; M. Szajding; A. Chmieleńska. Biblioteka funkcjonowała od stycznia 1929 r., na koniec tego roku miała w swoich zbiorach 740 tomów³⁶⁸. Sekcja odczytowa zajmowała się organizacją wykładów, np. w 1929 r. odbyło się w okolicy Łowicza 29 wykładów, których wysłuchały 1484 osoby³⁶⁹. Prelegentami byli najczęściej nauczyciele szkół łowickich. Sekcja ta zajmowała się również organizacją uroczystych akademii, np. ku czci marszałka F. Focha czy papieża Piusa XI. Sekcja pośrednictwa pracy koordynowała produkcję haftów ludowych do przedmiotów codziennego użytku jak np. serwetki, kołnierzyki, torebki itp. – w tym celu zatrudnienie znalazło w 1929 r. 48 kobiet z okolicznych miejscowości, wyroby te były sprzedawane, a dochody zasilają kasę łowickiego oddziału PMS³⁷⁰.

W 1930 r. dzięki staraniom koła PMS w Łowiczu odbyły się trzydniowe wykłady, które wygłaszał Wincenty Lutosławski³⁷¹, dotyczące filozoficznych poglądów na świat³⁷². Kursy te cieszyły się dużym zainteresowaniem, W. Lutosławski został w mieście jeden dzień dłużej i przedstawił z tego powodu jeszcze jeden temat³⁷³.

W dniu 12 II 1932 r. został powołany łowicki oddział stowarzyszenia „Legion Młodych” – Akademickiego Związku Pracy dla Państwa³⁷⁴. Skupiał on głównie młodzież akademicką, ale też i innych sympatyzujących ze stronnictwem piłsudczykowskiem, nawiązywało do tradycji legionowej. Legion Młodych był organizacją polityczną, chociaż jego działacze woleli

³⁶⁴ Do roku szkolnego 1932/33 istniały dwa Koła Rodziców: jedno przy Seminarium, a drugie przy Szkole Ćwiczeń, zostały one wówczas połączone.

³⁶⁵ *Koło Rodziców*, „Życie Łowickie” 1933, nr 22, s. 11.

³⁶⁶ O Polskiej Macierzy Szkolnej zob. H. Markiewiczowa, *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016.

³⁶⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 16, s. 4.

³⁶⁸ Wypożyczeń odnotowano 2550.

³⁶⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 9, s. 5.

³⁷⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 9, s. 5.

³⁷¹ Wincenty Lutosławski (1863-1954) – polski filozof, działacz społeczny.

³⁷² *Z życia towarzystw*, „Łowiczanie” 1930, nr 10, s. 5.

³⁷³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 11, s. 6-7.

³⁷⁴ Szerzej o Akademickim Związku Pracy dla Państwa zob. M. Sioma, *Myśl polityczna Legionu Młodych – Akademickiego Związku Pracy dla Państwa. Wprowadzenie do tematu*, „Humanities and Social Sciences” 2015, nr 2, s. 133-153.

określenie społeczno-wychowawcza. Powstał 13 lutego 1930 r. w Warszawie z inspiracji starszego pokolenia piłsudczyków – pułkowników, choć członkowie twierdzili, że z samorządnej potrzeby młodych, ideowych zwolenników Józefa Piłsudskiego. Komendantem w Łowiczu został Stanisław Gliński, zastępcą Józef Łapczyński. Działali w tej organizacji także Eugenia Perkowska, Maria Biegańska, Stefan Antonowicz, Regina Perkowska, Kazimierz Puczyński³⁷⁵.

Stowarzyszenie „Rodzina policyjna”³⁷⁶ powstało w Warszawie w 1929 r., a jego łowicki oddział został powołany z inicjatywy starosty powiatowego oraz komendanta powiatowego policji³⁷⁷. W Łowiczu zaznaczało swoją aktywność głównie w I poł. lat 30. Funkcjonowało ono od 12 IV 1929 r., kiedy to zostało powołane jako koło powiatowe³⁷⁸. Liczyło ok. 50 członków rzeczywistych i ok. 50 nadzwyczajnych. We władzach znalazły się głównie żony funkcjonariuszy i urzędników: panie Boska, Strzeszewska (starościna), Lechowska (komendantowa), Kreczmańska; sekretarzem był por. Mauler³⁷⁹.

Wśród celów, jakie przyświecały działaniu tej organizacji wymieniano: samopomoc wśród rodzin policyjnych, wytworzenie „łączności ideowej i rozbudzenie współżycia kulturalnego, towarzyskiego i sportowego wśród rodzin policyjnych”, opieka nad wdowami i sierotami po poległych i zmarłych funkcjonariuszach. Ważne miejsce zajmowała również opieka nad dziećmi policjantów, które były corocznie badane przez lekarza, a w razie potrzeby wysyłane na kurację do Ciechocinka. W miesiącach zimowych był też podawany im tran³⁸⁰.

Ważną formą pomocy dla rodzin z dziećmi było otwarcie w 1930 r. przedszkola, w którym pierwszeństwo miały dzieci funkcjonariuszy, było ono jednak otwarte dla wszystkich. Przedszkole funkcjonowało w lokalu przy Komendzie Powiatowej, przy ul. Piłsudskiego 73³⁸¹. Fundusze na remont lokalu, w którym mieściła się placówka pochodziły z zysków z działalności stowarzyszenia³⁸². Obejmowało ono swoją opieką dzieci od 3 do 7 lat. Opłaty miesięczne dla dzieci z rodzin policyjnych wynosiły 5 zł, dla pozostałych 10 zł. Miejsce w przedszkolu było przewidziane na około 30 podopiecznych. Oficjalne otwarcie miało miejsce 26 X 1930 r. podczas uroczystego poświęcenia. Przedszkole otrzymało imię Marii

³⁷⁵ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 2, s. 5.

³⁷⁶ O stowarzyszeniu zob. szerzej: R. Litwiński, *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin 2007, s. 415-420.

³⁷⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 19, s. 4.

³⁷⁸ *Sprawozdanie z działalności Koła Powiatowego Stowarzyszenia „Rodzina Policyjna” w Łowiczu*, „Życie Łowickie” 1932, nr 13, s. 3.

³⁷⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 20, s. 5.

³⁸⁰ *Sprawozdanie z działalności Koła Powiatowego...*, s. 3-4.

³⁸¹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1930, nr 31, s. 5.

³⁸² „Łowiczanie” 1930, nr 26, s. 6.

Tomanowskiej, przewodniczącej komitetu okręgowego stowarzyszenia. Wskazano wówczas też na znaczną rolę pań: Lechowskiej, Zychlerowej i Kraczmarskiej przy pracach, które doprowadziły do powstania przedszkola³⁸³.

Stowarzyszenie organizowało też inne wydarzenia, jak np. loterię fantową, z której dochód przeznaczony był na cele kulturalne³⁸⁴, czy też wystawienie sztuki „Czar munduru”³⁸⁵ i organizacja zabawy tanecznej³⁸⁶. Przedstawienia organizowane były dość regularnie, odbywały się też spotkania okolicznościowe, jak np. jasełka³⁸⁷. Popularnością cieszyły się też zabawy, a każda z imprez powiększała środki finansowe, jakimi dysponowała ta organizacja³⁸⁸. Prowadzona była też kasa oszczędnościowo-pożyczkowa, z której korzystało kilkudziesięciu członków stowarzyszenia. Warte zaznaczenia jest też funkcjonowanie czytelnicy, która w 1932 r. liczyła ok. 650 pozycji, została także wówczas udostępniona wszystkim zainteresowanym³⁸⁹.

W 1925 r. została zawiązana w garnizonie łowickim Rodzina Wojskowa, której celem statutowym była troska o swoich członków; pomagała także innym mieszkańcom miasta. Stowarzyszenie, pod patronatem pułkownikowej Krudowskiej dożywiało stale 40 dzieci³⁹⁰.

W Łowiczu w okresie II Rzeczypospolitej funkcjonowało kilka organizacji, które powołane były dla kobiet. Chronologicznie pierwszym z nich był Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich w Łowiczu³⁹¹. Przekształcił się on w ten organ – oddział Związku z siedzibą w Warszawie – w dniu 18 XII 1918 r. z wcześniej funkcjonującego Stowarzyszenia Równouprawnienia Kobiet Polskich w Łowiczu³⁹². Działały w nim m.in. Helena Szeleścina, K. Adamczewska, Baciowa, J. Przybylska, E. Tatarzyńska³⁹³.

Działalność tego związku była widoczna głównie w 1919 r. Najważniejszym celem działań związku była walka o równouprawnienie kobiet, pojmowana również jako posiadanie wykształcenia i umiejętności, pozwalające kobiecie w razie potrzeby samej zadbać o swoje

³⁸³ K.R. [Karol Rybacki] *Poświęcenie przedszkola „Rodzina policyjna”*, „Łowiczanie” 1930, nr 44, s. 6.

³⁸⁴ „Życie Łowickie” 1932, nr 36, s. 6.

³⁸⁵ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 7, s. 6.

³⁸⁶ „Życie Łowickie” 1933, nr 8, s. 4.

³⁸⁷ St., *Jasełka w rodzinie policyjnej*, „Życie Łowickie” 1933, nr 2, s. 4.

³⁸⁸ *Kronika miejscowa „Łowiczanie”* 1930, nr 22, s. 5.

³⁸⁹ *Sprawozdanie z działalności Koła Powiatowego...*, s. 4.

³⁹⁰ W. Wysocki, *10 pułk piechoty 1918-1939*, Warszawa 1997, s. 75.

³⁹¹ Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich został założony w 1907 r. przez Paulinę Kuczalską-Reichschmitt.

³⁹² *Kronika*, „Łowiczanie” 1918, nr 51, s. 4.

³⁹³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 2, s. 6.

utrzymanie. Stąd organizacja kursu kwiaciarstwa, dla wszystkich chętnych kobiet, przy minimalnej opłacie³⁹⁴. Niestety, nie została podana jej konkretna wysokość.

W ramach działalności tej organizacji odbyły się również odczyty np. dotyczące sytuacji prawnej kobiet w Polsce³⁹⁵. Jeden z najważniejszych wykładów wygłosił Franciszek Paschalski³⁹⁶ przy współudziale Józefy Bojanowskiej³⁹⁷, a temat wykładu nosił tytuł: „Kobieta a przyszłe wybory do Sejmu”³⁹⁸. Prelekcje dotyczyły też m.in. historii, jak np. „Historia Żydów w Polsce”³⁹⁹ wygłoszonej przez T. Radlińskiego⁴⁰⁰. Związek reagował również na bieżące wydarzenia w raju, stąd zorganizowana na początku 1919 r. zbiórka dla Lwowian i przygotowywanie dla nich przesyłki, mającej pomóc w ich trudnej sytuacji⁴⁰¹.

W Łowiczu funkcjonowało również Koło Służby Narodowej Polek Chrześcijanek. Była to organizacja powstała w grudniu 1918 r., z myślą o wszystkich kobietach „których troską serdeczną jest nie tylko dobro domowego ogniska i swych najbliższych, a horyzont myśli nie zamyka się w ciasnym kółku spraw codziennych, miało ono złączyć te wszystkie, które czują, że trzeba Ojczyźnie nieść pracę swą wedle sił i możliwości”⁴⁰². Siedziba Koła mieściła się przy ul. Zduńskiej 4⁴⁰³. Koło w swoim lokalu od 1922 r. prowadziło salę zajęć – szwalnię, z której dochód przeznaczony był na działalność organizacji.

Wcześniej, w 1920 r. prowadziło ono gospodę żołnierską, przy ul. Podrzecznej 22. Na ten cel zbierane były artykuły spożywcze od okolicznych mieszkańców⁴⁰⁴. Odezwa spotkała się z bardzo dobrym przyjęciem, pozyskano znaczną ilość żywności na potrzeby gospody⁴⁰⁵. Koło organizowało również dla żołnierzy wigilie, na przygotowanie których zbierano wcześniej datki w czasie wspomnianej już zabawy „Czarna kawa”⁴⁰⁶. Przy okazji wręczenia sztandaru dla 10 pp Koło zorganizowało przyjęcie dla 60 żołnierzy z kompanii honorowej, trzymających wartę w trakcie uroczystości⁴⁰⁷.

³⁹⁴ H. Szeleścina, *Zapoczątkowanie nowej placówki przez Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1919, nr 6, s. 2.

³⁹⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 13, s. 4.

³⁹⁶ Franciszek Paschalski (1889-1940), polski prawnik, wolnomularz, związany z obozem piłsudczykowski.

³⁹⁷ Józefa Bojanowska (1873-1945), polska feministka, działaczka organizacji społecznych, dyrektor Państwowej Szkoły Przemysłowej Żeńskiej.

³⁹⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 2, s. 6.

³⁹⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 9, s. 5.

⁴⁰⁰ Tadeusz Radliński (1875-1952), geograf, nauczyciel, autor podręczników szkolnych.

⁴⁰¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 7, s. 6.

⁴⁰² *Z Koła Służby Narodowej*, „Łowiczanie” 1922, nr 6, s. 4.

⁴⁰³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1920, nr 8, s. 5.

⁴⁰⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1920, nr 12, s. 3.

⁴⁰⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1920, nr 14, s. 4; *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 1, s. 3-4.

⁴⁰⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1920, nr 43, s. 2.

⁴⁰⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 5, s. 5.

Prawdopodobnie w ramach tej organizacji w okresie wojny polsko-bolszewickiej w 1920 r. została powołana Samopomoc Narodowa Kobiet Polskich, zebranie organizacyjne miało miejsce 19 VII 1920 r.⁴⁰⁸ W skład Zarządu wchodziły: Wielobycka, Bronisława Bronikowska, Kamila Trawińska, Roszkiewiczówna, Maria Oczykowska⁴⁰⁹. Głównym działaniem organizacji było przygotowanie bufetu na stacji Łowicz Wiedeński (Główny) dla żołnierzy i uchodźców, a od października 1920 r., po likwidacji bufetu, herbaciarni dla żołnierzy⁴¹⁰. Informacja o organizacji gospody na stacji Łowicz Wiedeński została przedstawiona po raz pierwszy w ramach Koła Służby Narodowej jako pomoc dla przejeżdżających żołnierzy⁴¹¹. Inicjatywę tę wspierało finansowo starostwo. Dodatkowo, w styczniu 1921 r. w gospodzie zostały udostępnione miejsca noclegowe dla żołnierzy⁴¹².

Inną organizacją zrzeszającą kobiety był założony 13 II 1920 r. Łowicki Okręgowy Związek Kółek Ziemianek, koordynujący działalność pobliskich kółek. Inicjatywę powołania lokalnego Koła zgłosiła Urbankowa, która w końcu 1919 r. na łamach „Łowiczana” przywołała przykład podobnie zorganizowanej placówki w sąsiednim powiecie kutnowskim⁴¹³. Już w pierwszych dniach stycznia 1920 r. ogłoszono wezwanie, by koła lokalne zgłaszały się do połączenia się w koło okręgowe⁴¹⁴. W ten sposób udało się powołać łowickie koło. Na zebranie założycielskie przyjechała z Warszawy ze Stowarzyszenia Zjednoczonych Ziemianek Maria Holder-Eggerowa⁴¹⁵. Placówka miała przede wszystkim „utrwaląć i ułatwiać” pracę w kółkach okręgowych. W skład zarządu weszły Ślęczkowska, Wielobycka, Urbankowa, Oczykowska⁴¹⁶. Organizacja miała siedzibę przy ul. Podrzecznej 40⁴¹⁷. W czasie trudnej sytuacji na froncie latem 1920 r. ziemianki w ogłoszonym apelu wzywały do wszelkiej pomocy w obronie Ojczyzny, zbierania dla żołnierzy bielizny, płótna i tym podobnych artykułów⁴¹⁸.

Zarząd Koła Ziemianek starał się również rozwijać wiedzę o Łowiczu, organizując wycieczkę połączoną ze zwiedzaniem miasta z przewodnikiem, którego rolę pełnił Aleksander Bluhm-Kwiatkowski⁴¹⁹. Okręgowe Koło Ziemianek zorganizowało również wyjazd

⁴⁰⁸ *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 29, s. 4.

⁴⁰⁹ *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 30, s. 3.

⁴¹⁰ *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 40, s. 3.

⁴¹¹ *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 30, s. 3.

⁴¹² *Kronika*, „Łowiczana” 1921, nr 5, s. 5.

⁴¹³ Urbankowa, *Dlaczego nie ma Ziemianek w Łowickim*, „Łowiczana” 1919, nr 50, s. 1-2.

⁴¹⁴ M. Kaczkowska, *Do Kółek Ziemianek w Ziemi Łowickiej*, „Łowiczana” 1920, nr 1, s. 4.

⁴¹⁵ Maria Holder-Eggerowa (1875-1941), działaczka społeczna, poseł na Sejm; w prasie pomyłkowo nazwana Holder-Eygerową, zob. *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 16, s. 4.

⁴¹⁶ *Kronika*, „Łowiczana” 1920, nr 16, s. 4.

⁴¹⁷ *Siostry Zieminki Łowickie!*, „Łowiczana” 1920, nr 32, s. 1.

⁴¹⁸ *Siostry Zieminki Łowickie!*, „Łowiczana” 1920, nr 32, s. 1.

⁴¹⁹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczana” 1921, nr 32, s. 5.

do Częstochowy i Krakowa, połączony z przekazaniem cegiełki na rzecz odnowienia Wawelu⁴²⁰.

Koło Ziemianek przez swoją działalność próbowało poszerzać także wiedzę dotyczącą zarówno prac domowych kobiet – tkania, szycia, haftów, wycinanek, produkcji i przechowywaniem nabiału jak i problematyki związanej z przerobem owoców i warzyw. Temu celowi służyła organizacja pokazu ogrodniczego, który miał miejsce 21-22 IX 1922 r.⁴²¹ w Łowiczu, w wikariatce parafii św. Ducha. Dochód z pokazu przeznaczono na pomoc pogorzelcom z podłowickich wsi. Pokaz połączony był z pogadankami z dziedziny rolnictwa. Instruktaż cieszył się dość dużym powodzeniem, dochód z biletów wyniósł ponad 25 tys. marek. Z mniejszym zainteresowaniem spotkały się licytacje, które miały miejsce drugiego dnia⁴²². Koło Ziemianek organizowało też kursy społeczne dla kobiet ze środowiska inteligencji, miały one miejsce w lutym 1923 r.⁴²³

W dniu 16 XII 1923 r. został założony łowicki oddział Narodowej Organizacji Kobiet (NOK)⁴²⁴. Na zebranie organizacyjne została zaproszona Zofia Cichocka, przewodnicząca organizacji na województwo warszawskie, która w swoim wystąpieniu przedstawiła działalność NOK. Łowicki oddział w momencie powstawania zakładał uświadamianie narodowo-polityczne kobiet polskich, rozwój kulturalny i podniesienie stanu ekonomicznego, „zjednoczenie wszystkich żywiołów narodowych”, całkowite równouprawnienie kobiet w ustawodawstwie i w życiu, oparcia polityki polskiej na zasadach etyki chrześcijańskiej⁴²⁵. Cele te planowano realizować poprzez organizację odczytów i pogadanek, sprowadzono także pismo „Biblioteczki Pogadankowej”. W łowickim oddziale NOK działały: Maria Szajdingowa - przewodnicząca, Kamila Trawińska, Jadwiga Czarnecka, Barbara Sokolewiczówna, Wiktoria Pstruszeńska, Maria Olszewska⁴²⁶. W kwietniu 1924 r. oddział liczył ok. 70 kobiet. Po pierwszym roku działalności z funkcji przewodniczącej, z powodów zdrowotnych zrezygnowała M. Szajdingowa, a jej następczynią została J. Czarnecka, dotychczasowy sekretarz⁴²⁷.

⁴²⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 20, s. 5. Relacja z wyjazdu zob. *Z wycieczki do Krakowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 1, s. 2-3.

⁴²¹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 36, s. 7.

⁴²² *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 39, s. 11.

⁴²³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 11, s. 6.

⁴²⁴ Szerzej o organizacji zob. M.J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, *Polska dla Polaków! Kim byli i są Polscy Narodowcy*, Poznań 2015, s. 190-201.

⁴²⁵ Zarząd Oddziału Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, *Nowa placówka w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1924, nr 2, s. 1-2.

⁴²⁶ *Tamże*.

⁴²⁷ *Rocznica założenia Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1925, nr 8, s. 2-5.

Wkrótce po powstaniu oddziału, w lutym 1924 r. na potrzeby czytelnicy został pozyskany lokal w wikariatce parafii św. Ducha, który był udostępniany czytelniczkom w niedziele, począwszy od 24 lutego⁴²⁸. Możliwe było wypożyczanie książek, a także skorzystanie na miejscu z prenumerowanych czasopism. Biblioteka cieszyła się dużą popularnością, dlatego już w kwietniu zdecydowano o konieczności powiększenia zbiorów, a więc zdobycia środków na zakup książek. Początkowo każda z członkiń zobowiązała się też do zdobycia 3 książek na potrzeby biblioteki⁴²⁹. Skierowano taką prośbę również do społeczeństwa. Udało się w ten sposób pozyskać kilkadziesiąt książek⁴³⁰, co było dobrym rezultatem.

Prowadząc działania, które miały na celu zdobycie funduszy, aby podtrzymać funkcjonowanie czytelnicy oraz rozszerzenie księgozbioru, łowicki oddział NOK uruchomił 4 V 1926 r. pracownię czapek⁴³¹, wysyłając wcześniej jedną z członkiń na kurs czapnictwa do Wyszkowa, do tamtejszej pracowni NOK⁴³².

W grudniu 1926 r., również w celu pozyskania środków na funkcjonowanie czytelnicy, NOK zorganizowała kiermasz gwiazdkowy⁴³³. Cieszył się on dużym powodzeniem wśród mieszkańców. Dodatkowo, w trakcie trwania kiermaszu wygłoszone zostały dwa referaty członkini władz wojewódzkich Lucyny Kotarbińskiej poświęcone postaci poety Jana Kasprowicza, który również spotkał się z przychylnością, gdyż jednego z nich wysłuchało ponad 300 osób⁴³⁴.

Zgodnie z zapowiedziami, łowicki oddział NOK organizował odczyty. Pierwszym z nich był wygłoszony przez Macieja Rozdolskiego dotyczący hodowli roślin pokojowych⁴³⁵. Prelekcji tej przysłuchiwały się uczennice żeńskiego gimnazjum. Referat wygłosiła również Aniela Chmielewska, było to sprawozdanie z jej podróży po Polsce⁴³⁶. Wystąpienia przedstawiały inne członkinie Koła, jak np. Zofia Anyżówna, która przygotowała dla młodzieży prelekcję połączoną z prezentacją przezroczy⁴³⁷.

⁴²⁸ J.C. [Jadwiga Czarnecka], *Z Oddziału Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1924, nr 8, s. 3., *Kronika*, tamże, s. 6.

⁴²⁹ J. Czarnecka, *Narodowa Organizacja Kobiet, Oddział w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1924, nr 19, s. 3-5.

⁴³⁰ „Łowiczanie” 1924, nr 20, s. 5.

⁴³¹ *Czy popieramy nasz przemysł*, „Łowiczanie” 1926, nr 35, s. 3.

⁴³² Uczestniczka, *Wrażenia z Walnego Zebrania Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1926, nr 12, s. 1.

⁴³³ *Kiermasz Gwiazdkowy Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1926, nr 48, s. 4.

⁴³⁴ *Z działalności Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1927, nr 1, s. 2-3.

⁴³⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 12, s. 5.

⁴³⁶ J. Czarnecka, *Narodowa Organizacja Kobiet, Oddział w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1924, nr 19, s. 3-5.

⁴³⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 42, s. 5.

W maju 1924 r. powołano sekcję rozrywkową, w skład której wchodziły Anastazja Anyżowa, Jadwiga Czarnecka, Jadwiga Olczykówna, Aleksandra Podolec, Barbara Sokolewiczówna i Maria Witkiewiczowa⁴³⁸. Zorganizowała ona na początku swej działalności wycieczkę do podłowickiej Kompiny, na którą udano się w 8 wozów, a więc uczestniczyło w niej kilkadziesiąt osób⁴³⁹. Rok później odbyła się wycieczka do Bełchowa⁴⁴⁰ oraz Listkowa⁴⁴¹ - pobliskich miejscowości, o szczególnych walorach przyrodniczych. Organizowane były także zabawy dla najmłodszych, które zawierały „gry, tańce, korowody, kosze szczęścia, opowiadane bajki oraz słodki bufet”⁴⁴².

Łowicki oddział NOK włączył się w kampanię, która miała za zadanie poprawę stanu Skarbu Państwa. Na specjalne zaproszenie przyjechała do Łowicza Maria Demelówna, działaczka Komisji Skarbu Narodowego⁴⁴³, która na wiecu w kinie wojskowym przedstawiła stan majątku państwa. Wiec ten zgromadził tysięczną publiczność, część osób zdecydowała się przekazać na rzecz Skarbu Państwa biżuterię, złote i srebrne pamiątki⁴⁴⁴.

W ramach ogólnopolskiej akcji uczczenia Marii Skłodowskiej-Curie łowicki oddział NOK zorganizował w dniu 19 IV 1925 r. w tym celu uroczystość⁴⁴⁵. Dochód z tego wydarzenia został przeznaczony na budowę instytutu radowego w Warszawie. W jego ramach odbyły się wykłady: dotyczące życia i działalności noblistki, możliwości leczenia chorób nowotworowych poprzez odkryte przez nią pierwiastki⁴⁴⁶.

Jeszcze inną inicjatywą było powołanie, w odpowiedzi na wezwanie Józefa Stemlera, prezesa Polskiej Macierzy Szkolnej, „czwórek oświatowych”, które miały zająć się zwalczaniem analfabetyzmu w społeczeństwie⁴⁴⁷.

W 1928 r. po przerwie letniej została zreorganizowana struktura Łowickiego Oddziału NOK. Wyłoniono wówczas 5 sekcji: pogadankową, czytelniczą, rozrywkową, humanitarną i emigrantów. Odpowiadały one podstawowym kierunkom działalności NOK w Łowiczu. Wówczas też została przeniesiona jej czytelnia do lokalu przy ul. Browarnej. W nowym miejscu organizowano pogadanki edukacyjne dla matek. Sekcja emigrantów zajmowała się

⁴³⁸ „Łowiczanie” 1924, nr 21, s. 6-7.

⁴³⁹ Uczestniczka, *Wrażenia z wycieczki do Kompiny*, „Łowiczanie” 1924, nr 23, s. 3-5.

⁴⁴⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 22, s. 5.

⁴⁴¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 25, s. 5.

⁴⁴² J. z D-Imu [Karol Rybacki], *Bal milusińskich*, „Łowiczanie” 1925, nr 40, s. 11.

⁴⁴³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 14, s. 7.

⁴⁴⁴ X.Y., *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 13, s. 4.

⁴⁴⁵ *Sławnej Rodaczce*, „Łowiczanie” 1925, nr 14, s. 1.

⁴⁴⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 17, s. 6.

⁴⁴⁷ M. Szajdingowa, *Z Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, Walka z analfabetyzmem*, „Łowiczanie” 1924, nr 25, s. 6.

gromadzeniem i dystrybucją książek i czasopism dla Polaków mieszkających za granicami Rzeczypospolitej⁴⁴⁸.

W Łowiczu funkcjonował także oddział Związku Pracy Obywatelskiej Kobiet (ZPOK), działający od początku lat 30. W 1932 r. organizacja ta liczyła blisko 50 członkiń. Prowadziła zbiórki na pomoc materialną i dożywianie dzieci, organizowała zabawy dla dzieci jak np. choinka. ZPOK powiązany był z obozem sanacyjnym, w przeciwieństwie do NOK związanej z endecją⁴⁴⁹.

Zajmował się działaniami ukierunkowanymi na podniesienie umiejętności zawodowych kobiet, aby mogły one pracować na swoje utrzymanie. W tym celu odbywał się kurs kroju i szycia, który prowadziła inspektorka z kuratorium warszawskiego⁴⁵⁰. Po zakończeniu roku szkolnego odbywały się pokazy wyrobów, wykonanych przez uczennice, w celu uświadomienia społeczeństwu pożyteczności działań organizacji⁴⁵¹. Związek kierunkował swe działania także na edukację kobiet – zarówno członkiń związku, jak i ogółu Polek. Organizował również życie kulturalne dla swoich członków poprzez wieczornice, przedstawienia i odczyty⁴⁵².

Działy w nim m.in.: Antonina Więckowska, Maria Bobotkowa, Julia Kręcicka, Anna Namethy, Ludwika Muchowa, Jadwiga Benoit. Oddział Związku dzielił się na Koło Pracy i Wytwórczości Gospodarczej, Sekcję Wychowania Obywatelskiego (organizacja akademii i akcji upamiętniających), Sekcję Dochodów Niestatych (sekcja rozrywkowa, organizacja zabaw przynosiła dochód na pokrycie kosztów działalności)⁴⁵³. Od 1934 r. działały sekcje uświadomienia obywatelskiego, opieki społecznej, wytwórczości gospodarczej, finansowa, referat prasowy oraz referat kultury i piękna⁴⁵⁴.

Jednym z ważniejszych stowarzyszeń był Klub urzędniczo-obywatelski⁴⁵⁵ miał swoją siedzibę w lokalu przy Rynku Kościuszki nr 14⁴⁵⁶. Lokal Klubu był też wykorzystywany przy wielu innych inicjatywach – jako miejsce zebrań innych stowarzyszeń, spotkań członków spółdzielni spożywców, zebrań Ligi Morskiej oraz innych organizacji społecznych bądź punkt zbiorczy w trakcie zbiórek⁴⁵⁷. Była to organizacja istniejąca od 1919 r., kontynuująca tradycje

⁴⁴⁸ *Działalność Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1928, nr 44, s. 2-3.

⁴⁴⁹ M.J. Chodakiewicz, J. Mysiakowska-Muszyńska, W.J. Muszyński, *dz. cyt.*, Poznań 2015, s. 200.

⁴⁵⁰ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 35, s. 6.

⁴⁵¹ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 23, s. 6.

⁴⁵² *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 4, s. 6.

⁴⁵³ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 45, s. 5.

⁴⁵⁴ *Życie Łowickie*, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 7, s. 6.

⁴⁵⁵ Nazwa funkcjonująca na łamach prasy, równoznacznie z klub urzędniczy, klub urzędników państwowych.

⁴⁵⁶ A. Bluhm-Kwiatkowski, *Przewodnik po Łowiczu*, Łowicz 1927, s. 51.

⁴⁵⁷ Zob. np. *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 11, s. 6; *Kronika*, „Łowiczanie” 1922, nr 16, s. 8.

przedwojennej resursy. Zebranie organizacyjne miało miejsce 13 sierpnia 1919 r., jako Ogólne Zebranie Urzędników Państwowych i Komunalnych miasta Łowicza, zwołane przez Komisję Organizacyjną. Przewodniczył mu Feliks Bogatko, a wzięło w nim udział około 100 osób. Po krótkiej dyskusji zebranie opowiedziało się za samoistnym powołaniem Klubu Urzędników Państwowych i Komunalnych, Komisja Organizacyjna została poszerzona, miała ona za zadanie doprowadzić do zalegalizowania stowarzyszenia, stworzenia listy członków i pobrania od nich opłaty wpisowej, a następnie do zwołania Ogólnego Zebrania dla wyboru władz⁴⁵⁸.

Uroczyste otwarcie lokalu klubu miało miejsce 22 XI 1919 r., a sala przystrojona była na styl księżacki. Nie brakowało łowickich wycinanek i strojów łowickich. W otwarciu brało udział ok. 80 osób. Wówczas jako prezes występował inspektor skarbowy Sobolewski. Podkreślał on cele działania zarówno klubu, jak i stowarzyszenia urzędników, którzy nie powinni „stanowić odrębnej kasty w narodzie”, a łączyć się z nim⁴⁵⁹. Klub miał więc pomagać we wzajemnej integracji.

W dniu 24 III 1924 r. nastąpiło formalne włączenie w ramy Klubu Urzędniczo-Obywatelskiego Klubu Łowickiego⁴⁶⁰, organizacje te współpracowały ze sobą już wcześniej i było to prawne uregulowanie rzeczywistości.

Działali w nim m.in.: F. Bogatko, Franciszek Kokczyński, Bronisław Łagowski, Edward Kolaszyński, Franciszek Balcer, Kazimierz Bacia, Wojciech Grzyż, Edward Nazarewicz, Czesław Głajzer, Zdzisław Boski, Władysław Strawiński, Władysław Stanio czy Mieczysław Szajding⁴⁶¹. Byli to urzędnicy miejscy, działacze samorządowi, nauczyciele czy osoby pracujące w sądzie.

Jedną z form wzmacniania więzi między członkami Klubu były m.in. urządzane dla nich lokalne wycieczki⁴⁶². Organizowano też zabawy dziecięce⁴⁶³. Cel integracyjny miały też odbywające się co pewien czas gry towarzyskie⁴⁶⁴.

Klub organizował tradycyjnie w czasie karnawału zabawy taneczne⁴⁶⁵, z których dochód przeznaczany był na cele statutowe. Szczególnie zaangażowana w ich organizację była sekcja

⁴⁵⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1919, nr 33, s. 4.

⁴⁵⁹ *Otwarcie Klubu Urzędników Państwowych i Komunalnych w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1919, nr 48, s. 3.

⁴⁶⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 12, s. 5.

⁴⁶¹ Zob. np. *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 7, s. 5; *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 46, s. 11; *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 9, s. 5.

⁴⁶² Zob. *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 25, s. 5.

⁴⁶³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 47 s. 11.

⁴⁶⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 48, s. 6.

⁴⁶⁵ Zob. np. *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 1, s. 4; *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 8, s. 7. Warto przytoczyć jedno z zaproszeń na bal, w formie wiersza:
„Klub Łowicki Urzędniczy-

rozrywkowa⁴⁶⁶. W podobnym celu odbywały się inne wydarzenia, jak np. zabawa sylwestrowa, z której dochód przeznaczony był na Izbę Chorego Żołnierza⁴⁶⁷. Dochód miały przynosić też odczyty, na które był płatny wstęp. Jednym z nich był wygłoszony przez Władysława Doleżalę dotyczący radiotelefonu⁴⁶⁸.

Klub starał się też propagować patriotyzm i wiedzę o przeszłości, stąd inicjował takie wydarzenia jak: wieczory poświęcone rocznicom, np. Powstania Styczniowego⁴⁶⁹. Odbywały się także inne wydarzenia rocznicowe, jak np. obchody 11 listopada, połączone z odczytem przypominającym ówczesne wydarzenia⁴⁷⁰, akademie ku czci Stefana Żeromskiego⁴⁷¹. W lokalnej prasie ze smutkiem komentowano jednak, że te inicjatywy nie spotykały się z tak dużym zainteresowaniem jak zabawy towarzyskie, np. na wspomnianą akademię ku czci S. Żeromskiego przybyło zaledwie 20 osób, podczas gdy na bale i tańce przybywało zazwyczaj około 100 chętnych⁴⁷².

Działalność Klubu pomagała rozwijać też lokalne życie kulturalne, organizował on bowiem przedstawienia teatralne. Warto wspomnieć, że w przedstawieniu w 1921 r. brał udział chór klubu⁴⁷³, który ćwiczył pod kierownictwem J. Witczaka⁴⁷⁴. Dochód z nich wspomagał działalność np. ochotniczych straży pożarnych⁴⁷⁵. Organizowane były też „radiokoncerty”, umożliwiające łowiczanom korzystanie z tej formy rozrywki⁴⁷⁶. Aparat radiowy został przywieziony do Łowicza z Warszawy na początku marca 1925 r.⁴⁷⁷ Propagowaniu kultury muzycznej patronowało Koło Miłośników Muzyki przy Resursie⁴⁷⁸, organizujące również

Też Obywatelskim zwany
Zaprasza członkinie, członków
sobotę na tany!

Nie krępujcie się strojami
Przybывajcie licznie
Będzie flircik, schimi, polka
Słowem, będzie ślicznie
Precz zgryzoty i kłopoty
Gdy zagra muzyka

Prowadź żonę, prowadź siostrę,

Niech sobie pofika”, cyt. za: *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 47, s. 7.

⁴⁶⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1928, nr 3, s. 5.

⁴⁶⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1920, nr 3, s. 2.

⁴⁶⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 50, s. 4.

⁴⁶⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 1, s. 5.

⁴⁷⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 46, s. 4.

⁴⁷¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 50, s. 6.

⁴⁷² *Moje spostrzeżenia i moje refleksje*, „Łowiczanie” 1926, nr 1, s. 2-3.

⁴⁷³ *Z teatru*, „Łowiczanie” 1921, nr 19, s. 4.

⁴⁷⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 15, s. 4.

⁴⁷⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 22, s. 5.

⁴⁷⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 16, s. 6.

⁴⁷⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 10, s. 3.

⁴⁷⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1931, nr 22, s. 5.

wieczorki towarzyskie przy muzyce. Zostało ono powołane 11 II 1931 r.⁴⁷⁹ Nawiązywało ono do tradycji przedwojennej „Lutni”. Reaktywowało ono również chór⁴⁸⁰. W 1932 r. Koło Muzyki miało kilkumiesięczną przerwę w działalności. Jesienią 1932 r. wznowiono ją poprzez wybór nowego zarządu i decyzję o kontynuowaniu działalności⁴⁸¹. Potem funkcjonowało pod nazwą Towarzystwo Miłośników Muzyki. W 1933 r. wystąpiło z koncertem w Sochaczewie, który spotkał się z bardzo dobrym przyjęciem⁴⁸².

W tym miejscu warto przypomnieć jeszcze Towarzystwo Muzyczne w Łowiczu, powstałe 10 XI 1924 r., które miało propagować polską muzykę – o jego działalności brak jednak informacji⁴⁸³. Warto wspomnieć, że w Łowiczu przy parafii kolegiackiej działały również chóry „Lutnia” i „Drużyna Śpiewacza”⁴⁸⁴. W 1925 r. powołany został chór strażacki⁴⁸⁵, w latach 30. funkcjonował także chór nauczycielski⁴⁸⁶.

Część organizacji i stowarzyszeń prowadziła akcję propagowania sportu. Najczęściej były to odczyty⁴⁸⁷. Świat sportu był też okazją do spotkań ze znanymi postaciami z tego środowiska, jak np. Bolesławem Zygmuntem Gnoińskim, który przeprowadził na prośbę członków Klubu urzędniczego kurs szermierki⁴⁸⁸. Organizowane były wykłady mające poszerzać wiedzę uczestników, dotyczące problemów współczesnego świata, jak np. dotyczący Rosji Sowieckiej⁴⁸⁹. W 1928 r. miała miejsce wystawa ubiorów i zdobnictwa w salach Klubu⁴⁹⁰. Były na niej eksponowane obiekty, przeznaczone dla Muzeum Śląskiego w Katowicach, na prośbę tamtejszego wojewody⁴⁹¹.

W 1924 r. przy Klubie powstało Koło Myśliwskie, w którego władzach znaleźli się: Eugeniusz Kukser, Ukryn, Bronisław Łagowski, Eugeniusz Kołaszyński oraz Markiewicz⁴⁹². Oprócz działalności bieżącej przy kwestiach myśliwskich, jak np. ochrona zwierząt i zwalczanie kłusownictwa, koło organizowało corocznie w grudniu przedświąteczne polowanie⁴⁹³, cieszące się dużym powodzeniem.

⁴⁷⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1931, nr 19, s. 3; O przyczynach powstania Koła zob. *Powstanie Koła Miłośników Muzyki w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1931, nr 7, s. 2-3.

⁴⁸⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1931, nr 9, s. 3.

⁴⁸¹ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 41, s. 7.

⁴⁸² *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 20, s. 7.

⁴⁸³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 47, s. 5.

⁴⁸⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 47, s. 11.

⁴⁸⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 47, s. 11.

⁴⁸⁶ Zob. np.: *Kronika*, *Życie Łowickie*” 1932, nr 41, s. 7.

⁴⁸⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 8, s. 5.

⁴⁸⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1922, nr 49, s. 6.

⁴⁸⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 8, s. 7.

⁴⁹⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1928, nr 17, s. 3.

⁴⁹¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1928, nr 16, s. 2.

⁴⁹² *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 45, s. 5-6.

⁴⁹³ F.P. Kącik myśliwski, „Życie Łowickie” 1933, nr 2, s. 3.

Na zebraniu w dniu 7 II 1929 r. zdecydowano o powrocie do przedwojennej tradycji, wraz ze zmianą zarządu zmieniono nazwę Klubu urzędniczo-obywatelskiego na Resursa w Łowiczu⁴⁹⁴.

Inną organizacją zrzeszającą pracowników umysłowych był Związek Pracowników Miejskich. Był on zrzeszony w ogólnopolskim związku Pracowników Miejskich, przedstawiciele brali udział w zjazdach i byli wybierani do Zarządu Głównego. Zajmował się on poprawą warunków bytowych i pracy swoich członków, jak np. zakup węgla po niższych cenach czy zabezpieczenia emerytalne i kasy chorych⁴⁹⁵. Stowarzyszenie to w 1927 r. liczyło około 30 osób, a działali w nim m.in. W. Bonowski, W. Kernerówna, W. Kreczmański, M. Klimecki, E. Tatarzyńska, Z. Strzemżalski⁴⁹⁶.

Od lat 20. do 1932 r. działało również Koło Związku Pracowników Samorządu Powiatowego⁴⁹⁷.

W lutym 1924 r. zostało powołane, inspirowane orędziem noworocznym prezydenta Stanisława Wojciechowskiego Koło Towarzystwa Przyjaciół Skarbu Państwa Powiatu Łowickiego. Organizacja ta była związana z Bankiem Ziemi Łowickiej, działali w niej Stefan Szmurło⁴⁹⁸, Leon Gołębiowski, Władysław Olszewski, Franciszek Kokczyński, Władysław Rogowski, Wacław Radliński⁴⁹⁹. Powstanie tej organizacji miało związek z powoływaniem do życia Banku Polskiego, działania skierowane były w kierunku edukacji dotyczącej podstawowych zasad ekonomii, emisji pieniądza i jego emisji oraz zachęty do nabywania akcji Banku. Odbýwały się wówczas odczyty, wystąpił w Łowiczu Fostowicz-Zahorski, omawiając te zagadnienia⁵⁰⁰. W latach 30. funkcjonowało Stowarzyszenie Urzędników Skarbowych – Koło w Łowiczu⁵⁰¹.

Ważną inicjatywą dla łowickiego życia społecznego była organizacja odczytów „kulturalno-oświatowych”, których inauguracja miała miejsce w 1923 r. w sali robotników chrześcijańskich⁵⁰². Zakres problematyki poruszanej w czasie odczytów pokazuje, jakie problemy były wówczas istotne, a także w jakich dziedzinach społeczeństwo chciało poszerzać swoją wiedzę. Istotny jest również fakt, że odczyty cieszyły się popularnością, a świadczy

⁴⁹⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1929, nr 9, s. 5.

⁴⁹⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1927, nr 9, s. 5.

⁴⁹⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 7, s. 4.

⁴⁹⁷ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 17, s. 3.

⁴⁹⁸ *Z koła T-wa Przyjaciół Skarbu*, „Łowiczanie” 1924, nr 9, s. 6.

⁴⁹⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 8, s. 6.

⁵⁰⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 13, s. 2-3.

⁵⁰¹ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 5, s. 5.

⁵⁰² Sala będąca w posiadaniu Związków Zawodowych Robotników Chrześcijańskich, zob. np. *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 35, s. 3.

o tym również częstotliwość ich odbywania. Pierwszy z nich miał miejsce 28 I 1923 r.⁵⁰³, a do początku marca poruszono 7 tematów. Wśród nich znajdowały się takie problemy jak kwestia chłopska w Polsce, problematyka żydowska, dotyczące drobnoustrojów i czystości, kwestii ekonomiczno-monetarnych i fizycznych – Słońce czy dziejów literatury w Polsce⁵⁰⁴. Prelegentami byli najczęściej przedstawiciele lokalnych elit, tj. nauczyciele ze szkół średnich bądź duchowni.

Spotkania i pogadanki dokształcające organizowała też Resursa Rzemieślnicza. W dniu 5 IX 1925 r. poseł ziemi łowickiej Witold Staniszkis wygłosił referat na temat produkcji rolnej, przemysłowej i spraw rzemieślniczych. Nie był on jednokrotnym gościem Resursy, podobne wydarzenia odbywały się kilkakrotnie⁵⁰⁵, poruszano również kwestie polityczne.

W dniu 2 XII 1925 r. staraniem Magistratu został powołany się stały miejski Komitet kulturalno-oświatowy, w skład którego wchodził W. Doleżał, Matlawski, J. Chmura, Rychlewicz, Rękawek, Biegański, Wyrąbkiewicz, Drogoszewski, Zieliński, ppłk Wecki, Strzemżański, M. Szajding, Popek, Borkowski i Niedzielski⁵⁰⁶. Celem działania tego komitetu była organizacja odczytów o tematyce historycznej, społecznej i z dziedziny nauk przyrodniczych. Pierwszy miał miejsce 13 XII 1925 r., temat dotyczył życia i twórczości zmarłego niedawno Władysława Reymonta⁵⁰⁷. Najczęściej z odczytami występowali przedstawiciele miejscowej inteligencji, jak np. W. Doleżał, A. Bluhm-Kwiatkowski, J. Chmura, a tematyka obejmowała zagadnienia dotyczące lotnictwa, dokonań Stanisława Staszica, Mikołaja Kopernika⁵⁰⁸.

W końcu 1924 r. powołano Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej w Łowiczu, jego działania skierowane były na ożywienie życia kulturalnego. Opiekunem tego stowarzyszenia był ks. Roman Fiks. Organizowało także odczyty, pierwszy z nich był poświęcony prezentacji obrazów Artura Grottgera, a do udziału w nim zaproszono członkinie NOK⁵⁰⁹. Na początku lutego 1925 r. miało miejsce pierwsze przedstawienie, wystawiono sztukę „Łobzowanie”, a dochód przeznaczono na zakup książek do biblioteki⁵¹⁰. Na żądanie publiczności spektakl został wystawiony ponownie w kilka dni później⁵¹¹.

⁵⁰³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 4, s. 7.

⁵⁰⁴ *Odczyty dla wszystkich*, „Łowiczanie” 1923, nr 9, s. 5.

⁵⁰⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 48, s. 4.

⁵⁰⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 49, s. 5.

⁵⁰⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 1, s. 6.

⁵⁰⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 4, s. 4.

⁵⁰⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 6, s. 7.

⁵¹⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 4, s. 7.

⁵¹¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 5, s. 7.

W 1926 r. wznowiona została działalność Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK), z inicjatywy i dzięki działaniom Wacława Podwińskiego, ówczesnego starosty. Zaangażowani w jego działalność byli: W. Łagowska, M. Wardyńska, E. Balcer i A. Bluhm-Kwiatkowski, którzy stanowili komisję reorganizacyjną⁵¹². Jej zadaniem było zinwentaryzowanie majątku stowarzyszenia, ustalenie listy członków, przyjęcie nowych oraz zwołanie zebrania wyborczego. Termin zebrania został ustalony na dzień 20 czerwca, ale frekwencja była bardzo niska i spotkanie zostało odłożone o osiem dni⁵¹³. Jednak i wówczas nie udało się zebrać wystarczającej ilości osób⁵¹⁴. Dopiero w kolejnym, już lipcowym terminie wybrano Zarząd, który ukonstytuował się w składzie: przewodniczący A. Bluhm-Kwiatkowski, E. Balcer, sekretarz W. Łagowska, skarbnik M. Wardyńska⁵¹⁵.

Pierwszą akcją towarzystwa była wycieczka do niedawno otwartej Szkoły Rolniczej na Blichu, która miała miejsce w końcu września, a wzięło w niej udział około 30 osób⁵¹⁶. W 1927 r. zostały zorganizowane wycieczki do Bielaw i Walewic – majątku Grabińskich⁵¹⁷.

W 1927 r. staraniem Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego został wydany „Przewodnik po Łowiczu i okolicy”, którego autorem był A. Bluhm-Kwiatkowski. W ramach poszerzania wiedzy o Łowiczu odbywały się też oprowadzenia dla chętnych⁵¹⁸. Brało w nich udział od 20 do ponad 50 osób, cieszyły się więc dużym powodzeniem. Łowicki oddział PTK organizował też wydarzenia o charakterze popularyzatorskim, tj. odczyty⁵¹⁹.

Na początku lat 30. został powołany Klub Motocyklistów, który skupiał łowickich miłośników tego sposobu podróżowania. Zajmował się on również organizacją wycieczek, jak np. w 1932 r. do Płocka, w której wzięło udział z Łowicza 8 maszyn⁵²⁰. Łowicki klub współpracował w ramach organizacji wyjazdów z okolicznymi, z Kutna, Łęczycy i Żychlina.

W 1919 r. w Łowiczu powstał oddział Polskiego Czerwonego Krzyża (PCK). Jak zauważył autor biografii jednego z działaczy, „Życiu społecznemu ziemi łowickiej przybyła nowa, a tak niezbędna placówka”⁵²¹. Jego działalność zanikła w 1923 r. W kwietniu 1925 r., po dwuletniej bezczynności, dzięki staraniom ks. Niemiry wznowiony został oddział Łowicki PCK. W skład nowego zarządu weszli: prezes ks. Niemira, S. Pilarski, R. Hamasiewicz, Helena Papiewska,

⁵¹² *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 24, s. 6.

⁵¹³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 26, s. 6.

⁵¹⁴ Wywiad reportera *Gazety Śląskiej* z reporterem *Łowiczanie*, „Łowiczanie” 1936, nr 27, s. 2.

⁵¹⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 38, s. 5.

⁵¹⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 40, s. 4.

⁵¹⁷ Jeniec z Danholmu [Karol Rybacki], *Wycieczka Polskiego T-wa Krajoznawczego do Bielaw i Walewic*, „Łowiczanie” 1927, nr 38, s. 4-5.

⁵¹⁸ *Życie Łowickie*, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 2, s. 4.

⁵¹⁹ Zob. *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 15, s. 7.

⁵²⁰ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 24, s. 5.

⁵²¹ Z. Kryściak, *dz. cyt.*, s. 103.

Stefania Wyrzykowska, Domicela Kozłowska, M. Szonert, K. Rybacki, J. Kaliński⁵²². Staraniem Zarządu Oddziału odbyły się w tym samym roku kursy dla sanitariuszy i siostr, które miały poprawić umiejętności w zakresie niesienia pomocy w nagłych przypadkach, a także zabezpieczyć pomoc dla ewentualnych potrzeb armii⁵²³. Kurs prowadził pułkowy lekarz Stanisław Rotstad. Kursy sanitarne były prowadzone systematycznie dzięki staraniom Zarządu oraz zaangażowaniu lokalnych lekarzy⁵²⁴. Koło Czerwonego Krzyża prowadziło też koła szkolne. W latach 30. oddział PCK w Łowiczu liczył ponad 130 członków.

W dniu 19 XII 1928 r. z inicjatywy władz wojskowych i społeczeństwa zostało założone w Łowiczu koło Polskiego Białego Krzyża (PBK)⁵²⁵. Wchodziło ono w skład okręgu łódzkiego, który liczył w 1933 r. 4 koła, jedno z nich funkcjonowało w Łowiczu⁵²⁶. Działało w nim wówczas około 30 osób, a w skład Zarządu weszli: Zdzisław Boski, Ciechańska, Strawiński, Stankiewicz, K. Trawińska, M. Szajdingowa. Organizacja skupiała przede wszystkim panie z elity łowickiej. W ramach działalności tej organizacji podejmowano szeroko zakrojone działania, które miały zmniejszyć, a w niedalekiej przyszłości zlikwidować analfabetyzm. Założono w tym celu świetlicę – w koszarach im. Szeptyckiego, w której zajęcia prowadził zawodowy nauczyciel. Łowickie Koło PBK już od 1929 r. rozpoczęło kształcenie; dzięki czemu już w tym roku wykształcenie elementarne otrzymało 50 analfabetów i 32 półanalfabetów, w roku następnym nauczano po 60 analfabetów i półanalfabetów. W 1931 r. wykształcono łącznie 67 żołnierzy, w 1932 – 139 (75 analfabetów i 64 półanalfabetów), w 1934 r. prowadzono nauczanie dla 82 żołnierzy, w roku następnym dla 70, w kolejnym dla 52, w 1937 r. dla 49⁵²⁷. Łącznie nauką objętych zostało w tym czasie ponad 650 żołnierzy. Ilość żołnierzy objętych nauczaniem spadła od połowy lat 30., co wynikało po części ze zmniejszającego się poziomu analfabetyzmu w Polsce, a także z decyzji o objęciu edukacją przedpoborowych.

Fundusze na działalność zdobywano dzięki organizacji zabaw i innych wydarzeń towarzyskich. W kolejnym roku została powołana biblioteka. Dodatkowo, Koło Łowickie Polskiego Białego Krzyża otaczało żołnierzy miejscowego garnizonu opieką, początkowo organizowano spotkania przedświąteczne, następnie ograniczono się do składania życzeń

⁵²² *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 14, s. 5.

⁵²³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 46, s. 11.

⁵²⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 8, s. 4.

⁵²⁵ O działalności organizacji zob. E.J. Kryńska, *Polski Biały Krzyż (1918-1961)*, Białystok 2012.

⁵²⁶ *Polski Biały Krzyż. Sprawozdanie 1918-1933*, Warszawa 1933, s. 27

⁵²⁷ A. Niewęglowska, *Polski Biały Krzyż a wojsko (1919-1939)*, Toruń 2005, s. 116-117. Tam też ogólna skala nauczania żołnierzy oraz udział poszczególnych okręgów i kół PBK.

i przekazywania drobnych podarunków (np. patefon)⁵²⁸. Prezesami koła łowickiego byli kolejno: Zdzisław Boski, Siwik oraz Barbara Bukowiecka. Za prezesury tej ostatniej Polski Biały Krzyż przejął na siebie obowiązek opłacania nauczycieli, urządzania świetlic żołnierskich i prenumeraty pism do nich⁵²⁹.

Od 1929 r. w Łowiczu funkcjonował także Oddział Polskiej Ligi Przyjaciół Zwierząt, który działał zarówno w kierunku edukacji społeczeństwa w kwestii zachowania i podejścia do zwierząt jak i bezpośredniej pomocy zwierzętom i poprawę ich losu⁵³⁰.

Staraniem magistratu w grudniu 1925 r. został powołany Komitet niesienia pomocy bezrobotnym, z udziałem Dominika Pachy i Józefa Drzewieckiego. Zarząd miasta wyasygnował miesięcznie 1500 zł na działania tego komitetu⁵³¹. W 1930 r. również został powołany taki Komitet, uchwałą Rady Miejskiej z kwietnia⁵³². Komitet organizował zbiórki na zapomogi doraźne, wsparcie przedsięwzięcia⁵³³.

Również dzięki staraniom magistratu na początku stycznia 1926 r. wznowiona została działalność Chrześcijańskiego Towarzystwa Dobroczynności (ChTD). Na przestrzeni lat działali w nim m.in. ksiądz S. Zawadzki, Eleonora Gierasiewiczowa, Helena Dietrichowa, W. Łagowska, J. Czarnecka, W. Habiniak, A. Porczyńska.

Działalność Towarzystwa była widoczna wcześniej w 1923 r., kiedy to otrzymało ono od korpusu oficerów i podoficerów 10 pp wsparcie finansowe⁵³⁴, a także informacja o zebraniu członków ChTD, które miało powołać podkomitet „Chleb głodnym dzieciom”⁵³⁵. Następne lata to zanik aktywności Towarzystwa⁵³⁶. Dopiero dwa lata później pojawiły się kolejne informacje o działalności, celem Towarzystwa była wszelka pomoc najbiedniejszym mieszkańcom miasta⁵³⁷. W 1929 r. celem usprawnienia akcji dobroczynnej Łowicz został podzielony na 18 obwodów, które miały przydzielone opiekunki, zajmujące się biednymi w tych rewirach. Opiekunkami były: Tarasiewiczowa, Stanisława Klejnowa i Stokowska, Korubska, Gierasiewiczowa, Albina Szczepańska, Irena Jędrzejewska, Strzemżalska, Daszewska, Beblińska, Modrzewska, Danke, A. Wyrąbkiewiczowa, Papieskie, Niebudkowa, Choińska,

⁵²⁸ Szerzej o działalności Polskiego Białego Krzyża w Łowiczu zob.: *Dziesięciolecie Polskiego Białego Krzyża w Łowiczu*, Łowicz 1938, s. 9-17.

⁵²⁹ W. Wysocki, *10 pułk...*, s. 75.

⁵³⁰ „Życie Łowickie” 1933, nr 11, 12.

⁵³¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 50, s. 6.

⁵³² *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 20, s. 3.

⁵³³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 18, s. 6.

⁵³⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 44, s. 6.

⁵³⁵ „Łowiczanie” 1924, nr 39, s. 8.

⁵³⁶ „W swoim czasie słyszało się coś niecoś o Towarzystwie Dobroczynności w Łowiczu. Był podobno Komitet, który obiecywał wiele zrobić. Tymczasem wszystko zamarło”. *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 46, s. 6.

⁵³⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 2, s. 4.

K. Nowakowska, Xiężopolska, Kutermankiewiczowa, a także zgromadzenie Służek Maryi oraz Zgromadzenie „Wspólna Praca”⁵³⁸.

Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności często nękały kłopoty organizacyjne. Po okresie lat 1924-1925, kiedy to praktycznie nie funkcjonowało, ponowne problemy pojawiły się w 1927 r. Wówczas to, w numerze „Łowiczana” (4 XI) ukazało się ogłoszenie, zwołujące członków na zebranie w dniu 3 listopada, a jednym z punktów była likwidacja Towarzystwa⁵³⁹. Zestawienie tych dwóch dat świadczy o nieodpowiedzialnym traktowaniu działalności przez zarząd⁵⁴⁰. Nie doszło wówczas do likwidacji, a informacje o przejawach aktywności pojawiały się jeszcze na początku lat 30.⁵⁴¹

Działalność dobroczynnych organizacji społecznych w największym stopniu zależna była od ofiarności społeczeństwa, ilości pozyskanych funduszy czy darów materialnych. Wiele zależało od zamożności mieszkańców. Chrześcijańskie Towarzystwo Dobroczynności wspierane było finansowo przez Magistrat, a Radziwiłłowie corocznie przekazywali ChTD kwotę 500-1000 zł⁵⁴². Dopiero wówczas towarzystwa te mogły rozwijać bardziej skuteczną pomoc.

W końcu lat 20. zostało powołane z inicjatywy naczelnika więzienia Hipolita Sokolewicza, Towarzystwo Opieki nad Więźniami, które zajmowało się pomocą w resocjalizacji więźniów⁵⁴³. Mogli oni korzystać też z biblioteki Polskiej Macierzy Szkolnej. W Towarzystwie opieki działali m.in. W. Łagowska i Z. Strzemżalski.

W dniu 23 III 1923 r. zostało powołane Towarzystwo Wiedzy Wojskowej. W czasie zebrania organizacyjnego podkreślano, że po czasach niepewności, wojen, nadszedł czas na spokojną pracę, nawiązywanie więzi wojska ze społeczeństwem. Towarzystwo to zostało założone przez wojskowych 10 pp, a jego prezesem został pułk. Kazimierz Topoliński, ówczesny dowódca pułku. Oprócz niego w skład zarządu i komisji rewizyjnej weszli inni oficerowie, jak np. ppłk. Aleksander Garwacki, kpt. Alojzy Urban czy mjr Władysław Cierpicki. Część osób wchodzących w skład zarządu nie była oficerami. Towarzystwo składało się z sekcji wykładowej, która dzieliła się na dotyczącą wiedzy ogólnej oraz *stricte* wojskowej. Drugą sekcję stanowiła sekcja sportowa. Miała ona zajmować się organizacją zawodów na wojskowym boisku. W celu pobudzenia życia towarzyskiego powołano również sekcję

⁵³⁸ *Kronika*, „Łowiczana” 1929, nr 12, s. 5.

⁵³⁹ „Łowiczana” 1927, nr 45, s. 8.

⁵⁴⁰ *Kronika*, „Łowiczana” 1927, nr 48, s. 5.

⁵⁴¹ Zob. *Kronika*, „Łowiczana” 1930, nr 20, s. 6; *Sprawozdanie*, „Życie Łowickie” 1932, nr 16, s. 3-5.

⁵⁴² A. Duda, *Zarys posiadania i ogólne warunki funkcjonowania majątków ostatniego ordynata ołyckiego Księcia Janusza Radziwiłła w latach 1905-1939*, „Słupskie Studia Historyczne” 2014, nr 20, s. 176

⁵⁴³ *Kronika*, „Łowiczana” 1930, nr 18, s. 6.

pod taką nazwą, dzielącą się na część teatralną i zabawową. Staraniem sekcji teatralnej (nazywanej też dramatyczną) odbywały się przedstawienia teatralne⁵⁴⁴. Dodatkowo, miały miejsce wydarzenia o charakterze patriotycznym⁵⁴⁵, jak np. wieczór ku czci Tadeusza Kościuszki.

Miały również odbywać się cotygodniowe odczyty w sali kasyna⁵⁴⁶. Nie ma informacji, by odczyty odbywały się tak często, pierwszą wzmianką w prasie był odczyt kapitana Mieczysława Fularskiego (5 II 1925) poświęcony podróżom po Brazylii⁵⁴⁷.

Towarzystwo Wiedzy Wojskowej organizowało też wydarzenia sportowe, jak Turniej Szermierczy na szable o mistrzostwo Łowicza⁵⁴⁸. Corocznie czyniono starania, by dzięki darom społeczeństwa udało się zorganizować wieczerzę wigilijną dla żołnierzy⁵⁴⁹.

Powiązania ze sprawami wojskowymi miał również łowicki oddział Towarzystwa Obrony Przeciwgazowej, powołany w lutym 1924 r. jako część organizacji w województwie warszawskim⁵⁵⁰. Na łamach „Łowiczana” ukazał się cykl artykułów dotyczących obrony przeciwgazowej autorstwa wiceprezesa oddziału warszawskiego pułkownika Adolfa Małyszki⁵⁵¹.

W Łowiczu funkcjonowało Koło Oficerów Rezerwy, założone w 1922 r., jego działalność zanikła po kilku latach, natomiast w styczniu 1930 r. zostało ono reaktywowane jako Związek Oficerów Rezerwy powiatu łowickiego. Celem działania tej organizacji było poszerzanie wiedzy wojskowej wraz z postępem techniki, utrzymywanie kontaktu między oficerami rezerwy a oficerami zawodowymi. W łowickim oddziale działali m.in. Wł. Stanio, Wł. Talmont, F. Trawiński⁵⁵².

W styczniu 1934r. powstał Oddział Łowicki Związku b. Ochotników Armii Polskiej, do którego mógł należeć każdy ochotnik polskich formacji wojskowych z lat 1914-1921. Oddział liczył ok. 100 członków, w 1938 r. został wręczony mu sztandar. Związek angażował się też w zbiórki pieniężne na rzecz wzmocnienia obronności kraju i Funduszu Obrony Narodowej (FON)⁵⁵³.

⁵⁴⁴ Zob. np. *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 8, s. 7; *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 13, s. 4; *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 31, s. 4;

⁵⁴⁵ *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 43, s. 12.

⁵⁴⁶ *Kronika*, „Łowiczana” 1923, nr 14, s. 7.

⁵⁴⁷ *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 5, s. 7; *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 8, s. 7.

⁵⁴⁸ *Kronika*, „Łowiczana” 1925, nr 20, s. 4.

⁵⁴⁹ Zob. np. „Łowiczana” 1924, nr 51, s. 1.

⁵⁵⁰ *Kronika*, „Łowiczana” 1924, nr 8, s. 6.

⁵⁵¹ *Tamże*.

⁵⁵² *Kronika*, „Łowiczana” 1930, nr 6, s. 6.

⁵⁵³ W. Wysocki, *10 pułk...*, s. 76.

Ważne miejsce zajmowały działania związane z opieką nad weteranami, zarówno z ostatnich wojen jak i żołnierzami powstania styczniowego. Formalną organizacją grupującą weteranów było Okręgowe Koło Związku Inwalidów Wojennych Rzeczypospolitej Polskiej. Działali w nim Stefan Obrzydłowski, Jarosław Gradys, Franciszek Niedzielski, Walenty Fidrych⁵⁵⁴. Koło skupiało się na poprawie warunków bytowych inwalidów, zajmowało się sprzedażą mydła i prowadzeniem warsztatów szewskich⁵⁵⁵. Szczególną opieką otaczano powstańców styczniowych. Organizowano zbiórki na rzecz weteranów, prasa informowała o śmierci każdego, z nielicznych już, powstańców, przedstawiając ich krótkie biografie⁵⁵⁶.

W styczniu 1931 r. powołano Towarzystwo Przyjaciół Strzelca. Zebraniu organizacyjnemu przewodniczył starosta, K. Więckowski. W skład zarządu weszli Antoni Hiller, E. Biegański, Z. Strzemżalski, K. Więckowski, A. Perzyna, M. Krudowski, Włodarzewski⁵⁵⁷.

W dniu 25 III 1924 r. w obecności delegatów Zarządu Okręgowego Dzielnic Mazowieckiej odbyło się zebranie organizacyjne, na którym powołano łowickie gniazdo „Sokoła”⁵⁵⁸. Nowo powołane gniazdo nawiązywało do tradycji krótko funkcjonującego gniazda powołanego w 1905 r. i wkrótce zamkniętego przez władze carskie⁵⁵⁹. Funkcję prezesa pełnił Franciszek Kokczyński, sekretarzem był M. Rószkiewicz⁵⁶⁰. Głównym kierownikiem gimnastyczno-sportowym był Z. Kusch⁵⁶¹. Funkcję naczelnika gniazda pełnił druż J. Sadkowski. W łowickim gnieździe Sokoła w 1925 r. ćwiczyło 30 drużów i 15 druhen, drużów popierających było 112 osób⁵⁶².

Celem pozyskania funduszy na zakup przyrządów gimnastycznych zorganizowano koncert, na którym wystąpiła m.in. orkiestra wojskowa 10 pp⁵⁶³. „Sokół” organizował inne wydarzenia towarzysko-rozrywkowe jak „wianki”⁵⁶⁴. Tradycją były bale sylwestrowe, które odbywały się corocznie, ciesząc się dużą popularnością. Członkowie „Sokoła” brali udział w wydarzeniach o charakterze rocznicowym, patriotycznym, uświetniając te uroczystości swoją obecnością. „Sokół” organizował imprezy sportowe, jak np. wyścigi kolarskie czy pokazy gimnastyczne⁵⁶⁵.

⁵⁵⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 19, s. 4.

⁵⁵⁵ *Tamże*.

⁵⁵⁶ Zob. np. *Z Żalobnej karty*, „Łowiczanie” 1925, nr 9, s. 6.

⁵⁵⁷ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 3, s. 5.

⁵⁵⁸ „*Wojna chemiczna*” płk Małyszko, „Łowiczanie” 1924, nr 19, s. 5.

⁵⁵⁹ *Towarzystwo Gimnastyczne Sokół (Gniazdo No 5)*, „Łowiczanie” 1925, nr 27, s. 5.

⁵⁶⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 37, s. 4.

⁵⁶¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 27, s. 6.

⁵⁶² *Towarzystwo Gimnastyczne Sokół*..., s. 5.

⁵⁶³ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 22, s. 5.

⁵⁶⁴ *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 25, s. 6.

⁵⁶⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 36, s. 6.

W rok po rozpoczęciu działalności rozpoczęto budowę własnej „Sokolni”. Bank Ziemi Łowickiej przekazał oddał część placu na plac ćwiczeń i siedzibę⁵⁶⁶. Od wojska został pozyskany materiał budowlany, a fundusze na niezbędne prace pozyskano poprzez sprzedaż cegiełek⁵⁶⁷.

Inną formą pozyskiwania środków na funkcjonowanie była organizacja wydarzeń kulturalnych, z których dochód ze sprzedaży biletów przeznaczony był na potrzeby „Sokoła”. Jednym z takich wydarzeń była, mająca miejsce w 1932 r., wystawa prac członków „Sokoła”. Były to głównie wyroby rękodzielnicze, głównie kobiece, jak np. makaty, hafty, ale także obrazy⁵⁶⁸.

Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” za niewykonanie rozkazu stawienia się na zbiórkę z okazji imienin marszałka J. Piłsudskiego zostało rozwiązane w 1930 r. przez Powiatową Komendę Przysposobienia Wojskowego. W komunikacie stwierdzano, iż „Oddział P.W.T.G. „Sokół” rozwiązuję z dniem 28 b. m. za niewykonanie rozkazu stawienia się na zbiórkę w dniu 19 b.m. Karabiny i posiadany sprzęt należy oddać w dniu 29 b.m. do magazynu Powiatowej Komendy P. W. Za wykonanie niniejszego czynię odpowiedzialnym ppor. rez. Kuleszę”⁵⁶⁹.

W Łowiczu funkcjonowały też oddziały największych, najpopularniejszych stowarzyszeń ogólnopolskich, jak np. Liga Morska i Kolonialna. Jej działalność skupiona była wokół działań podobnych jak w pozostałej części kraju, a więc organizacja „Akademii Morskich”, tygodni morza i innych akcji popularyzatorskich i upamiętniających, w czasie których odbywały się odczyty, loterie fantowe, prezentacje polskich osiągnięć w zakresie podróżowania, odkryć, kolonializmu⁵⁷⁰. W 1931 r. liczyła ona w Łowiczu ok. 170 członków, w łowickim oddziale działali m.in. Władysław Doleżał, Władysław Tomczyk, Maurycy Klimecki.

W Łowiczu działały też: Związek Legionistów Polskich, Związek POW, Związek Strzelecki, Koło Rezerwistów. Organizowały one imprezy przypominające wydarzenia z czasów wojen o niepodległość, akademie, odczyty. Honorowym gościem często wówczas był łowicki dowódca POW w listopadzie 1918 r. Stefan Cieślak.

W 1925 r. zrodziła się w Łowiczu idea budowy pomnika, mającego upamiętnić ofiary walczących w powstaniach narodowych, w czasie wojen o granice, w Wielkiej Wojnie, zarówno w polskich oddziałach jak i w armiach państw zaborczych. Komitet Budowy Pomnika Wojownikom o Wolność i Niepodległość został zawiązany 25 VI 1925 r. podczas spotkania

⁵⁶⁶ *Towarzystwo Gimnastyczne Sokół...*, s. 5.

⁵⁶⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1925, nr 15, s. 6.

⁵⁶⁸ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 18, s. 5-6.

⁵⁶⁹ „Łowiczanie” 1930, nr 15, s. 7.

⁵⁷⁰ Zob. np. *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 15, s. 8.

założycielskiego, w którym wzięły 34 osoby reprezentujące organizacje społeczne, stowarzyszenia i władze miejskie. W skład Wydziału Wykonawczego budowy wchodził: jako prezes honorowy – premier Władysław Grabski, przewodniczący Leon Gołębiowski, zastępca K. Wiszczycki, sekretarz Mieczysław Szajding, skarbnik Feliks Andrzejewski, Wacław Podwiński - ówczesny starosta, Stanisław Wilkoszewski, Tomasz Wróbel oraz Stanisław Porczyński⁵⁷¹. Oprócz nich, w skład komitetu wchodził również m.in.: Kazimierz Bacia, Feliks Bogatko, Karol Rybacki, czy ks. Ludwik Stępowski. Podjęto decyzję, że pomnik honorować będzie walczących za ojczyznę w latach 1830-1920⁵⁷², a więc poległych powstańców z 1831 i 1863 roku, walczących w kampanii węgierskiej w 1848 r., „ofiary rozruchów rewolucyjnych, poległych w wojnie światowej w legionach i innych formacjach, we wszystkich armiach sprzymierzonych i państwach zaborczych, w Armii polskiej, poległym w straży obywatelskiej, policji, milicji itp.”⁵⁷³. Rozpoczęto również akcję zbierania nazwisk bohaterów walk, celem spisania ich i umieszczenia w fundamencie pomnika. Ostatecznie zebrana lista liczyła ponad 400 nazwisk.

Ustalono również, że pomnik zostanie zbudowany na Rynku Kościuszki. Dokładne miejsce zostało wybrane dzięki wskazówkom dr. Zygmunta Rokowskiego z Oddziału Sztuki przy województwie warszawskim – konserwatora zabytków. Wybór lokalizacji wzbudził pewne kontrowersje, jak tłumaczono, było to najbardziej uczęszczane miejsce spośród zaproponowanych (cmentarz kolegiacki, ogród w alejach Sienkiewicza), a także najbardziej reprezentatywne oraz wybrane po zapoznaniu się z opinią osób „miarodajnych”⁵⁷⁴. Dr Rokowski przedstawił też ogólny charakter pomnika, jego projekt, który przygotował inżynier Adolf Buraczewski, architekt diecezjalny Diecezji Kujawsko-Kaliskiej⁵⁷⁵, przy współpracy prof. Stanisława Noakowskiego. Rozpisany został konkurs na napis, jaki powinien znajdować się na pomniku. Zgłoszone zostało 81 wariantów, przez 54 osoby, co przy wymogu maksymalnej ilości 5 słów (tylko w języku polskim) wskazywało na bardzo duże zainteresowanie. Wybrany przez Komitet kulturalno-oświatowy przy magistracie został napis autorstwa Aleksandra Bluhm-Kwiatkowskiego o treści: „Synom Ziemi Łowickiej – Bojownikom o Niepodległość”. Kwotę 40 zł za zwycięstwo w Konkursie przekazał on na rzecz budowy pomnika.

⁵⁷¹ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn.1705, k. 67.

⁵⁷² *Na pamiątkę założenia kamienia węgielnego pod budowę pomnika „Synom Ziemi Łowickiej – Bojownikom o Niepodległość”*, Łowicz 1926, s. 4.

⁵⁷³ *Wydział Wykonawczy Komitetu, Budowa Pomnika w Łowiczu, „Łowiczanie”* 1925, nr 48, s. 3-4.

⁵⁷⁴ F.A. [Feliks Andrzejewski] *W jaki sposób zdecydowany był wybór miejsca na wzniesienie pomnika „Synom Ziemi Łowickiej”*, „Łowiczanie” 1926, nr 36, s. 1-2.

⁵⁷⁵ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn.1705, k. 31.

Koszt budowy pomnika, wynoszący 7500 zł, miał zostać pokryty ze składek społeczeństwa. Komitet budowy zwrócił się do Artura Oppmana/ Or-Ota z prośbą o przygotowanie odezwy, wzywającej do składania ofiar na rzecz budowy⁵⁷⁶. Spośród darczyńców, najwięcej przekazał Magistrat Łowicza, bo 600 zł, a także urząd gminy Bąków – 100 zł. Reszta funduszy pochodziła z o wiele mniejszych składek, listy darczyńców były drukowane w lokalnej prasie, było to liczne grono, wpłacających najczęściej po 50 groszy⁵⁷⁷. Warto zaznaczyć, że jako pierwsi pieniądze przekazali żołnierze 6 kompanii łowickiego 10 pułku⁵⁷⁸. Organizowano również imprezy, z których dochód był przeznaczony na pokrycie kosztów budowy, jak np. przedstawienia teatralne⁵⁷⁹. We wrześniu 1926 r. udało się zebrać ok. 50 % kwoty⁵⁸⁰. Jeszcze w dniu odsłonięcia pomnika brakowało około 1000 zł, sama zbiórka została sfinalizowana po zakończeniu budowy⁵⁸¹.

Symboliczne wbudowanie kamienia węgielnego miało miejsce 15 VIII 1926 r. Uroczystość rozpoczęła się od umieszczenia w specjalnie przygotowanym szklanym koszu aktu erekcyjnego, listy poległych (ostatecznie umieszczono na niej również ofiary „wypadków majowych” – stało się tak z inicjatywy K. Rybackiego⁵⁸²). Miało to miejsce w sali Rady Miejskiej, skąd biorący udział w uroczystości przeszli w miejsce budowy pomnika, gdzie oczekiwało ich już liczne grono zainteresowanych. Przemówienia wygłosili m.in. Teofil Kurczak, Fr. Kokczyński czy K. Rybacki, a na zakończenie odbyła się defilada z udziałem wojska, straży pożarnych i organizacji sportowych⁵⁸³. Roboty kamieniarskie prowadził miejscowy rzemieślnik Feliks Tomczyk⁵⁸⁴.

Uroczystość odsłonięcia pomnika odbyła się 26 V 1927 r., choć pierwotnie planowana była na dzień 3 maja⁵⁸⁵. Odsłonięcie pomnika było połączone z oficjalnym otwarciem Muzeum. Uroczystości rozpoczęły się od uroczystej mszy, po niej nastąpiło oficjalne przekazanie pomnika Magistratowi przez członków Komitetu Wykonawczego⁵⁸⁶. Odsłonięcia dokonał zaproszony na tę okoliczność wojewoda warszawski Władysław Sołtan. Na zakończenie

⁵⁷⁶ *Tamże*, k. 34.

⁵⁷⁷ Zob. „Łowiczanie” 1926, nr 33, s. 6.

⁵⁷⁸ *Pomnik...*, s. 5.

⁵⁷⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1927, nr 2, s. 6.

⁵⁸⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 39, s. 4.

⁵⁸¹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1927, nr 27, s. 7.

⁵⁸² Z. Kryściak, *dz. cyt.*, s. 112. Symptomatyczny był przypadek por. Józefa Buczka, który znalazł się w kwietniowej liście darczyńców, a poległ w maju 1926 r. w Warszawie. Zob. *Pomnik...*, s. 14, *Kronika* „Łowiczanie” 1926, nr 37, s. 5.

⁵⁸³ E.N. [Edward Nowakowski] *Uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego*, „Łowiczanie” 1926, nr 34, s. 1-2.

⁵⁸⁴ *Pomnik w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1926, nr 52, s. 6; nr 30, s. 5.

⁵⁸⁵ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn.1705, k. 335.

⁵⁸⁶ Akt przekazania zob.: *Tamże*.

uroczystości złożone zostały wieńce przez organizacje i stowarzyszenia, a ich wielka ilość pokazuje zarówno na bogactwo życia społecznego w Łowiczu, jak i rangę wydarzenia, jakim było odsłonięcie pomnika. Wieńce złożyły: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Narodowa Organizacja Kobiet, Zarząd Stowarzyszenia Robotników Chrześcijańskich, Łowicki Związek Ziemian, Łowickie Okręgowe Towarzystwo Rolnicze, Łowickie Koło Ziemianek, Związek Pracowników Miejskich, Straż Pożarna w Łowiczu, cechy miasta Łowicza, Związek Rzemieślników Żydów, Związek Kupców Żydowskich, Gmina Wyznaniowa Żydowska, Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Klub Urzędniczo-Obywatelski⁵⁸⁷. W podziękowaniach, które zostały zamieszczone po zakończeniu budowy na łamach „Łowiczana” zakończenie tego projektu zostało określone jako „spłacony wspólnym wysiłkiem dług wdzięczności wobec bohaterów”⁵⁸⁸.

Nie tylko jego odsłonięcie było ważnym wydarzeniem dla społeczności lokalnej, również sam proces budowy stanowił możliwość propagowania uczuć patriotycznych, poszerzania wiedzy o przeszłości, którą przypominały daty związane z wmurowaniem kamienia węgielnego. W II Rzeczypospolitej, pomnik był miejscem, przy którym obchodzono rocznice odzyskania niepodległości, święto pułkowe, rocznice walk o Rzeczpospolitą. Nie był to jedyny pomnik, który planowano odsłonić na Rynku Kościuszki. Drugim, jaki przewidywano, był postument przedstawiający patrona rynku, rozpoczęły się nawet działania w tej kwestii. Budowa pomnika została zainicjowana w 100 rocznicę śmierci T. Kościuszki. Inicjatywa rozwijała się powoli, w 1919 r. potrzebne było „pobudzenie do życia” Komitetu, który miał zająć się budową pomnika⁵⁸⁹. Jednak już w 1919 r. w czasie uroczystości 11 listopada fundament pod pomnik został poświęcony przez ks. kanonika Niemirę⁵⁹⁰. Rozpoczęła się również zbiórka funduszy na ten cel⁵⁹¹, m.in. 11 XI 1919 r. odbywała się kwesta na ten cel. Zaangażowani w nią byli: Wacław de Larzak, E. Nowakowski i J. Komar⁵⁹². W czerwcu 1921 r. Stanisław Jachowski, przyszły wykonawca pomnika zaprezentował publicznie model przyszłego dzieła⁵⁹³. Projekt zakładał przedstawienie Naczelnika z szablą wzniesioną w górę, z ręką na sercu, głową odchyloną w tył, a wstępnie zakładano odsłonięcie pomnika na 3 V 1922

⁵⁸⁷ *Uroczystości w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1922, nr 27, s. 1-2.

⁵⁸⁸ L. Gołębiowski, *W sprawie budowy pomnika*, „Łowiczanie” 1927, nr 29, s. 5.

⁵⁸⁹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1919, nr 32, s. 4.

⁵⁹⁰ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1919, nr 46, s. 3.

⁵⁹¹ Zob. np. „Łowiczanie” 1919, nr 48, s. 5; F.A. [Feliks Andrzejewski] *W jaki sposób zdecydowany był wybór miejsca na wzniesienie pomnika „Synom Ziemi Łowickiej”*, „Łowiczanie” 1926, nr 36, s. 1-2.

⁵⁹² *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1920, nr 10, s. 4.

⁵⁹³ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1921, nr 24, s. 5.

r.⁵⁹⁴ Jeszcze we wrześniu 1922 r. wspomniano o tym pomyśle⁵⁹⁵. Zbiórka prowadzona była wciąż, w lutym 1924 r. odnotowano wpłatę na ten cel⁵⁹⁶. Ostatecznie nie udało się jednak zebrać wystarczającej ilości funduszy i projekt ten upadł. Dzięki składkom społeczeństwa łowickiego zostały też ufundowane np. dwa sztandary dla wojska.

Spółeczeństwo łowickie przekazywało też liczne ofiary na rzecz obronności kraju⁵⁹⁷, szczególnie w momencie rosnącej świadomości zagrożenia kraju. Apele o wspieranie Funduszu Obrony Narodowej w latach 30. pojawiały się często na łamach prasy⁵⁹⁸. Wspomaganie lokalnego garnizonu wojskowego świadczyło też o dobrych relacjach między mieszkańcami a wojskiem. W 1928 r. mieszkańcy Łowicza ufundowali 13 wózków dwukołowych. Warto podkreślić, że wśród darczyńców znaleźli się przedstawiciele niemal wszystkich środowisk, w tym m.in. mniejszości żydowskiej.

Podobne akcje miały miejsce w 1938 r., wówczas to na terenie Państwowego Gimnazjum i Liceum im. ks. J. Poniatowskiego z inicjatywy Koła Historyczno-Regionalnego miała miejsce zbiórka pieniędzy na karabin maszynowy dla 10 pułku⁵⁹⁹.

Bogactwo życia społecznego odzwierciedlało aktywność lokalnego społeczeństwa, jego zdolność oddolnej organizacji, chęć zaangażowania się w dobro publiczne. Działające w Łowiczu organizacje były odpowiedzią na najważniejsze problemy: złą sytuację oświaty, istniejący wówczas problem analfabetyzmu, ich działania pomagały go zwalczać; wiele stowarzyszeń tworzyło i udostępniało też swoje biblioteki, popularyzując zarówno czytelnictwo samo w sobie, ale także wiedzę, jaką można było zdobyć dzięki lekturze. Organizacje charytatywne wspierały osoby znajdujące się w najgorszej sytuacji materialnej. Stowarzyszenia powiązane z wojskiem i lokalnym garnizonem jeszcze bardziej zbliżały do siebie łowickie społeczeństwo i przedstawiciele 10 pułku piechoty.

Niewątpliwie życie społeczne Łowicza charakteryzowała duża ilość organizacji, towarzystw, stowarzyszeń, związków, niekiedy o podobnych celach i sposobach działania. Jak napisano w 1932 r. w życzeniach noworocznych z przymrużeniem oka, życzymy „Instytucjom społecznym i dobroczynnym miejscowym – fuzji towarzystw o pokrewnych celach i dzięki temu owocniejszych wyników działalności”⁶⁰⁰. Najważniejsze jednak było duże zaangażowanie lokalnych przedstawicieli w działania prospołeczne, propaństwowe.

⁵⁹⁴ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1921, nr 25, s. 6.

⁵⁹⁵ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 20, s. 5.

⁵⁹⁶ „Łowiczanie” 1924, nr 9, s. 7.

⁵⁹⁷ „Polska” 1939, nr 22, s. 3.

⁵⁹⁸ „Życie Gromadzkie” 1936, nr 39, s. 1; nr 31, s. 1.

⁵⁹⁹ W. Wysocki, *10 pułk piechoty 1918-1939*, Warszawa 1997, s. 61.

⁶⁰⁰ Apolinary Wszędziewiebski, *Do redakcji „Życia Łowickiego”*, „Życie Łowickie” 1932, nr 47, s. 6.

Działalność społeczna bez wątpienia łączyła wielu łowiczian we wspólnych przedsięwzięciach. Życie kulturalne, społeczne i niekiedy rodzinne przenikały się. Jeden z wybitnych przedstawicieli ówczesnych łowiczian pisał „była to jedna wielka rodzina łowiczian”⁶⁰¹.

⁶⁰¹ Z. Kryściak, *dz. cyt.*, s. 114.

Rozdział VII

Partie i ugrupowania polityczne

W życiu politycznym Łowicza w II Rzeczypospolitej można dostrzec kilka aspektów. Podstawową była działalność stricte polityczna, tj. funkcjonowanie organizacji partyjnych, zwoływanie wieców; kulminacją tego typu działań i aktywności społeczeństwa były ogólnopolskie kampanie wyborcze. Wówczas najsilniej pulsowało życie polityczne, a spory i starcia były najbardziej ostre i wyraźnie widoczne. W Łowiczu, podobnie jak w innych mniejszych miastach i miasteczkach, większość partii nie posiadała rozbudowanych struktur organizacyjnych, nierzadko nie zdołały one nawet utworzyć małych komórek organizacyjnych, albo też wobec istniejących trudności niektóre z ugrupowań politycznych nie podejmowały zadania budowy swojej sieci terenowej. W tej sytuacji, jak wynika z informacji ówczesnej prasy, przekazów administracji państwowej i samorządowej, poczynania lokalnych aktywistów partyjnych i przybywających z centrali działaczy ujawniały się przede wszystkim podczas kampanii wyborczych do parlamentu i samorządu oraz innych masowych wystąpień. Istotną rolę w zakresie oddziaływania na społeczeństwo Łowicza, a także podobnych ośrodków, odegrała prasa centralna i lokalna, organy partyjne i pisma o określonych barwach politycznych⁶⁰². Prasa pobudzała do aktywności politycznej, kształtowała i odzwierciedlała poglądy i sympatie polityczne lokalnej społeczności, łamy prasowe stanowiły także forum do zamieszczenia tekstów, ocen i sprawozdań o typowo politycznym charakterze. Warto również podkreślić, iż mieszkańcy Łowicza wykazywali zainteresowanie kwestią wielkiej polityki, czyli wydarzeń zarówno ogólnopolskich jak i międzynarodowych oddziałujących na położenie Polski.

W Łowiczu, podobnie jak i w innych miastach województwa warszawskiego, w 1919 r. funkcjonowała Rada Delegatów Robotniczych⁶⁰³. O jej działalności brak bliższych informacji. W Łowiczu działała też partia komunistyczna, w 1919 r. zostały założone dwie komórki liczące po kilka osób, pierwszą z nich zakładał Adam Dziegielewski, druga została powołana przez Żydów⁶⁰⁴. Wówczas nastąpiły też pierwsze aresztowania, podobnie jak w 1927 r. Dopiero lata kryzysu gospodarczego przyniosły wzrost wpływu KPP, w 1929 r. została założona również

⁶⁰² O prasie na Mazowszu w II Rzeczypospolitej zob.: A. Notkowski, *W cieniu stołecznych olbrzymów. Prasa na Mazowszu w latach 1918-1939* [w:] *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym*, red. A. Stawarz, Warszawa 1998, s. 193-218.

⁶⁰³ J. Szczepański, *Życie polityczne*, [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1918-1939*, tom IV, praca zbiorowa pod red. J. Szczepańskiego, Pułtusk 2010, s. 36.

⁶⁰⁴ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 394.

komórka komunistyczna w Seminarium Nauczycielskim, jej członków aresztowano w 1932 r.⁶⁰⁵ W 1934 r. w Łowiczu istniało 5 komórek, liczących 35 członków, wówczas w Skierniewicach było ich 58, a w Sochaczewie 33⁶⁰⁶. Łowicka organizacja komunistyczna podlegała pod Okręgową Organizację Komunistycznej Partii Robotniczej Polski Warszawa Podmiejska⁶⁰⁷.

Po powstaniu ogólnopolskiej organizacji PPS, a także w związku z szybkim rozwojem partii decyzją Centralnego Komitetu Wykonawczego (CKW) powołano w 1920 r. trzy Okręgowe Komitety Robotnicze (OKR): OKR Warszawa Podmiejska-Lewa, OKR Kutno oraz OKR Skierniewice, obejmujący powiat Skierniewicki, Sochaczewski, Rawski oraz Łowicki⁶⁰⁸. W połowie lat 20. Łowicz, wraz z Gostyninem podlegał pod OKR Kutno⁶⁰⁹. W latach 30. w związku z ograniczeniem liczebności PPS w wyniku działań sanacji, zrezygnowano z pozawarszawskich OKR, pozostawiając tylko OKR Łowicz-Kutno⁶¹⁰. Organizował on życie partyjne PPS w okolicznych powiatach, z wyjątkiem brzezińskiego i łęczyckiego. W 1937 r. w kraju funkcjonowało 41 OKR⁶¹¹.

Najpopularniejszą formą działania publicznego partii socjalistycznej były wiece, najczęściej mówcą był Ludwik Śledziński. Odbywały się one najczęściej w niedzielę, na rynku im. T. Kościuszki w Łowiczu. Ten pochodzący ze Zduńskiej Woli doświadczony polityk, więzień carski, działacz PPS o wieloletnim stażu, członek centralnych władz tej partii, w czasie wyborów parlamentarnych w 1922 r. został wybrany posłem z okręgu łowickiego.

Ważną datą dla działaczy i sympatyków PPS był dzień 1 maja, w Łowiczu tradycyjnie organizowane były wówczas uroczystości, a także pochód. Była to okazja do wystąpień politycznych. W czasie II Rzeczypospolitej różnie przedstawiały się sposoby obchodzenia tego święta. Stałymi punktami był pochód, wiec oraz najczęściej popołudniowa akademicka⁶¹².

W 1919 r., wg relacji „Łowiczana” praca w mieście przebiegała normalnie, ale do drukarni wydającej tygodnik tego dnia dostarczona dostała kartka, żądająca przerwania pracy „dziś jest dzień wyzwolenia spod jarzma kapitalistycznego, więc prosimy was, byście dobrowolnie przestali dzisiaj robić – bo jeżeli nie, to zobaczycie, że źle na tym wyjdziecie”⁶¹³. Informacja ta

⁶⁰⁵ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 26, s. 5.

⁶⁰⁶ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 394-395.

⁶⁰⁷ J. Szczepański, *Życie polityczne...*, s. 74.

⁶⁰⁸ J. Tomicki, K. Zwoliński, *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu w latach 1918-1944* [w:] *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878-1948*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1981, s. 159.

⁶⁰⁹ J. Szczepański, *Życie polityczne...*, s. 139.

⁶¹⁰ J. Tomicki, K. Zwoliński, *dz. cyt.*, s. 160.

⁶¹¹ J. Żarnowski, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935-1939*, Warszawa 1965, s. 366.

⁶¹² Zob. *Kronika*, „Życie Łowickie” 1933, nr 18, s. 5.

⁶¹³ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1919, nr 19, s. 3.

została skomentowana, że widocznie organizacja, która się ucieka do stosowania takich metod, nie stoi na zbyt mocnych podstawach. Tego dnia zostali również upamiętnieni działacze PPS, którzy zginęli w 1905 r., na miejsce ich pochówku „grupa osób” zaniósł krzyż⁶¹⁴.

Z racji na fakt, że główny lokalny tygodnik był zapleczem dla partii o charakterze narodowym, obchody 1 maja były przez niego odnotowywane dopiero wówczas, gdy nie wypadły zbyt okazale, lub gdy akcja agitacyjna i organizacyjna nie przyniosła rezultatów odpowiednich w stosunku do poświęconych sił i środków. Taka właśnie sytuacja miała miejsce w 1922 r., kiedy to w pochodzie wzięło udział około 1000 osób, pomimo „rozwiniętej od kilku tygodni agitacji zarówno w mieście jak i w powiecie”, a sam pochód wypadł „bardzo nikle”⁶¹⁵. Trzeba zauważyć, że tysiąc osób biorących udział w pochodzie w Łowiczu to niemało, ale niechętna socjalistom gazeta tego nie doceniła. Co ciekawe, w tym roku z okazji 1 maja udekorowany został ratusz, a urzędnicy miejscy nie pracowali. Podobnie było w 1923 r., chociaż wówczas według „Łowiczana” udekorowanie magistratu wzbudziło niechętny komentarze społeczeństwa⁶¹⁶, a sam obchód 1 maja okazał się kompletnym fiaskiem.

Pochody pierwszomajowe kończyły się często wiecami i przemówieniami na Rynku Kościuszki, w 1926 r. przemówienia te dotyczyły sytuacji gospodarczej kraju, co zostało skomentowane przez „Łowiczana”, iż mówca zapomniał o fakcie, że Polska odrodziła się nie w puchach dobrobytu, a należy ją dopiero budować sercem, bez jątżenia się wzajemnie, siania nienawiści klasowych, a w spokoju i pracy⁶¹⁷.

Treść przemówień na wiecach zmieniała się w latach 30., kiedy to główną treścią wypowiedzi stała się krytyka władz sanacyjnych⁶¹⁸. Relacje prasowe z reguły również opisywały, że dzień ten minął spokojnie, zgodnie z programem obchodów⁶¹⁹. W uroczystościach pierwszomajowych w latach 30. uczestniczyła również Socjalistyczna Partia Robotniczo-Chłopska okręgu Łowicz-Kutno. Pochody i wiece cieszyły się mniejszą popularnością niż w latach 20., brało w nich udział: w 1934 około 70 osób⁶²⁰, w 1937 około 200-300, chociaż rok wcześniej była to większa liczba⁶²¹.

Warta odnotowania jest również relacja z 1933 r. zamieszczona na łamach „Życia Gromadzkiego”, sympatyzującego z Bezpartyjnym Blokiem Współpracy z Rządem, kiedy to

⁶¹⁴ *Tamże*.

⁶¹⁵ Jaskółka, *1 maja w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1922, nr 18, s. 6.

⁶¹⁶ *Kronika*, „Łowiczanie” 1923, nr 18, s. 3.

⁶¹⁷ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 19, s. 6.

⁶¹⁸ *Kronika*, „Łowiczanie” 1930, nr 18, s. 7.

⁶¹⁹ *Tamże*; *Kronika*, „Łowiczanie” 1931, nr 19, s. 4.

⁶²⁰ *Święto 1 maja w Łowiczu*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 18, s. 10.

⁶²¹ *Obchód 1 maja*, „Polska Narodowa” 1937, nr 15, s. 2.

podkreślano zarówno piękną tradycję święta pracy, mającego korzenie jeszcze w latach walki o niepodległość. Podkreślona została też postawa policji, która eliminując wcześniej osoby o skrajnych poglądach zarówno z lewej jak i z prawej strony sceny politycznej nie dopuściła do zakłócenia spokoju publicznego w dniu święta⁶²².

W końcu 1933 r. w łowickiej organizacji partyjnej PPS doszło do rozłamu na tle poglądów na politykę CKW partii. Młodzi działacze stwierdzili, że nie jest ona zgodna z interesami proletariatu. Pierwsze oznaki rozłamu w partii pojawiły się już we wrześniu, kiedy to trzech radnych (Jeleń, Jerzmanowski i Plichta), wybranych z list PPS wystąpiło z partii, co, wg władz bezpieczeństwa wśród pozostałych członków „zrobiło duże wrażenie”⁶²³. Formalnie, na zebraniu partii w dniu 21 października, przy jednym głosie sprzeciwu, została podjęta uchwała o opuszczeniu szeregów PPS⁶²⁴. W relacji przedstawionej Wydziałowi Bezpieczeństwa Publicznego Urzędu Wojewódzkiego Warszawskiego Powiatowy Komitet PPS w Łowiczu został rozwiązany przez CKW za brak działalności⁶²⁵.

Działacze, którzy wystąpili z PPS w grudniu 1933 r. wydali jednodniówkę, w której pisali „Byliśmy członkami PPS od wielu lat. [...] Wierzyliśmy, że PPS walczy o wyzwolenie klasy robotniczej, o socjalizm. [...]. Inne słowa – inne czyny”⁶²⁶. Autorzy tekstu zarzucali CKW PPS torpedowanie wszelkich działań mających poprawić los robotników, zapewnić pokój międzypaństwowy, dążenie do arbitrażu w czasie strajków w łódzkich fabrykach, całkowitą rozbieżność między ideami, założeniami a praktyką działań.

Działacze, którzy opuścili PPS, pozostawali nadal „zespoleni pod sztandarem czystego socjalizmu Karola Marksa”, przy hasle „Precz z reformizmem PPS”. Nie utworzyli jednak własnego ugrupowania politycznego, występowali jako PPS Opozycja, a od 1936 r. tworzyli sekcję robotniczą przy Powiatowym Zarządzie Stronnictwa Ludowego (SL)⁶²⁷. Ich działalność skupiona była na agitacji wśród bezrobotnych, w ramach zakonspirowanej w tym kierunku współpracy z komunistami. Efektem tych działań było złożenie do Rady Miasta petycji o przyznanie w 1934 r. w związku ze złą sytuacją bezrobotnych jednorazowego zasiłku w kwocie 10000 zł z okazji świąt wielkanocnych. Wniosek ten został poparty przez 6 radnych,

⁶²² *Kronika powiatu i miasta*, „Życie Gromadzkie” 1936, nr 18, s. 6.

⁶²³ Archiwum Państwowe w Warszawie (dalej APW), Urząd Wojewódzki Warszawski (1918-1939) Wydział Bezpieczeństwa Publicznego (dalej UWW WBP), sygn. 10, mf 18882, k. 229.

⁶²⁴ *Dlaczego wystąpiliśmy z PPS...*, s. 5-6.

⁶²⁵ APW, UWW WBP, sygn. 10, mf 18882, k. 288.

⁶²⁶ *Dlaczego wystąpiliśmy z PPS*, „Czyn Socjalistyczny. Jednodniówka. Organ opozycji P.P.S”, [Łowicz, grudzień 1933], s. 5-6.

⁶²⁷ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 396.

a wobec braku sprzeciwu w czasie obrad został przyjęty jednogłośnie⁶²⁸. Była to jednocześnie akcja przedwyborcza, gdyż wybory samorządowe miały miejsce trzy miesiące później.

Zmiany znaczenia i popularności PPS w Łowiczu dobrze widać na podstawie wyników wyborów do Rady Miasta – posiadanie przedstawicieli w lokalnej polityce. W 1919 radnymi zostało 7 kandydatów PPS, 1923 r. z list tej partii radnym została jedna osoba, w 1927 r. radnymi z list PPS zostało 11 osób⁶²⁹, ale w 1934 r. nikt z przedstawicieli socjalistów nie został wybrany, a w 1939 r. radnym z tego ugrupowania została jedna osoba. Stało się tak pomimo „ożywionej agitacji”⁶³⁰. Widoczny był spadek znaczenia i popularności PPS w mieście, z jednej strony wpływ na to miała ogólnopolska polityka obozu rządzącego, ale także wewnętrzne spory i podziały w łowickiej PPS.

Drugim czynnikiem, który świadczył o znaczeniu partii w Łowiczu było posiadanie organu prasowego przedstawiającego PPS-owski punkt widzenia. Pierwszym pismem był tygodnik, „Głos Pracy”. Nieznany jest redaktor pisma, drukowane było w drukarni „Robotnika” w Warszawie przy ul. Wareckiej 7⁶³¹. Jego pojawienie się spowodowało ostrą odpowiedź „Łowiczanina” skierowaną przeciwko konkurencyjnemu pismu, które „szczuje jedne warstwy narodu przeciwko drugim i jest pełne napaści przeciwko wszystkiemu, co reprezentuje ideę narodową a nie skłania się ku socjalizmowi”, a także ma „zgubny dla narodu kierunek, sieje nienawiść w łonie społeczeństwa i dąży do stworzenia u nas bolszewizmu”⁶³².

W 1924 r., PPS wydawała miesięcznik „Pobudka”, organ Okręgowego Komitetu PPS obejmujące powiaty łowicki, sochaczewski, kutnowski i gostyński. Redakcja mieściła się w Łowiczu, przy ul. Koński Targ. Początkowo pismo drukowano w Skierniewicach, później w drukarni K. Rybackiego w Łowiczu. Mottem miesięcznika były słowa „Proletariusze wszystkich krajów łączcie się”, jednak „Pobudka” miała charakter antykomunistyczny, a autorytetem był Ludwik Śledziński⁶³³. Ukazało się tylko około 7 numerów.

Od 1930 r. w Łowiczu zaznaczyło swoją działalność Czerwone Harcerstwo⁶³⁴ Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (TUR), spotykając się przy tym z ostrą krytyką ze strony „Łowiczanina”. Anonimowy, związany z harcerstwem autor zaznaczał, że społeczeństwu potrzebne są oddolne organizacje, ale takie, które powstają rzeczywiście oddolnie, a ich cele

⁶²⁸ APW OŁ, Akta Miasta Łowicza (dalej AMŁ), sygn. 762, k. 142v.

⁶²⁹ *Tamże.*, sygn. 619, k. 191-192.

⁶³⁰ *Sprawozdania miesięczne wojewody łódzkiego*, red. J. Walicki, Łódź 2012, s. 113.

⁶³¹ W. Wysocki, *Leksykon prasy łowickiej*, Łowicz 1997, s. 90.

⁶³² *Kronika „Łowiczanin”*, nr 50, s. 7.

⁶³³ W. Wysocki, *Leksykon...*, s. 102; H. Lesiak, *Prasa kutnowska w latach 1918-1939, cz. I.*, Kutno 1986, s. 38.

⁶³⁴ O organizacji zob.: D. Protalińska, *Czerwone harcerstwo TUR 1926-1939. Założenia wychowawcze i działalność*, Warszawa 1965.

obejmują cały naród. Nie powinno się zaś zaszczepiać polityki zwłaszcza w działaniach skierowanych do dzieci i młodzieży⁶³⁵.

Z podobnie negatywnym komentarzem owego pisma spotkało się powstawanie tej organizacji w Łowiczu. Autor tekstu pisał: „w styczniu br. zaczęto na gwałt tworzyć oddział czerwonego harcerstwa”, „Łapano dzieci na ulicy i zapisywano je do szeregów tej nowej organizacji”. Zarzuty dotyczyły również faktu, iż organizatorzy „czerwonego harcerstwa” oparli swoją działalność na szkole powszechnej nr 1, nie pytając jednak jej kierownika o zgodę na działalność⁶³⁶, a także braku umiejętności wychowawczych w postępowaniu z młodzieżą. „Uważałem za swój obowiązek wystąpić przeciw czerwonemu harcerstwu, albowiem nad wychowywaniem młodego pokolenia powinni pracować ci, którzy są do tego powołani oraz mają znajomość metod wychowawczych”⁶³⁷ – kończy swoją wypowiedź, anonimowy, niestety, autor. W kolejnych numerach „Łowiczanina” (15, 16 i 19 z 1930 r.) ukazał się tekst W. Paniewskiego „Czy harcerstwo może być partyjnym?”, w tym obszernym tekście autor udowadnia, że wszelkie działania partyjne stoją w sprzeczności z ideą harcerstwa, „Bo patrzenie na pewne rzeczy przez pryzmat interesów li tylko wyłącznie jednej partii zatracą pierwotny charakter tej idei i sprowadza ją na manowce; i mimo wszystko stworzy jednostki pasożytnicze o odrębnej i swoistej strukturze, a w przyszłości co gorsza, zatraci swoje posłannictwo dziejowe i siłą faktu zupełnie nawet niezależnie, od tych czy innych czynników, będzie ekspozyturą dzisiejszej międzynarodówki”⁶³⁸.

Pomimo krytyki kontynuowanej na łamach „Łowiczanina” działalność „Czerwonego harcerstwa” nie ustała, a dzięki poparciu socjalistycznych władz miejskich z burmistrzem Kazimierzem Bacią na czele, udało się na początku maja 1930 r. zorganizować w Łowiczu zjazd dla harcerzy tego stowarzyszenia z okolicznych miast: Łodzi, Piotrkowa, Kutna, Sochaczewa, Grodziska Mazowieckiego, Żyrardowa oraz Warszawy. Przybyłych w dniu 4 maja do Łowicza gości powitał wiceburmistrz Józef Drzewiecki, a także jeden z przedstawicieli Bundu. Z ostrą krytyką ze strony „Łowiczanina” spotkało się kilka rzeczy: fakt powitania gości przez władze miasta, nieobecność na żadnym nabożeństwie kościelnym w trakcie trwania zjazdu, a wręcz urządzenie „popisów” w trakcie ich trwania. „Cały zjazd robił wrażenie, że kierownikom zależało na tem, aby z Łowicza zrobić niejako twierdzę socjalizmu i pokazać społeczeństwu łowickiemu, że oni również dbają o młode pokolenia. Niestety, oprócz

⁶³⁵ *Czerwone harcerstwo w Łowiczu*, „Łowiczanin” 1930, nr 9, s. 4-5.

⁶³⁶ *Czerwone harcerstwo w Łowiczu*, „Łowiczanin” 1930, nr 10, s. 4.

⁶³⁷ *Tamże*.

⁶³⁸ W. Paniewski, *Czy harcerstwo może być partyjnym?*, „Łowiczanin” 1930, nr 19, s. 3.

wpajania nienawiści do wszystkiego, co nie pachnie międzynarodówką <<harcerstwo to>> jest zwyczajną akcją w celu odciągnięcia młodzieży od religii i wszystkiego, co cywilizacja stworzyła⁶³⁹”. W tekście podsumowującym zjazd pojawiła się sugestia, że silny związek z „Czerwonym harcerstwem” ma mniejszość żydowska. „Niektóre czupryny aż nazbyt jakoś podejrzanie kędzierzawe, a nosy? Wprawdzie i rdzenny sarmata ma pono orli nos! Może? może?”⁶⁴⁰.

Fakt pogwałcenia uroczystości kościelnych przez uczestników został odnotowany też w sprawozdaniu sytuacyjnym starosty łowickiego, który raportował, że zlot ten nie przyniósł spodziewanych korzyści, a w wyniku zakłócenia spokoju uroczystości kościelnych zraził on miejscową ludność⁶⁴¹.

W 1932 r. w Łowiczu odbył się zlot młodzieży socjalistycznej, gromadzący młodzieżowe organizacje z polskich miast. Miał on miejsce 10 VII 1932 r.⁶⁴²

W Łowiczu funkcjonował też Uniwersytet Robotniczy Oddział w Łowiczu, organizujący np. przedstawienia teatralne, odczyty. Cieszyły się one popularnością, np. przedstawienie amatorskie „Życie we śnie” oglądało ok. 160 osób⁶⁴³.

Pierwszym związkiem politycznym w Łowiczu, popierającym rządy sanacyjne, wyznającym ideologię piłsudczykowską była powstała w 1927 r. Partia Pracy. Jej organem prasowym był dwutygodnik „Odrodzenie Pracy”, od listopada 1927 r. wychodzący jako tygodnik. Pierwszy jego numer ukazał się 3 V 1927 r., a ostatni w 1928 r. Redakcja mieściła się w Łowiczu przy ul. Mostowej 3⁶⁴⁴, następnie przy Ranku Kościuszki 12⁶⁴⁵. Pierwszy numer pisma został wydrukowany w drukarni Artystycznej w Warszawie, następnie drukowane było przez Karola Rybackiego, a od nr 2/1928 w Drukarni Polskiej W. Zielińskiego w Skierniewicach, by po wydaniu tam 10 numerów powrócić do K. Rybackiego. Początkowo redaktorem był Aleksander Iżycki, ale od ostatniego numeru w 1927 r. funkcję tę przejął zbiorowo Zarząd Koła Partii Pracy. Taki stan utrzymał się tylko przez kilka numerów – od nr 4/1928 pismo wydawał Okręgowy Komitet BBWR, a już od 10 numeru wydawcą ponownie został Zarząd Koła Partii Pracy. Od numeru 12/1928 wydawcą był Franciszek Ciechański⁶⁴⁶. Nowe czasopismo zostało skrytykowane przez „Łowiczanina”, jako obrzucające błotem znanych w powiecie ludzi,

⁶³⁹ Przyp. red. „Łowiczanin” 1930, nr 20, s. 3.

⁶⁴⁰ Nemezis, „Czerwone harcerstwo”, „Łowiczanin” 1930, nr 20, s. 2.

⁶⁴¹ APW OŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 61.

⁶⁴² M. Nartowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001, s. 534.

⁶⁴³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 5.

⁶⁴⁴ A. Bluhm-Kwiatkowski, *Przewodnik po Łowiczu*, Łowicz 1927, s. 50.

⁶⁴⁵ „Odrodzenie Pracy” 1928, nr 1, s. 1.

⁶⁴⁶ W. Wysocki, *Leksykon...*, s. 99-101.

i mogące nauczyć „nas wszystkiego, lecz nie tego co my pragniemy”⁶⁴⁷. Pismo omawiało sprawy wewnętrzne, zagraniczne, komentowało wydarzenia samorządowe, problemy rolne, techniczne, gospodarcze itp.

Partia Pracy w wyborach parlamentarnych w marcu 1928 r. wystartowała w ramach Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (BBWR). Organizacja łowicka BBWR została utworzona prawdopodobnie na krótko przed wyborami. Przewodniczącym komitetu miejskiego BBWR był od 1928 r. Feliks Andrzejewski, właściciel zakładu zduńskiego, radny miejski, w przeszłości działacz PPS, który po przewrocie majowym związał się z obozem rządowym. W lokalnej organizacji aktywnie działał również Jan Czarnkowski. BBWR w Łowiczu, podobnie jak w innych ośrodkach terenowych, nie wykazywała nadzwyczajnej aktywności w wystąpieniach masowych, ulegała natomiast ożywieniu mobilizując swoich sympatyków podczas kampanii wyborczych. Na początku lipca 1930 r. odbył się w Kutnie Okręgowy Zjazd BBWR, na którym zdecydowano o powołaniu Rady Okręgowej obejmującej swym działaniem powiaty: łowicki, kutnowski, gostyniński oraz sochaczewski, siedzibę Rady umiejscowiono w Łowiczu. Spośród działaczy łowickich w zjeździe brali udział: Florian Stankiewicz, Tadeusz Pawłowski, Feliks Andrzejewski, Bohdan Zieliński. Zadanie organizacji Rady Okręgowej powierzono kolejnemu działaczowi z Łowicza, adwokatowi Franciszkowi Ciechańskiemu⁶⁴⁸. W dniu 15 sierpnia Rada ukonstytuowała się w następującym składzie: prezes – F. Ciechański, wiceprezes – F. Stankiewicz (obaj z Łowicza), członkowie – Krajewski, Franciszek Radzimirski z Kutna, Mieczysław Świącicki, Wacław Sohorski z Gostynina oraz Wawrzyniec Pyrak z Sochaczewa⁶⁴⁹.

Organem prasowym BBWR było początkowo „Życie Łowickie”, a następnie jego kontynuator „Życie Gromadzkie” – tygodnik, obejmujący swoim zasięgiem powiaty łowicki i sochaczewski. Wydawcą „Życia Łowickiego” był Powiatowy Komitet Regionalny w Łowiczu. Za wydawanie pisma odpowiadali Aleksander Bluhm-Kwiatkowski, F. Kręcicki, Z. Strzemżalski, Władysław Stanio, M. Pawlicki, Szczepan Bogusz. Ukazywało się w latach 1932-1933, a następnie zostało wznowione w latach 1936-1937. W pierwszym okresie wydawania miało charakter prosanacyjny, zbliżony do BBWR, w drugim miało sympatie proozone. ⁶⁵⁰

⁶⁴⁷ S. Chlebny, *Podjazdy przedwyborcze*, „Łowiczanie” 1927, nr 50, s. 2-3.

⁶⁴⁸ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 88.

⁶⁴⁹ *Tamże*, k. 96.

⁶⁵⁰ W. Wysocki, *Leksykon...*, s. 117.

„Życie Gromadzkie” ukazywało się w latach 1933-1936, było bezpośrednim kontynuatorem „Życia Łowickiego”, w 1933 r. kontynuowało bezpośrednio numerację poprzedniego pisma. Wydawcą był w dalszym ciągu Powiatowy Komitet Regionalny w Łowiczu, wydawcą Jan Czarnowski – przewodniczący Miejskiego i Powiatowego Komitetu BBWR. Redaktorami naczelnymi byli Stanisław Olesiak, Jan Wegner, Daniel Puchalski⁶⁵¹.

Innym pismem o sympatiach propiśsudczykowskich był ukazujący się początkowo w Kutnie tygodnik „Praca”, który od numeru 19 objął swoim zasięgiem także ziemię łowicką. Ukazywał się on w latach 1929-1931. W Kutnie był to początkowo organ Zarządu Powiatowego Partii Pracy, a następnie BBWR⁶⁵². W winiecie pisma został umieszczony, obok rysunku siewcy, cytat z Józefa Piłsudskiego „Idą czasy, których znamieniem będzie wyścig pracy, jak przedtem był wyścig żelaza, jak przedtem był wyścig krwi”⁶⁵³. Głównym zadaniem pisma było szerzenie kultu Marszałka, utrwalanie rządów sanacji, tłumaczenie stanu gospodarki jako „najmożliwszego w czasach kryzysu”⁶⁵⁴.

Łowicz, jako miasto będące stolicą powiatu, choć nie zamieszkiwane przez ludność pracującą w rolnictwie, stanowił zaplecze dla ruchu ludowego. Jednak żaden z przedstawicieli stronnictw ludowych, czy to w początkach niepodległości Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) „Piast”, PSL „Wyzwolenie”, Niezależnej Partii Chłopskiej (NPCh), czy też potem Stronnictwa Ludowego (SL), nie został nigdy wybrany do Rady Miejskiej. Miasto stało się natomiast centrum dla działań ludowców w najbliższej okolicy, miejscem spotkań i wieców. Warto podkreślić, że Łowicz był odwiedzany przez najwybitniejszych przedstawicieli ruchu ludowego, spośród których należy wymienić np. dwukrotną wizytę przywódcy PSL „Piast” Wincentego Witosa. W czasie pierwszej wizyty (26 V 1921) ówczesny premier odwiedził starostwo i wygłosił przemówienie dla zgromadzonych mieszkańców na temat bieżącej sytuacji politycznej⁶⁵⁵, po raz drugi w dniu 13 XI 1932 r., kiedy to zwołane zostały z uczestnictwem prezesa Rady Naczelnej SL W. Witosa dwa wiece⁶⁵⁶, związane z manifestacjami antysanacyjnymi⁶⁵⁷. Rok 1936 to wizyta w mieście p.o. prezesa Naczelnego Komitetu Wykonawczego SL Macieja Rataja, który był gościem na obchodach święta ludowego.

⁶⁵¹ *Tamże*, s. 115.

⁶⁵² *Tamże*, s. 106.

⁶⁵³ „Praca” 1929, nr 3, s. 1.

⁶⁵⁴ H. Lesiak, *dz. cyt.*, s. 50-51.

⁶⁵⁵ *Kronika*, „Łowiczanie” 1921, nr 22, s. 5.

⁶⁵⁶ *Kronika*, „Życie Łowickie” 1932, nr 41, s. 7.

⁶⁵⁷ Z. Hemmerling, *Stronnictwo Ludowe na terenie województwa warszawskiego w latach 1931-1939*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu. Materiały sesji popularnonaukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL i Komisję Historyczną WK ZSL w Warszawie w dniu 20 I 1973*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975, s. 97.

Wygłosił on wówczas przemówienie, w którym podkreślał, że Stronnictwo Ludowe walczy nie o cele klasowe, lecz o dobro państwa, a lud wiejski w bezinteresownej pracy dla państwa pragnie, by w Polsce było dobrze wszystkim obywatelom⁶⁵⁸. Kilkakrotnie miasto odwiedzał również Jan Dąbski, wybrany w 1922 r. posłem z okręgu łowickiego, np. przyjeżdżał tu w 1922 r.⁶⁵⁹ czy w 1926 r.⁶⁶⁰ W pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości największą popularnością w Łowiczu i pobliskich miejscowościach cieszyło się PSL „Piast”⁶⁶¹.

Niezależna Partia Chłopska, powstała w 1924 r., zdobyła w okolicy Łowicza znaczną popularność, koła partyjne powstały w Nieborowie, Chruślinie, Gaju, Seligowie. W Łowiczu, powstał komitet powiatowy, a pieczę nad działalnością organizacyjną nad powiatem łowickim sprawował Wacław Kowalski. Łowicz był wymieniany jako jeden z powiatów, gdzie miała miejsce „dość systematyczna” praca organizacyjna⁶⁶². W okręgu warszawskim zawiązało się 12 komitetów powiatowych NPCh, Łowicz był jednym z miast, gdzie taki komitet funkcjonował⁶⁶³. W marcu 1927 r. w walnym zjeździe powiatowym brało udział około 250 uczestników. Wybrano wówczas władze powiatowe, w ich skład weszli m.in. Jan Piotrowski, Walenty Fridrich, Piotr Gosławski, Stanisław Wojciechowski. Kilka dni po zakończeniu obrad Niezależna Partia Chłopska została rozwiązana przez władze państwowe⁶⁶⁴.

Powstałe w marcu 1931 r. w wyniku połączenia partii ludowych Stronnictwo Ludowe w następnych miesiącach odbywało powiatowe zebrania zjednoczeniowe. W Łowiczu miało ono miejsce 24 V 1931 r., a uczestniczyli w nim z ramienia PSL „Wyzwolenie” Franciszek Rogowski oraz Wiktor Kulerski z ramienia PSL „Piast”⁶⁶⁵. Stronnictwo Ludowe w latach 30. corocznie organizowało święto ludowe w Łowiczu, w dzień Zielonych Świątek. W jego trakcie do miasta przybywała ludność z całego powiatu. Obchody składały się z wieców, pochodów i uroczystych akademii, po otwarciu Domu Ludowego odbywały się one właśnie tam⁶⁶⁶. W 1935 r. w czasie tych uroczystości Maciej Rataj i Czapski zaatakowali trwające 10 lat rządy sanacyjne, z którymi, ich zdaniem, należało prowadzić walkę aż do zwycięstwa⁶⁶⁷. Jeden z działaczy SL w Łowiczu, Jan Król, został w 1936 r. przez władze postawiony w stan

⁶⁵⁸ *Kronika powiatu i miasta*, „Życie Gromadzkie” 1936, nr 23, s. 5.

⁶⁵⁹ *Kronika*, „Łowiczanie” 1922, nr 13, s. 3.

⁶⁶⁰ *Kronika*, „Łowiczanie” 1926, nr 11, s. 6.

⁶⁶¹ T. Gumiński, *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej...*, s. 397.

⁶⁶² B. Dymek, *Działalność Niezależnej Partii Chłopskiej na Mazowszu w latach 1924-1927*, [w:] *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924-1927*, s. 25

⁶⁶³ B. Dymek, *Ruch ludowy na Mazowszu i Podlasiu w latach 1918-1931* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu...*, s. 80-81.

⁶⁶⁴ J. Piotrowski, *Zjazd w Łowiczu*, [w:] *Niezależna Partia Chłopska...*, s. 104-105.

⁶⁶⁵ Z. Hemmerling, *dz. cyt.*, s. 93-94.

⁶⁶⁶ *Kronika powiatu i miasta*, „Życie Gromadzkie” 1936, nr 22, s. 4.

⁶⁶⁷ Z. Hemmerling, *dz. cyt.*, s. 128.

oskarżenia za zbieranie podpisów pod rezolucją domagającą się pozwolenia na powrót W. Witosa z emigracji do kraju i powołania rządu ludowego⁶⁶⁸.

Na gruncie lokalnym w latach 30. nastąpiło zbliżenie działaczy PPS-Opozycji ze Stronnictwem Ludowym. Delegacje SL brały udział w organizowanych przez PPS pochodach pierwszomajowych⁶⁶⁹. Od 1934 r. obie te partie miały swoje biura w jednym lokalu przy ul. 1 Maja nr 4⁶⁷⁰. Świadczyło to z jednej strony o zbliżeniu obu partii, ale także o radykalizacji nastrojów. „Życie Gromadzkie” negatywnie skomentowało to wydarzenie, „mówiono, że Centrolew powstał tylko na okres wyborczy i po wyborach każde ugrupowanie pójdzie swoją drogą. Tymczasem jest zupełnie inaczej, bo oto dawni towarzysze, już może dzisiaj bardziej radykalni, jak poprzednio łączą się na nowo. Zarząd Powiatowy Stronnictwa Ludowego w Łowiczu tak się nawet zapędził, że wynajął wspólny lokal z PPS-Opozycją i Związkiem Myśli Wolnej z tak zwanymi „Wolnomularzami”. I to robi p. Król, mianujący się obrońcą ludu Wiejskiego”⁶⁷¹.

Stronnictwa ludowe w Łowiczu nie wydawały na stałe swojej gazety. Przez pewien czas, w latach 1922-1923, ukazywał się tygodnik „Gazeta Łowicka”, orientujący się politycznie na program PSL „Piast”. Czasopismo to było mutacją „Gazety Kutnowskiej”, która była w Kutnie również organem PPS. Redaktorem naczelnym był Feliks Andrysiewicz, redaktorami odpowiedzialnymi zaś Władysław Dombrowicz i Franciszek Szlęk⁶⁷². Przez cały okres wydawania ukazywała się poza Kutnem, co dodatkowo zwiększało koszty i zapewne przyczyniło się do szybkiego upadku pisma. Przyczyną takiego stanu rzeczy były trudności stawiane wydawcom. Jedną z prób poprawy sytuacji było rozszerzenie kolportażu o Łowicz, a także o Gostynin, Łęczycę, a nawet Lipno i Włocławek. Nie udało się jednak w ten sposób poprawić sytuacji i pismo, a wraz z nim jego łowicka mutacja, przestało się ukazywać w sierpniu 1923 r.⁶⁷³

Największą popularnością w Łowiczu cieszyła się Narodowa Demokracja. Niestety, w materiałach źródłowych zachowało się niewiele informacji o strukturze organizacyjnej czy działalności. W latach dwudziestych przywódcą w powiecie łowickim był mieszkający w Walewicach Stanisław Grabiński. Informacje o działalności organizacyjnej Związku Ludowo-Narodowego zamieszczano w „Łowiczaninie”; były to zarówno zaproszenia na

⁶⁶⁸ Z. Hemmerling, *dz. cyt.*, s. 130. Tenże Jan Król, sekretarz SL w Łowiczu, został skazany na 3 miesiące aresztu bez zawieszenia za nawoływanie do bojkotu wyborów w 1938 r., tamże, s. 145.

⁶⁶⁹ Z. Hemmerling, *dz. cyt.*, s. 133.

⁶⁷⁰ *Życie Łowickie*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 10, s. 9.

⁶⁷¹ *Życie Łowickie*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 10, s. 9.

⁶⁷² W. Wysocki, *dz. cyt.*, s. 84.

⁶⁷³ H. Lesiak, *dz. cyt.*, s. 35-38.

spotkania i wiece, ale przede wszystkim sprawozdania z ich przebiegu⁶⁷⁴. Wiece odbywały się najczęściej w Sali kina „Eos”, a brali w nich udział posłowie z okolicy, np. Witold Staniszkis. W Łowiczu mieściła się siedziba koła powiatowego, nadzorującego koła wiejskie i koło miejskie. W listopadzie 1920 r. w skład zarządu koła miejskiego wchodził: ks. prałat Bączek jako przewodniczący, Miron Rószkiewicz jako zastępca i Roman Kluge jako sekretarz⁶⁷⁵.

O działalności endeków świadczą przede wszystkim, opisane poniżej, przejawy aktywności przedstawicieli ugrupowania podczas wyborów. Koło Polskiego Stronnictwa Chrześcijańskiej Demokracji powstało w Łowiczu w 1922 r. pod przewodnictwem Romana Hamasiewicza.

Najważniejszą lokalną gazetą w dwudziestolecie był tygodnik „Łowiczanie”. Podtytuł wyraźnie określał jego zaangażowanie: *Tygodnik narodowy, społeczno-polityczny gospodarczy poświęcony sprawom Łowicza i okolic*. Ukazywał się w latach 1918-1932. Pismo wyraźnie artykułowało narodowo-chrześcijańskiego ducha, często wdawało się też w okresowe polemiki z pismami o innych poglądach społeczno-politycznych. W piśmie publikowali przedstawiciele lokalnej elity, tytuł ten upadł w wyniku trudności finansowych wydawcy, jednak miał pewną kontynuację, o zmienionej trochę barwie, w postaci „Życia Łowickiego”.

Kolejnym pismem zorientowanym w kierunku poglądów narodowych była „Polska Narodowa”, ukazująca się w latach 1936-1938. W 1939 r. pismo przekształcono w „Gazetę Łowicką”. Pismo kontynuowało tradycję „Tygodnika Narodowego”, istniejącego w latach 1932-1934. Był on wynikiem połączenia trzech powiatowych tytułów: „Łowiczanie”, „Sochaczewianina” oraz „Tygodnika Kutnowskiego”. Zakładano, że w zamian trzech miejscowych tytułów o słabych podstawach ekonomicznych powstanie jedno, obejmujące tereny południowo-zachodniego Mazowsza. W podtytule zapisane miał on, że jest to: *organ Narodowy, społeczno-ekonomiczny i literacki dla miast i wsi*. Czasopismo upadło w maju 1934 r. z powodów finansowych i słabnącej poczytalności.⁶⁷⁶

Z racji na fakt, że, jak zostało to przedstawione w rozdziale dotyczącym ludności Łowicza, znaczną w nim mniejszość narodowościową stanowili Żydzi, w mieście działały również ugrupowania tej grupy mieszkańców. Byli to przedstawiciele zarówno partii robotniczych Bund (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy), Poalej-Syjon (Żydowska Socjalno-Demokratyczna Partia Robotnicza Robotnicy Syjonu), jak i ortodoksyjnej Agudy (Związek Izraela), folkistów (Żydowska Partia Ludowa w Polsce), a także syjonistycznych (Mizrachi, Organizacja Syjonistyczna w Polsce). Niestety, również w tym przypadku brak dostępnych

⁶⁷⁴ Zob. np. „Łowiczanie” 1920, nr 5, 7, 46, 47; 1921, nr 12, 16, 38, 40.

⁶⁷⁵ Kronika miejscowa, „Łowiczanie” 1920, nr 46, s. 2.

⁶⁷⁶ W. Wysocki, *Leksykon...*, s. 111-112.

szczegółowych przekazów źródłowych dotyczących ich działaczy, struktur organizacyjnych i przejawów działalności.

Rozdział VIII

Wybory parlamentarne i samorządowe

1. Pierwsze wybory (1919)

Wybory do Sejmu Ustawodawczego

Po odzyskaniu niepodległości, jednym z najważniejszych zadań, przed którym stanęło państwo polskie, była budowa zrębów ustroju demokratycznego. W tym celu niezbędne było powołanie sejmu ustawodawczego, którego głównym zadaniem było prowadzenie prac nad konstytucją. W dniu 28 XI 1918 r. ukazał się dekret wyborczy o ordynacji do Sejmu Ustawodawczego, ordynacja opierała się na zasadzie pięcioprzymiotnikowego prawa wyborczego⁶⁷⁷. Dekret ten stanowił o jednoizbowości parlamentu mającego zostać wybranym⁶⁷⁸. Powiat łowicki znalazł się w 14 okręgu wyborczym, wraz z powiatami: skierniewickim, rawskim oraz sochaczewskim, siedziba okręgu wyborczego znajdowała się w Łowiczu. Przewodniczącym Okręgowego Komitetu Wyborczego był sędzia Franciszek Głowacki. Do zdobycia w tym okręgu wyborczym było 6 mandatów poselskich⁶⁷⁹. Państwo polskie zostało podzielone na okręgi wyborcze w taki sposób, by jeden poseł przypadał na około 50 tys. mieszkańców⁶⁸⁰.

Od 31 grudnia 1918 r. do 5 stycznia roku następnego wyborcy mieli sprawdzić, czy na wywieszonych listach wyborczych znajdowało się ich nazwisko⁶⁸¹. Podobnie jak w przypadku wyborów do Rady Miejskiej, mogli oni zapisywać się na listy wyborcze w trzech punktach: nazwiska A-J – komisja I w gmachu Gimnazjum im. ks. Józefa Poniatowskiego, K-P w budynku Magistratu, R-Ż w lokalu Powiatowej Rady Opiekuńczej przy ul. Długiej w wikariacie kościoła św. Ducha⁶⁸².

W okręgu łowickim utworzono 98 komisji wyborczych, do których powołano 490 członków⁶⁸³. Dnia 9 stycznia minął termin zgłaszania kandydatów na posłów. Równolegle z przygotowaniami do wyborów parlamentarnych, których termin wyznaczono na 26 stycznia, trwały również przygotowania do wyborów samorządowych, które miały odbyć się w marcu.

⁶⁷⁷ O przygotowaniach do wyborów i ordynacji wyborczej zob. np. K. Kacperski, *System wyborczy do sejmu i senatu u progu Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.

⁶⁷⁸ A. Ajnenkiel, *Historia sejmu polskiego*, Tom II, Część II, *II Rzeczypospolita*, Warszawa 1989, s. 8.

⁶⁷⁹ „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”, 1918, nr 1, s. 5.

⁶⁸⁰ A. Ajnenkiel, *dz. cyt.*, s. 9.

⁶⁸¹ „Łowiczanie”, nr 1, 1919, s. 4.

⁶⁸² *Tamże*, s. 1.

⁶⁸³ „Łowiczanie”, nr 1, 1919, s. 5.

Kampania oraz przygotowania do wyborów parlamentarnych trwała początkowo równolegle z przygotowaniem do wyborów samorządowych. W przeciwieństwie do wyborów do Rady Miejskiej, na łamach lokalnej prasy nie poświęcano zbyt wiele miejsca wyborom parlamentarnym, nie przedstawiano list wyborczych, publikowano tylko pojedyncze hasła i slogany.

Stronnictwa ludowe w okręgu łowickim miały znacznie większe poparcie w okolicach Łowicza niż w samym mieście. Mimo to, już 2 grudnia 1918 r. odbył się wiec ludowy w Łowiczu w sali Robotników Chrześcijańskich w celu omówienia kandydatów na posłów do Sejmu. Przybyli delegaci z okręgów łowickiego, skierniewickiego, rawskiego, brakowało natomiast reprezentantów z sochaczewskiego oraz samego Łowicza. Z powiatu łowickiego wyłoniły się kandydatury bezpartyjnych włościan: Surmy, Wróbla i Józefa Kreta. W wiecu uczestniczył także Franciszek Wojda, minister rolnictwa i dóbr państwowych w gabinecie Jędrzeja Moraczewskiego. W drugi dzień Świąt Bożego Narodzenia, tj. 26 grudnia 1918 r. w Zdunach odbył się wiec włościan, na którym zapoznano zebranych z programem Zjednoczenia Ludowego i wystąpił jako mówca Nowakowski⁶⁸⁴. Na wiecach poruszano m.in. sprawy oświaty, opieki socjalnej, podziału ziemi.

PPS wystawiła w okręgu listę nr 1. W Łyszkowicach 14 grudnia odbył się wiec PPS, mający przekonać robotników o konieczności głosowania na tę partię w wyborach do konstytuanty. Nie ma szerszych wiadomości o aktywności PPS w Łowiczu w okresie przedwyborczym.

Narodowa Demokracja utworzyła wraz z sojusznikami, tj. Stronnictwem Polityki Realnej, Polskim Stronnictwem Chrześcijańskiej Demokracji oraz postępowcami porozumienie wyborcze, które otrzymało nazwę Narodowego Zjednoczenia Wyborczego Stronnictw Demokratycznych⁶⁸⁵. Eksponowaną pozycję zajmowały listy Narodowej Demokracji przyjmującej powszechną nazwę Związku Ludowo-Narodowego. W okręgu 14 prawica wystawiła dwie listy ZL-N: Włościańską (nr 3) i Zjednoczenia Narodowego (nr 4), pozostające w tzw. kompromisowym związku wyborczym z Listą Bezpartyjno-Narodową (nr 7), PSL Piast (nr 5), Narodowo-Robotniczą Listą Narodowego Związku Robotniczego (nr 16) i peryferyjną listą mieszczan skierniewickich (nr 15)⁶⁸⁶. Dnia 7 stycznia 1919 r. pod przewodnictwem Mazarackiego odbył się zjazd stronnictw narodowych, który wybrał po 5 delegatów z powiatów łowickiego, rawskiego, sochaczewskiego i skierniewickiego, mających ustalić ostatecznie

⁶⁸⁴ „Łowiczanie”, nr 51, 1918, s. 6.

⁶⁸⁵ A. Ajnenkiel, *dz. cyt.*, s. 16.

⁶⁸⁶ J. Socha, *Wieś łowicka w latach 1918-1928. Z badań nad strukturą polityczną regionu*, „Rocznik Mazowiecki” 1984, s. 149.

kandydatów na posłów⁶⁸⁷. Koło Rzemieślników Chrześcijańskich zorganizowało swój wiec 21 stycznia⁶⁸⁸. Ważną rolę w działaniach w czasie kampanii wyborczej odegrał „Łowiczaniec”, który propagował hasła i poglądy wyborcze endeckich kandydatów, zgodnie ze swoją linią programową. Na jego łamach pojawiały się również ogólne wezwania do uczestnictwa w wyborach, co miało być obowiązkiem każdego obywatela. Przekonywano, iż „Te obowiązki każdy Polak -wypełnić powinien, jeśli się uważa za obywatela. Każdy więc mieszkaniec miasta i wsi powinien, bezwarunkowo oddać swój głos na upatrzoną listę. Ociągać się więc nikomu nie wolno w imię przyszłości naszej Ojczyzny, w imię narodowego sumienia! Głosujmy więc wszyscy, zapisujemy się na listy głosów! Niech nikogo tam nie zbraknie! A jeśli ten pierwszy obowiązek wypełnimy uczciwie i dobrze, będziemy mieli prawo oczekiwać od Sejmu dobrych ustaw, które rządzić nami będą. [...] Sejm, Rząd i Naród to jedność”⁶⁸⁹.

W okręgu nr 14, jako jednym z dwóch, samodzielnie do wyborów udało się stanąć Narodowemu Związkowi Robotniczemu – drugim okręgiem był okręg nr 18 – Siedlce. W obydwu skupił nikły odsetek głosów, nie uzyskując mandatów. Warte jest jednak podkreślenia, że w pozostałych czternastu okręgach, w których startował, szedł do wyborów zablokowany w różnych konfiguracjach politycznych w ramach zawartych poszczególnych sojuszów wyborczych⁶⁹⁰.

Spośród zgłoszonych list należy zwrócić uwagę na rozproszone listy żydowskie (listy 6, 9, 10, 11, 12, 13), obliczone głównie na pozyskanie mniejszości żydowskiej miast z okręgu, z mniejszym poparciem na wsi.

W całym okręgu nr 14 – powiaty: łowicki, rawski, skierniewicki i sochaczewski – na 144.403 wyborców głosowało 114 457, co stanowiło 79,26% uprawnionych, natomiast na poszczególne listy oddano głosów: lista nr 1 PPS – 7052, lista nr 2 PSL „Wyzwolenie” – 16 854, lista nr 3 bezpartyjni chłopi – 30 903, lista nr 4 Zjednoczenie Narodowe – 16 419, lista nr 5 Wojdy – 7037, lista nr 6 żydowska – 2299, lista nr 7 bezpartyjno-narodowa – 23 314, lista nr 8 NZR – 1484, lista nr 9 – Weksztejn 332, lista nr 10 Żydzi – 483, lista nr 11 Żydzi – 3509, lista nr 12 Żydzi – 2 głosy, lista nr 13 Żydzi – 1 głos, lista nr 14 Żydzi – 4, lista nr 15 skierniewicko-mieszczańska – 104, lista nr 16 robotniczo-narodowa – 4660⁶⁹¹. W samym powiecie łowickim na listę PPS oddano 2636 głosów, PSL „Wyzwolenie” – 5280, Związek Ludowo-Narodowy -

⁶⁸⁷ „Łowiczaniec”, nr 2, 1919, s. 5.

⁶⁸⁸ „Łowiczaniec”, nr 4, 1919 s. 5.

⁶⁸⁹ *Nowy Rok*, „Łowiczaniec” nr 1, 1919, s. 2.

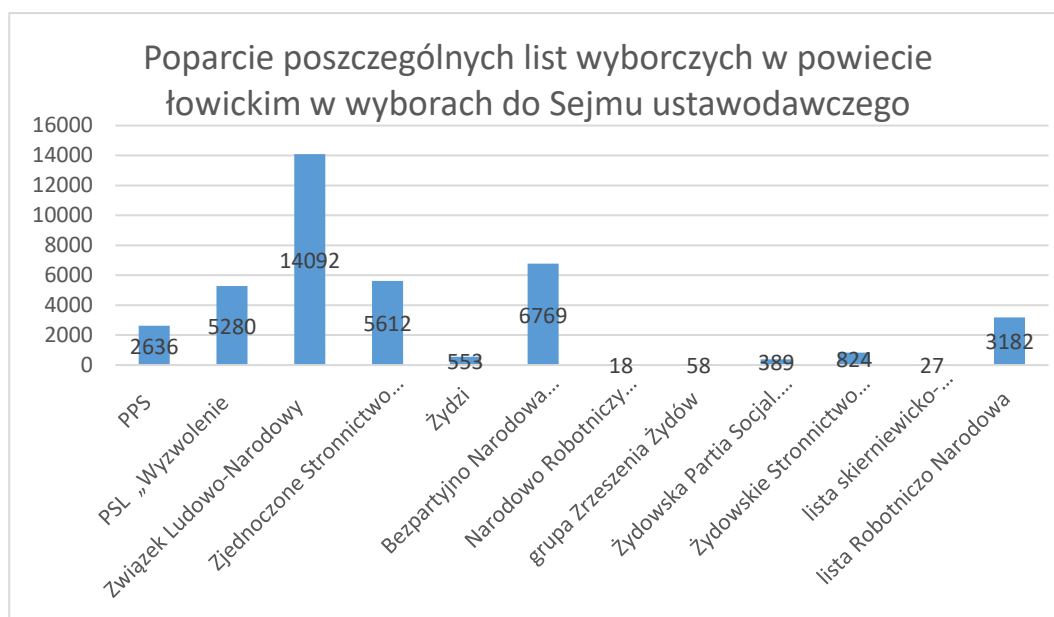
⁶⁹⁰ T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy w okresie wyborów do Sejmu Ustawodawczego: grudzień 1918 – styczeń 1919*, „Przegląd Historyczny” 1965, nr 4, s. 601.

⁶⁹¹ „Łowiczaniec”, nr 5, 1919, s. 1-2.

14092, Zjednoczone⁶⁹² Stronnictwo Ludowe „Piast” – 5612, Żydzi - 553, Bezpartyjno-Narodowa (ZwSLN) - 6769, Narodowo-Robotniczy Komitet Wyborczy - 18, grupa Zrzeszenia Żydów -- 58, Żydowska Partia Socjalno-Demokratyczna (Poalej-Syjon) - 389, Żydowskie Stronnictwo Ludowe - 824, lista skierniewicko-mieszczańska - 27, lista Robotniczo-Narodowa - 3182⁶⁹³.

Wyniki wyborów zostały z zadowoleniem przyjęte przez „Łowiczana”, gdyż potwierdziły najsilniejszą pozycję Narodowej Demokracji. Na jego łamach pisano, iż „Wyniki głosowania są doskonałą ilustracją układu sił społecznych w kraju. Teraz już nie będzie wątpliwości żadnej, kto w kraju większość stanowi i komu się ster rządu należy. [...] Musimy Wielec stwierdzić, że w naszym okręgu zwyciężyły grupy narodowe; a jak słyhać zwycięstwo przypadło tym samym grupom i w innych częściach kraju. Jest to więc najlepszym dokumentem, jak Polska myśli i czuje...”⁶⁹⁴ Podkreślano również wysoką frekwencję, niemożliwą do uzyskania nawet w Anglii.

Tabela nr 3. Wyniki głosowania w wyborach do Sejmu Ustawodawczego w pow. łowickim

Źródło: Obliczenia własne na podstawie T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919*, Poznań 1920, s. 129.

Należy zauważyć, że Łowicz wyróżniał się pod względem frekwencji spośród innych miast województwa warszawskiego, nie była to jednak frekwencja przewyższająca średnią, wręcz

⁶⁹² T. Rzepecki, *Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919*, Poznań 1920, s. 129. Nazwy komitetów wyborczych podaje za pracą T. Rzepeckiego. W pracy występuje ZSL Piast a nie PSL „Piast”, być może w wyniku tego, że do PSL „Piast” dołączyło w Królestwie Polskim Zjednoczenie Ludowe.

⁶⁹³ T. Rzepecki, *dz. cyt.*, s. 129.

⁶⁹⁴ C.P., *Wynik wyborów do Sejmu*, „Łowiczanie” 1918, nr 5, s. 1-2.

przeciwnie. W Łowiczu w wyborach parlamentarnych na 9186 uprawnionych udział wzięło jedynie 5412, co stanowiło 58,9% frekwencji. Dla porównania w Skierniewicach głosowało 66,7%, w Kutnie 81,1%, w województwie warszawskim średnia zaś wyniosła 71,8%⁶⁹⁵. Znacznie lepiej przedstawiała się statystyka dla ludności wiejskiej. W powiecie gostyńskim i łowickim łącznie na 72539 osób uprawnionych głosowało 60 454, co stanowiło 83,3%, i był to średni wynik frekwencji w stosunku do województwa warszawskiego⁶⁹⁶.

Ostatecznie, w wyniku wyborów z okręgu nr 14, do którego należał Łowicz wraz z powiatem, do sprawowania mandatu posła zostali wybrani: Tomasz Wróbel, 45 lat, gospodarz ze wsi Strugienice w gminie Bąków w powiecie łowickim; Władysław Grabski, 44 lat, wybitny polityk obozu narodowego, prezentowany jako rolnik ze wsi Borów w gminie Bielawy w powiecie łowickim; Adam Szewczyk, 27 lat, nauczyciel ludowy ze wsi Wiejsca w gminie Kampinos w powiecie sochaczewskim; Józef Gradowski, lat 40, gospodarz ze wsi Olszewa Wola w gminie Lubań w powiecie rawskim; Teofil Kurczak, lat 41, gospodarz ze wsi Ostrów w gminie Dąbkowice w powiecie łowickim oraz Julian Mąkowski, lat 45, gospodarz ze wsi Skierniewka Lewa w gminie Skierniewka w powiecie skierniewickim⁶⁹⁷. Trzech z nich pochodziło więc z powiatu łowickiego. W Sejmie do Narodowego Zjednoczenia Ludowego należeli Julian Mąkowski, Adam Szewczyk, Józef Gradowski, do PSL Tomasz Wróbel (PSL „Piast”) oraz Teofil Kurczak (PSL „Wyzwolenie”) zaś Władysław Grabski do Związku Ludowo-Narodowego⁶⁹⁸.

Parlamentarzyści wybrani w okręgu łowickim znaleźli się w następujących komisjach: T. Kurczak: demobilizacyjna, odbudowy kraju (referent), rolnej i wojskowej, Julian Mąkowski komisje: ochrony pracy, odbudowy kraju, petycyjnej. Władysław Grabski – komisja likwidacyjna i rolna, Tomasz Wróbel – odbudowy kraju, Adam Szewczyk zaś Józef Gradowski – komisja regulaminowa i nietykalności poselskiej⁶⁹⁹.

Wybory do Rady Miejskiej

Pierwsze wybory do Rady Miejskiej odbyły się już 9 marca 1919 r. na mocy dekretu z 13 grudnia 1918 r.⁷⁰⁰ Pierwotnie miały się one odbyć 18 stycznia, jednak w wyniku zmiany regulaminu wyborczego rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych zostały przesunięte

⁶⁹⁵ L. Hass, *Wpływ ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919-1922 w świetle wyborów sejmowych*, „Rocznik Mazowiecki” 1972, t. 4, s. 111.

⁶⁹⁶ *Tamże*, s. 106-107.

⁶⁹⁷ „Łowiczanie”, nr 5, 1919, s. 1.

⁶⁹⁸ T. Rzepecki, *dz. cyt.*, s.

⁶⁹⁹ Podaję za danymi w profilach na stronie biblioteki sejmowej oraz T. Rzepecki, *dz. cyt.*, s.

⁷⁰⁰ Dz.U. 1918 nr 20 poz. 58.

na czas nieokreślony⁷⁰¹. Ostatecznie ustalono datę na 9 marca⁷⁰². Wybory do rad gminnych miały zakończyć się przed 10 stycznia 1919 r., a do rad powiatowych przed 1 marca 1919 r.⁷⁰³.

W Łowiczu ukonstytuował się wówczas Miejski Komitet Wyborczy, a w jego skład weszli: sędzia Feliks Bogatko, Eugenia Tatarzyńska, Franciszek Trawiński, Eugeniusz Przybyszewski i Stanisław Wilkoszewski. Łowiczanie mieli dokonać wyboru 24 radnych i ich 12 zastępców. Najpierw jednak mieszkańcy chcący uczestniczyć w głosowaniu mieli zgłosić się do Miejscowego Komitetu Wyborczego w celu wpisania się na listę wyborców. Odbywało się to w dniach 28 XII 1918 – 5 I 1919 r. W tym celu funkcjonowały trzy miejscowe komitety: nr I w składzie – Emil Balcer, Julia Sianożęcka, Franciszek Sadz, Albert Wyrzykowski i Abram Warski. Komitet nr II: Stanisław Stanisławski, Julia Szeleścina, Wincenty Gutkowski, Władysław Koźmian i Abram Leszczyński. Komitet nr III tworzyli: Henryk Porzycki, Helena Księżopolska, Stanisław Strąg, Aleksander Garwacki i Jan Słoniewicz. Do I Komitetu zgłaszali się wyborcy o nazwiskach zaczynających się od liter A-J; miał on siedzibę na Starym Rynku 10 w lokalu Klubu, Komitet II przyjmował w Magistracie wyborców o nazwiskach na litery K-P, III Komitet obejmował mieszkańców o nazwiskach na litery R-Ż i funkcjonował w budynku Straży Ogniowej przy ul. Podrzecznej⁷⁰⁴. Wybory odbywały się w trzech miejskich lokalach wyborczych: w gmachu Gimnazjum im. Ks. Józefa Poniatowskiego przy Starym Rynku, w Magistracie oraz we wspomnianym już budynku Straży Ogniowej.

Kandydować mogły osoby posiadające czynne i bierne prawo wyborcze, ukończone 25 lat i umiejętność płynnego czytania i pisania po polsku. Kandydować nie mogli urzędnicy państwowi, sprawujący kontrolę nad gminą miejską, płatni urzędnicy miejscy oraz funkcjonariusze milicji ludowej i policji⁷⁰⁵.

W Łowiczu zgłoszono pięć list komitetów wyborczych: nr 1 – PPS, nr 2 – Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (Poalej Syjon), nr 3 – Międzypartyjnego Zrzeszenia Żydów oraz nr 5 – wspólną listę Polskiego Związku Mieszczańskiego, Związku Robotników Chrześcijańskich. Osobną listę, o numerze czwartym, stanowiła zgłoszona jako kandydatka Marta Skotnicka, 31-letnia nauczycielka⁷⁰⁶. Głosowanie odbyło się 9 marca 1919 r. i trwało od godz. 8.00 do 22.00. W celu oddania głosu do wspomnianych wcześniej komitetów wyborca

⁷⁰¹ „Łowiczanie”, nr 3, 1919, s. 1.

⁷⁰² APW OŁ, AMŁ, Akta Głównego Komitetu wyborczego do Rady Miejskiej, sygn. 236, k. 6.

⁷⁰³ R. Szwed, *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach do samorządu terytorialnego 1918-1939*, Wrocław 1989, s. 35.

⁷⁰⁴ APW OŁ, AMŁ, Akta Głównego Komitetu wyborczego do Rady Miejskiej, sygn. 236, k. 6; „Łowiczanie”, nr 1, 1919, s. 4.

⁷⁰⁵ Tamże, sygn. 236, k. 19. Dz.U. 1918 nr 20 poz. 58.

⁷⁰⁶ Tamże, k. 16.

powinien przyjść ze swoim dowodem legitymacyjnym, który okazywał komitetowi wyborczemu. Oprócz tego zobowiązany był mieć ze sobą kartę do głosowania, która powinna była zawierać wyłącznie numer listy napisany słowem lub cyfrą. Następnie swoją kartę do głosowania wkładał do ostemplowanej koperty, którą otrzymywał od członka komitetu wyborczego. Po zaklejeniu zwracał kopertę z głosem do przewodniczącego komitetu, który wrzucał głos do urny⁷⁰⁷.

Podkreślić należy, że przed pierwszymi lokalnymi wyborami na łamach regionalnej prasy nie toczyła się zacięta walka polityczna. Główna gazeta w mieście („Łowiczanie”) ograniczała się do podawania informacji organizacyjnych, do wyjaśniania przebiegu wyborów. Mimo jawnego zaangażowania ideologicznego po prawej stronie sceny politycznej „Łowiczanie” jedynie przez pojedyncze hasła wskazywał, na którą listę mieszkańcy powinni oddać swój głos. Dopiero w ostatnim przedwyborczym numerze z 7 marca ukazał się szerszy artykuł podkreślający rangę wyborów i konieczność głosowania na odpowiednich kandydatów. Zwrócono ponadto uwagę, że nawet na liście nr 5 nie wszystkie osoby były warte oddania na nie głosu, ale pomimo tych niedoskonałości należało głosować na ten właśnie komitet. To właśnie lista nr 5, w przekonaniu redakcji „Łowiczanie”, dawała najwyższą szansę, że wybrani z niej radni z pełną energią będą działać na rzecz miasta przez kolejne lata⁷⁰⁸.

Wyniki wyborów w skali miasta przedstawiały się następująco: lista nr 1 – 1051, nr 2 – 517, nr 3 – 776, nr 4 – 116, nr 5 – 1307 głosów⁷⁰⁹. Ogółem oddano ważnych głosów 3761, 17 unieważniono. W skali miasta frekwencja wyniosła 59,25% spośród zapisanych do głosowania.

W wyniku wyborów mandaty uzyskali: z listy nr 1: Józef Błaszczykiewicz, Stanisław Stanisławski, Bolesław Madygram, Władysław Kocielski, Franciszek Sadz, Seweryn Kazimierski, Stanisław Dutkiewicz; z listy nr 2: Henryk Kohn, Basia Żychlińska, Chaim Rozental; z listy nr 3: Anatol Weksztein, Moszek Lajb Żelechowski, Abram Wartski, Jakób Szeps; z listy nr 5: Aleksander Ficki, Stanisław Masztanowicz, Tadeusz Jankowski, Albin Kołaczyk, Edmund Schmitt, Aleksander Niebudek, Roman Markiewicz, ks. Stefan Zawadzki, Edward Bursche (pastor). Startująca z listy 4 Marta Skotnicka nie uzyskała mandatu.

Jeszcze w czasie obliczania wyników zgłosił się F. Sadz, który w związku z zajmowaniem posady członka Zarządu Miasta Łowicza, musiał zrzec się mandatu, w wyniku czego radnym

⁷⁰⁷ *O głosowaniu do rady miejskiej*, „Łowiczanie”, nr 10, 1919, s. 2-3; APWOŁ, AMŁ, Akta Głównego Komitetu wyborczego do Rady Miejskiej, sygn. 236, k. 45.

⁷⁰⁸ „Łowiczanie”, nr 10, 1919, s. 2.

⁷⁰⁹ Lista nr 1 – Komitet wyborczy PPS; Lista nr 2 – Komitet wyborczy Socjalno-Demokratycznej Partii Robotniczej (Poalej Syjon) Lista nr 3 – Międzypartyjne zrzeszenie Żydów, Lista nr 4 – Marta Skotnicka, Lista nr 5 – Polski Związek Mieszczański, Związek Robotników Chrześcijańskich, Rolniczo-Robotnicza. Źródło: APWOŁ, AMŁ, Akta Głównego Komitetu wyborczego do Rady Miejskiej, sygn. 236, k. 66, v.

został Roman Winnicki. Już po ogłoszeniu wyników wyborów mandatu zrzekli się również Aleksander Niebudek i Anatol Weksztejn, gdyż byli oni dzierżawcami ziemi miejskiej i nie mogli wówczas sprawować funkcji radnego. W ich miejsce weszli Władysław Kucharski i Józef Wartski. Sytuacja ta pokazuje problemy, jakie przysporzyły władzom lokalnym wybory. Nikt nie zwrócił uwagi, że osoby kandydujące nie będą mogły sprawować funkcji radnego.

Wyniki oznaczały, że mandaty radnych uzyskało 7 przedstawicieli PPS, 9 związanych z Narodową Demokracją, a 8 radnych pochodziło ze środowisk żydowskich. Nie wzbudziły one zadowolenia środowiska sympatyzującego z Narodową Demokracją. W „Łowiczaninie”, w artykule podsumowującym wybory pisano, że pomimo zblokowania trzech najliczniejszych grup, tj.: Polskiego Związku Mieszczańskiego, Zrzeszeń Chrześcijańskich i grupy Rolniczo-Robotniczej liście nr 5 nie udało się osiągnąć pełnego sukcesu wyborczego. Za przyczynę podawano „ciasną partyjność” przedstawicieli poszczególnych grup, która zaznaczyła się wyraźnie przy układaniu ostatecznego kształtu list wyborczych oraz na zebraniach i wiecach. Zarzucano, że przy układaniu list na ich czoło wysunięto jednostki, które za wszelką cenę chciały zająć fotele radzieckie i tylko w tym celu prowadziły agitację przedwyborczą. Siły listy zostały przecenione, a wewnętrzne przepychanki skutecznie zniechęciły wielu wyborców od głosowania na listę nr 5, i dlatego, zdaniem redaktorów „Łowiczanina”, tylko 9 radnych zostało wybranych spośród sympatyków endecji.

W późniejszym czasie pojawiło się również satyryczne podsumowanie, które miało wyjaśniać przyczyny porażki, a więc różnice w przekonaniach Polaków w przeciwieństwie do postawy ludności żydowskiej. Pisano: „Przed jednym z lokali o mieszanych wyborcach: katolikach i żydach. Gromadka katolików zawzięcie dysputuje. »Tylko jedynekę warto wrzucać. To nasza robociarska lista, o nasze robotnicze interesa stoi« – »klaruje« zawzięcie jakiś »socjał«. – »Precz z jedyneką. Ci spod jedyнки sztandar z Matką Boską darli, zatracone bolszewiki palestyńskie. Tylko na siódmkę głosować, kto Polak« – odcina się narodowiec. – »Burżujski fagas«. - »Żydowski parobek« – »Milcz, psia... etc., etc.«. A obok cicho sunie się czarny sznur żydowskich postaci. Nie kłócą się; każdy ma kartkę gotową. Wiedzą na kogo głosować. I głosują solidarnie”⁷¹⁰.

Podsumowując przebieg pierwszych wyborów samorządowych należy podkreślić rolę lokalnego tygodnika, który nie brał aktywnego udziału w walce politycznej i agitacji, skupił się natomiast na działalności informacyjnej i uświadamiającej społeczeństwo. Etap powstawania lokalnych organów władzy był często relacjonowany w prasie, a „Łowiczanin”, oprócz organu

⁷¹⁰ „Łowiczanin” 1919, nr 6, s. 8.

obożu narodowego w walce wyborczej, pełnił w tym czasie rolę swoistego „dziennika urzędowego”, w którym zamieszczano ogłoszenia i informacje dotyczące przebiegu wyborów.

2. Wybory parlamentarne 1922 r.

Uchwalenie konstytucji marcowej w 1921 r. oznaczało koniec istnienia Sejmu Ustawodawczego, a także konieczność przeprowadzenia nowych wyborów. Do czasu ich zakończenia przedłużono kadencję Naczelnika Państwa i Sejmu Ustawodawczego. Za przeprowadzenie wyborów parlamentarnych odpowiedzialny został gabinet Juliana Nowaka, a same wybory miały mieć miejsce w listopadzie 1922 r.

Wybory parlamentarne miały zostać przeprowadzone według zasad określonych w konstytucji marcowej. Określał je artykuł 11, który przewidywał, że Sejm składać będzie się z posłów wybranych w głosowaniu powszechnym, tajnym, bezpośrednim, równym i stosunkowym na pięcioletnią kadencję. Zmieniono cenzus wiekowy przy biernym prawie wyborczym do Sejmu na 25 lat, jeśli chodzi o Senat prawo czynne przysługiwało od 30 lat, a bierne od 40, dodatkowo został wprowadzony obowiązek rocznego zamieszkiwania na obszarze okręgu. Wprowadzono również instytucję listy państwowej, na którą przypadały 72 mandaty poselskie i 18 senackich rozdzielanych na zasadzie proporcjonalności pomiędzy te ugrupowania, których kandydaci przeszli w co najmniej 6 okręgach do Sejmu lub 3 do Senatu. Takie rozwiązania promowały duże ugrupowania z wpływami w całym kraju, a to w celu wyłonienia w stabilnej większości rządzącej.

Powiat łowicki znajdował się w okręgu wyborczym nr XI łowicko-kutnowsko-gostynińsko-sochaczewskim. Nastąpiło więc przesunięcie granic na zachód w stosunku do wyborów 1919 r. Poza granicami okręgu wyborczego znalazły się Skierniewice i Rawa. Przewodniczącym Okręgowego Komitetu Wyborczego został sędzia Sądu Okręgowego w Łowiczu, Feliks Bogatko. Wraz z nim w skład komisji wchodził: Ludwik Tabęcki, pomocnik sekretarza Starostwa Powiatowego w Łowiczu; Jan Kret, wójt gminy Dąbkowice; Józef Żabka, gospodarz z Małszyc; Kazimierz Bacia, lekarz z Łowicza, Abram Wartski, kupiec z Łowicza⁷¹¹. Zastępcami zostali Stanisław Zalewski – sędzia pokoju w Łowiczu; Ignacy Garczyński, referent samorządu powiatowego w Łowiczu; Jan Rusek, gospodarz z Zagórza; Józef Burzyński, gospodarz z Bochenia; Władysław Rogowski, dyrektor Seminarium Nauczycielskiego w Łowiczu; Zygmunt Słonimski, nauczyciel z Łowicza. W skład komisji wyborczej wchodził

⁷¹¹ W pracy J. Saramonowicza (tenże, *Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej*, Kutno 2012, s. 105) podany pomyłkowo jako Abraham Bartski, zob. „Łowiczanie” 1922, nr 35, s. 5.

więc przedstawiciele związani bezpośrednio z Łowiczem lub powiatem łowickim. Na początku września kalendarz wyborczy został podany do publicznej wiadomości⁷¹².

Kampania wyborcza na dobre rozpoczęła się w sierpniu 1922 r. Na zorganizowanym w dniu 5 sierpnia zebraniu przez Koło Związku Ludowo-Narodowego (ZLN) oprócz wyborów delegatów i członków Rady Powiatowej dokonano wyboru delegatów do powiatowego komitetu wyborczego: J. Kacprzyka, Majewskiego i M. Kaczkowską, który rozpoczął wówczas prace przygotowawcze do kampanii⁷¹³. O znaczeniu wyborów, szczególnie dla sympatyków Związku Ludowo-Narodowego przypominał „Łowiczanie”, który pisał, iż będzie to okazja do odsunięcia lewicy od władzy, która zdobyła ją „okłamując naród”, a wybory będą dla lewicy sądem, będzie to walka lewicy ze stronnictwami narodowymi. Te ostatnie dlatego zjednoczyły się z „głębką wiarą w słuszność sprawy i ufając, że masy ludności nie zechcą dalej niewoli socjalistyczno-żydowskiej początku”⁷¹⁴. Zjednoczenie Związku Ludowo-Narodowego, Chrześcijańskiej Demokracji i Narodowo Chrześcijańskiego Stronnictwo Ludowego było, według „Łowiczanie”, niezbędne, by odsunąć lewicę i „sprzymierzone z nią żydostwo”, których rządy doprowadziłyby Polskę do ruiny. Podsumowane zostały dotychczasowe „dokonania” rządu: „Dotychczasowe rządy lewicy były zgubne dla narodu polskiego, wprowadziły one zamieszanie do życia gospodarczego, zrujnowały walutę polską, zachwiały zaufanie Świata do naszej sprawności ekonomicznej, sprowadziły ciężką i krwawą wojnę o Państwo Ukraińskie atamana Petlury, zubożyły wszystkie warsztaty ludności polskiej, wzbogacając tylko spekulantów i paskarzy. Rezultatem tych rządów jest ogólne rozprężenie, bandytyzm, danina i kiepski pieniądz polski”⁷¹⁵. Bezpośrednio przed wyborami w „Łowiczanie” zostały zamieszczone uwagi i oceny dotyczące programu PPS czy polityki i działań kampanijnych PSL „Piast”⁷¹⁶. Podobne teksty, wzywające do udziału w wyborach, krytykujące działania lewicy były zamieszczane także w następnych numerach. Pojawiały się również apele do poszczególnych grup społecznych, np. do kobiet. Był to główny temat w łowickiej lokalnej prasie we wrześniu i w październiku 1922 r.

Na łamach „Łowiczanie” oprócz tekstów krytykujących lewicę znalazły się też informacje, hasła wyborcze obozu narodowego. W tekstach zwracano uwagę na postulaty, z którymi ZLN szedł do wyborów – po pierwsze, aby „w Polsce rządzili faktycznie Polacy”, gotowi do poświęceń na rzecz ojczyzny. Drugim hasłem była konieczność finansowego odrodzenia

⁷¹² *Kalendarzyk wyborczy*, „Łowiczanie” 1922, nr 36, s. 6-7.

⁷¹³ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanie” 1922, nr 32, s. 5.

⁷¹⁴ *Wybory*, „Łowiczanie” 1922, nr 35, s. 1.

⁷¹⁵ Z. Berezowski, *Chrześcijański Związek Jedności Narodowej*, „Łowiczanie” 1922, nr 36, s. 1-2.

⁷¹⁶ „Łowiczanie” 1922, nr s. 2-4.

państwa, a tym samym uniezależnienie go od „zgubnych dla państwa wrogich nam czynników, jakimi w pierwszym rządzie są Żydzi”. Trzecim celem miała być ścisła współpraca z sojusznikami w dziedzinie polityki zagranicznej, a zwłaszcza z Francją⁷¹⁷. Zwracano uwagę też na najważniejsze problemy, którymi zajmie się rząd, wybrany dzięki głosom na listę nr 8: „Ci, którzy chcą wydobyć Polskę z nędzy gospodarczej; nie chcą oddać na „pastwę czerwonej międzynarodówki”, ten kto „pragnie wyrzucić Polskę ze szponów żydowskich”, ochronić przed niebezpieczeństwem wojennym, a także zachować w granicach kraju Wilno i Małopolskę Wschodnią powinien głosować na Chrześcijański Związek Jedności Narodowej⁷¹⁸.

Ostatni przedwyborczy numer w całości poświęcony był już wyborom, oprócz kolejnych odezw, apeli, tekstów agitacyjnych zostały zamieszczone w nim również praktyczne informacje dotyczące sposobu głosowania, godzin otwarcia lokali itp.⁷¹⁹

W czasie kampanii w kilku wiecach brał udział ks. Eugeniusz Okoń, przywódca Klubu Chłopskiego Stronnictwa Radykalnego, znany z radykalnych poglądów społecznych, krytykowany przez działaczy innych partii. Na łamach „Łowiczana” jego przyjazd został przedstawiony w następujący sposób: pojawił się „w otoczeniu zgrai barczystych pachółków, zbrojnych w kije i ozdobionych zielono-czerwonymi kokardkami chłopskiej międzynarodówki”⁷²⁰. W trakcie kampanii na terenie okręgu pojawiły się też plakaty, oskarżające jednego z kandydatów z listy PSL „Wyzwolenie”, Tadeusza Niedzielskiego, o bycie komisarzem bolszewickim w Wilnie w 1920 r., a także o bliskie kontakty z Żydami. Z racji na osobę kandydata, wg oponentów, głosowanie na listę nr 3 miało być więc równoznaczne z poparciem bolszewizmu w Polsce⁷²¹.

W wyborach wzięło udział 6405 mieszkańców spośród 9465 uprawnionych do głosowania, frekwencja wyniosła więc 67,7%. Dla porównania, w innych miastach znajdujących się w okręgu wyborczym nr XI, wyniosła odpowiednio: w Kutnie niemal 79%, w Gostyninie niemal 87%, w Sochaczewie prawie 84%. W każdym z miast okręgu wyborczego frekwencja wyborcza w 1922 r. była wyższa niż w Łowiczu. Podobnie w całym okręgu wyborczym średnia frekwencja wyniosła 84%, była więc znacznie wyższa niż w samym Łowiczu⁷²².

⁷¹⁷ *Wytyczny cel*, „Łowiczana” 1922, nr 41, s. 1.

⁷¹⁸ „Łowiczana” 1922, nr 41, s. 1.

⁷¹⁹ „Łowiczana” 1922, nr 41, s. 1-4.

⁷²⁰ J. Szczepański, *Życie polityczne...*, s. 119.

⁷²¹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 30, k. 312.

⁷²² Obliczenia własne na podstawie: *Statystyka wyborów do sejmu i senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 24-25.

Tabela nr 4: Wyniki głosowania w Łowiczu i okręgu XI w wyborach do Sejmu w 1922 r.

Lista wyborcza nr ⁷²³	1	2	3	4	5	7	8	11	12	15	16	20	23
Liczba głosów – Łowicz	83	588	18	13	62	38	3937	142	29	-	1462	1	-
Liczba głosów - okręg	30722	23838	13758	1134	971	646	46879	286	1451	892	13749	401	24

Źródło: Obliczenia własne na podstawie: *Statystyka wyborów do sejmu i senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku*, Warszawa 1926, s. 24-25.

Jak wynika z powyższej tabeli, głosy w Łowiczu skupiły się właściwie wokół trzech list – PPS, Chrześcijańskiego Związku Jedności Narodowej (CHZJN) oraz bloku mniejszości narodowych. Największe poparcie uzyskał ChZJN: w Łowiczu na tę listę oddano ponad 60% głosów, w całym okręgu wynik ten był niższy, chociaż i tak zdecydowanie najlepszy – CHZJN uzyskał około 35% głosów. W wyniku takiego rozkładu głosów 3 mandaty obsadzili przedstawiciele CHZJN – Witold Staniszkis, Józef Goździk i Franciszek Urbański, po jednym mandacie przypadło dla PPS – Ludwik Śledziński, a także dla PSL „Piast” – mandat uzyskał Jan Dąbski. Z okolicami Łowicza związany był Józef Goździk – mieszkał w Złakowie Borowym w powiecie łowickim.

W skali kraju największe poparcie w wyborach – 29,1 proc. - otrzymał Chrześcijański Związek Jedności Narodowej, który tworzyły Narodowa Demokracja, Narodowo-Chrześcijańskie Stronnictwo Ludowe, Chrześcijańska Demokracja oraz kilka mniejszych ugrupowań politycznych. Drugi wynik uzyskał blok mniejszości narodowych – 16 proc., w którego skład weszli Ukraińcy, Białorusini, Niemcy, Żydzi i Rosjanie. Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast” w wyborach otrzymało 13,2 proc. głosów, Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie” – 11 proc., Polska Partia Socjalistyczna – 10,3 proc., Narodowa Partia Robotnicza – 5,4 proc. Taki rozkład głosów przełożył się na stosowny podział mandatów poselskich w Sejmie I kadencji.

⁷²³ Lista nr 1 PSL - Piast; Lista nr 2 PPS; Lista nr 3 PSL „Wyzwolenie” i „Lewica Ludowa; Lista nr 4 Ogólny (Powszechny) Żydowski Związek Robotniczy w Polsce (Bund); Lista nr 5 Związek Proletariatu Miast i Wsi; Lista nr 6 Związek Rad Ludowych; Lista nr 7 Narodowa Partia Robotnicza; Lista nr 8 Chrześcijański Związek Jedności Narodowej; Lista nr 11 Żydowski Robotniczy Komitet Wyborczy (Poalej-Syjon); Lista nr 12 Polskie Centrum; Lista nr 15 Chłopskie Stronnictwo Radykalne; Lista nr 16 Blok Mniejszości Narodowych Rzeczypospolitej Polskiej; Lista nr 20 Żydowski Demokratyczny Blok Ludowy; Lista nr 23 – okręgowa – Kacper Dąbski

Po wyborach do Sejmu w tydzień później miały odbyć się wybory do Senatu. W „Łowiczaninie” pojawiły się apele, wzywające do kolejnej mobilizacji i wzięcia udziału w głosowaniu. Podkreślano w nich, że każda ustawa przechodząca przez Sejm będzie dyskutowana i głosowana w wyższej izbie parlamentu, dlatego też konieczne jest wzięcie udziału w głosowaniu. Nawoływano też do poparcia listy nr 8, gdyż głosy oddane na inne komitety polskie prowadzą do rozdrobnienia, a tym samym wzmocnienia pozycji Żydów. Wskazywano, że „Senat-najwyższy strażnik prawa w Polsce musi być polski, narodowy i chrześcijański”⁷²⁴. Oprócz agitacji dużą wagę przywiązywano do instrukcji na temat poprawnego oddawania głosów.

Wybory do Senatu, które miały miejsce tydzień później, tj. 12 XI 1922 r. również przyniosły największe poparcie dla CHZJN, który w województwie warszawskim uzyskał 5 z 7 mandatów. Pozostałe dwa uzyskały PPS oraz kandydat żydowski, Lejb Kowalski. W powiecie łowickim frekwencja wyborcza wyniosła 79,24%⁷²⁵

Kolejne upływające tygodnie, a wraz z nimi kolejne numery lokalnego czasopisma, przyniosły teksty zawierające powyborcze przemyślenia i refleksje. W pierwszym z nich podkreślano, że pomimo sukcesu wyborczego obozu narodowego nie jest on pełen, gdyż zdobył on w Sejmie i Senacie około 250 głosów, na 555 możliwych. Podkreślano, że około 100 mandatów zdobył blok mniejszości – a, wg „Łowiczanina”, tylko wspólna nienawiść do tego co polskie łączyła „ukraińskiego chłopca i niemieckiego hakatystę, z baronem, fabrykantem oraz Żydem – milionerem, sklepikarzem”⁷²⁶. Obowiązkiem Polaków było więc skupienie wokół obozu narodowego, aby wspólnie miłością do ojczyzny przewyciężyć wrogie siły.

Pojawiały się również refleksje dotyczące przyszłości. Wynik wyborczy nie był ostatecznym sukcesem, a praca teraz powinna iść dwutorowo – realizować określone zadania w parlamencie, ale też należało kontynuować pracę u podstaw, organizacyjną, prowadzącą do wzmocnienia sił narodowych. Szczególną uwagę zwracano przy tym na rzemieślników i drobnych robotników. Kampania wyborcza była porównana na łamach „Łowiczanina” do wojny domowej, zauważano przy tym, że tak dzieje się niemal w każdym państwie⁷²⁷.

Wynik wyborczy obozu narodowego miał być wskazaniem, że naród pragnął rządu silnego. Przywoływano porażki wyborcze lewicy w Europie Zachodniej, spowodowane kompletną

⁷²⁴ *Do Senatu!*, „Łowiczanin” 1922, nr 45, s. 2.

⁷²⁵ K. Rzepecki, *Sejm i Senat 1922-1927: podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy poglądowe*, s. 435.

⁷²⁶ *Blok mniejszości*, „Łowiczanin” 1922, nr 46, s. 1.

⁷²⁷ S. Kwasiborski, *Po wyborach*, „Łowiczanin” 1922, nr 46, s. 3.

nieudolnością rządów, co też miało być przyczyną takiego wyniku wyborczego w Polsce. podkreślano przy tym, że świadczy to o bankructwie tych idei⁷²⁸.

3. Wybory samorządowe 1923 i 1927 r.

Pierwsze informacje w lokalnej prasie o mających odbyć się wyborach samorządowych pojawiły się na początku marca 1923 r.⁷²⁹ Około dwa tygodnie wcześniej, na posiedzeniu Rady Miasta, została przegłosowana uchwała, mówiąca, że „zważywszy, że kadencja obecnej Rady Miejskiej ukończyła się już przed rokiem, że Rada Miejska przedłużyła swą kadencję do czasu uchwalenia przez sejm ustawy samorządowej, w przekonaniu, że ustawa będzie uchwalona w przeciągu krótkiego czasu, że dziś jeszcze nie ma rychłych widoków na uchwalenie tej ustawy, że rada miejska jest zdekompletowana, że wskutek tego należałoby już po raz drugi w tej kadencji przystąpić do wyborów uzupełniających⁷³⁰ [...] Rada Miejska uchwała rozwiązać się i zawiadomić o tym właściwe władze celem przeprowadzenia wyborów”⁷³¹.

Na miesiąc przed wyborami został powołany Wszechstanowy-Chrześcijański Komitet Wyborczy do Rady Miejskiej miasta Łowicza. Na łamach „Łowiczana” M. Szajding pisał, że w Łowiczu udało się to, czego nikt się nie spodziewał – udało się zjednoczyć „większość polską, która musi i powinna decydować o gospodarce miejskiej”. Autor tekstu twierdził również, że sukces ten w dużej mierze zawdzięczać należy poprzedniemu układowi sił w Radzie Miasta. „Zjednoczyła nas wspólna niedola i opłakany stan gospodarki miejskiej, którą trzęśli żydzi i ich sprzymierzeńcy-socjaliści”. Wynik pierwszych wyborów samorządowych miał być przestrogą: „Skutki naszej obojętności przy głosowaniu do pierwszej Rady Miejskiej już mamy i nie możemy dopuścić, aby i nadal ster gospodarki miejskiej spoczywał w ręku żydowskich agitatorów”⁷³². Ogłoszenie powstania komitetu wyborczego i wyborów do Rady zbiegło się w czasie z publikacją w „Łowiczaninie” tekstów krytycznych poświęconych socjalizmowi pod znaczącym tytułem „Choroba czasu”⁷³³. W kolejnych numerach podkreślano znaczenie nadchodzących wyborów, szczególnie w kontekście złego stanu gospodarki miejskiej, przywoływano przy tym przykład rządzonej również przez socjalistów Łodzi.

⁷²⁸ L. Strąk, *Po rozstrzygniętej walce*, „Łowiczana” 1922, nr 47, s. 2-3.

⁷²⁹ *Kronika miejscowa*, „Łowiczana” 1923, nr 10, s. 6.

⁷³⁰ Wybory uzupełniające miały miejsce w Łowiczu w dniu 19 IV 1921 r., zostało wówczas wybranych 4 nowych radnych: Moszek Szpajshendler, Henryk Modrzewski, Wacław Srzednicki oraz Anna Kreutz i 12 zastępców. Głównym celem wyborów było usprawnienie działań Rady Miasta. Zob. APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn.383.

⁷³¹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 544, k. 157v-158.

⁷³² M.S. [Mieczysław Szajding], *Wszechstanowy-Chrześcijański Komitet Wyborczy do Rady Miejskiej m. Łowicza*, „Łowiczana” 1923, nr 11, s. 1.

⁷³³ S. Zawadzki, *Choroba czasu*, „Łowiczana” 1923, nr 9-12.

Wspominane były też wybory z 1919 r., zakończone zwycięstwem socjalistów: „Pierwsze wybory do Rady w Łowiczu odbyły się w atmosferze nienawiści partyjnej i ambicji osobistych”, co miało być przestrogą przed nadchodzącym głosowaniem⁷³⁴.

Głównym sposobem mobilizacji wyborców przez „Łowiczana” w tej kampanii było odwoływanie się do podziałów narodowych, podkreślanie, że w ostatniej kadencji miastem rządili Żydzi, do powtórki czego nie można dopuścić. Nauczką sprzed czterech lat było też rozbitcie wewnętrzne, dlatego teraz obóz narodowy szedł do wyborów zjednoczony⁷³⁵. Atakowana była też zwycięska cztery lata wcześniej PPS, która zaangażowała w swoje działania czołowych działaczy m.in. Ludwika Śledzińskiego, biorącego udział w wiecach w trakcie kampanii.

Do wyborów zgłoszonych zostało 7 komitetów wyborczych: nr 1 – inteligencja miejscowa, nr 2 – PPS, 4 listy żydowskie oraz wspomniany już Wszechstanowy Chrześcijański Komitet Wyborczy.

Wynik wyborów okazał się zwycięstwem komitetu związanego z obozem narodowym. Który zdobył aż 3572 głosy spośród 5564 oddanych ogółem, co stanowiło 64% i pozwoliło na objęcie 17 mandatów. Pozostałe 7 mandatów uzyskały: PPS i inteligencja miejscowa po 1 mandacie, oraz 5 dla mniejszości żydowskiej (z dwóch komitetów, określanych jako Żydzi – syjoniści 3 mandaty oraz 2 dla Żydów – ortodoksów)⁷³⁶. Pomimo zapowiedzi, szczegółowe dane nie zostały opublikowane w prasie. Trudna do oszacowania jest frekwencja, jak wspomniano wyżej, oddanych zostało 5564 głosów, rok wcześniej uprawnionych do głosowania było ponad 9400 mieszkańców, co pozwala ostrożnie szacować frekwencję na około 60%.

Rok 1927 przyniósł kolejne wybory samorządowe. Wobec upływu kadencji Rady Miasta, wojewoda warszawski reskryptem z dnia 21 V 1927 r. zarządził przeprowadzenie nowych wyborów, wyznaczając ich termin na 26 czerwca. Przewodniczącym Głównego komitetu wyborczego został mianowany przez prezesa sądu okręgowego sędzia pokoju w Łowiczu Henryk Myśliwski⁷³⁷. Na członków Głównego Komitetu powołał on: Juliusza Gierasiewicza, Aleksandra Iżyckiego, Zygmunta Strzemżalskiego, Franciszka Trawińskiego i Abrama Wartskiego⁷³⁸.

⁷³⁴ M.S., *Kto ma rządzić miastem*, „Łowiczanie” 1923, nr 12, s. 1.

⁷³⁵ *Obywatele – Polacy*, „Łowiczanie” 1923, nr 13, s. 1; nr 14, s. 6-7.

⁷³⁶ *Rezultat głosowania w dniu 15-IV r. b. do Rady m. Łowicza*, „Łowiczanie” 1923, nr 16, s. 1.

⁷³⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 1.

⁷³⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 4.

Ciekawym faktem jest pytanie, jakie łowicki komitet wyborczy przesłał do wojewody warszawskiego. W piśmie zwracał się on z oficjalną prośbą o potwierdzenie, czy wojskowi oraz funkcjonariusze policji państwowej posiadają bierne i czynne prawo wyborcze⁷³⁹.

Ostatecznie zgłoszone zostały następujące listy wyborcze – lista nr 1 „Jedność Robotnicza” z 8 kandydatami; lista nr 2 „Polskiej Partii Socjalistycznej i Klasowych Związków Zawodowych”, zawierająca 25 kandydatów; lista nr 3 „Związku Żydów Ortodoksów” z 4 kandydatami, lista nr 4 „Partii Pracy” z 22 kandydatami; listę nr 5 „Żydowski Robotniczy Komitet Wyborczy Poale-Syjon” z 6 kandydatami⁷⁴⁰; lista nr 6 „Małorolno-robotnicza”, zawierająca 19 kandydatów; lista nr 7 Narodowego Komitetu Wyborczego z 35 kandydatami; lista nr 8 „Zjednoczeni Rzemieślnicy i Drobnicy Kupcy Żydzi” z 10 kandydatami; lista nr 10 „Zjednoczenia Demokratycznego Syjonistów i Mizrachistów”⁷⁴¹ z 6 kandydatami; lista nr 11 „Ogólnego Żydowskiego Związku Robotniczego Bund” z 3 kandydatami; ostatnia lista – 12 – „Żydowskiego Bezpartyjnego Komitetu Wyborczego” zawierała 2 nazwiska⁷⁴².

Z racji na fakt, że w minionej kadencji Rady Miejskiej przeważali zwolennicy endecji, pierwsza zapowiedź wyborów w „Łowiczaninie” odnosiła się do wyborów w miejscowościach, gdzie głosowania miały już miejsce. Przywoływany był przykład Pruszkowa, Radomia, Siedlec, Kielc, Żyrardowa i Warszawy, gdzie narodowe rady miast „zostały zdruzgotane” przez „czynniki rozkładowe”, dlatego też, wg pisma, nie można dopuścić do tego, by i w Łowiczu rządziła rada „na poły komunistyczna”⁷⁴³. W kolejnych tekstach również przywoływano konieczność, by w Łowiczu nadal zarządzili zwolennicy endecji, gdyż „w Polsce gospodarzami mogą być tylko Polacy”⁷⁴⁴. W stosunku do pozostałych stronnictw pisano, iż „agitacje ludzi, którzy dotąd niczem swej działalności na terenie miasta nie zaznaczyli, a teraz wiele obiecują, bo niczego dotrzymać nie myślą, nie osiągną skutku, bo obliczone są na doraźny efekt, na zamydlenie oczu ludziom, których głosy pozyskać się pragnie, a których uważa się za niezdolnych do samodzielnego zaobserwowania i ocenienia”⁷⁴⁵.

Apele, bezpośrednie zwracanie się do wyborców, mieszkańców miasta pojawiało się w każdym numerze „Łowiczanina” w przeciągu miesiąca przed wyborami. Przywoływano

⁷³⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 27. Odpowiedź wojewody potwierdzała czynne prawo wyborcze funkcjonariuszy policji państwowej, zaś wojskowi za zgodą ministerstwa spraw wojskowych. Tamże, k. 58-59.

⁷⁴⁰ Od tego momentu w protokole nie zostały podane nazwy list.

⁷⁴¹ Z uwagi na fakt, że głosowano podając numer listy, nie było listy nr 9. W przypadku, gdyby wyborca napisał 6 lub 9 nie zaznaczając kropką o którą cyfrę chodzi nie można byłoby prawidłowo zapisać głosu. Wniosek taki zgłosił wcześniej mąż zaufania 6 listy wyborczej.

⁷⁴² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 67-69; 90.

⁷⁴³ Redakcja, *Jeszcze jedna placówka narodowa zagrożona*, „Łowiczanin” 1927, nr 16, s. 1-2.

⁷⁴⁴ *Wobec wyborów do Rady Miejskiej w Łowiczu*, „Łowiczanin” 1927, nr 23, s. 2.

⁷⁴⁵ *Do mieszkańców m. Łowicza*, „Łowiczanin” 1927, nr 24, s. 1-2.

w nich dokonania Rady ówczesnej kadencji, porównywano sytuację z roku 1927 do tej przed wyborami w 1919 r. (zakończonych sukcesem PPS), kiedy to „Gdy zapanował w Łowiczu spokój, ze wszystkich nor zaczęły wychodzić różne postacie i zaczęli również powracać z ucieczki ci działacze, którzy w niedoli opuścili miasto ze strachu i po upewnieniu się, że im już nie grozi niebezpieczeństwo, huknęli wielkim głosem: >>My nowy zaprowadzimy ład i uszczęśliwimy miasto<<, i pod hasłem: >>precz z reakcją! niech żyje postęp! niech żyje proletariat! <<– przystąpili do wyborów”⁷⁴⁶. Pomimo, że ten tekst był skierowany bezpośrednio przeciw PPS, to w innym artykule z tego samego numeru padło stwierdzenie, że nad listą PPS trzeba przejść do porządku „była, jest i dużo wody w Bzurze upłynie nim istnieć przestanie”⁷⁴⁷. Za całkowicie niewartą poparcia uznana została lista nr 6, jako stworzona przez „ludzi, których ambicja pchała gwałtem do Rady Miejskiej, a o których orzekli inni, wiarygodni, że w Radzie będą tylko siedzieć, a nie radzić”⁷⁴⁸, a także nawoływano do niegłosowania na Partię Pracy.

Jednym ze sposobów zachęcania do głosowania na Narodowy Komitet Wyborczy było nawet odwołanie się do symboliki liczb. Siódemka, pod którą występował ów komitet jest, jak powszechnie wiadomo liczbą szczęśliwą. Przeciwstawiano ją zsumowanej liczbie pozostałych najważniejszych stronnictw, a więc 1, 2, 4, 6, co w sumie dawało 13 – w interpretacji „Łowiczana” feralną liczbę dla miasta⁷⁴⁹.

Wybory przyniosły sukces PPS – na listę nr 2 głosowało 2798 osób, dzięki czemu zdobyła ona 11 mandatów; lista narodowego komitetu wyborczego, dotychczas rządząca w Łowiczu zdobyła głosów 1804, co przełożyło się na 7 mandatów. Pozostałe mandaty zostały rozdzielone następująco: lista nr 3 – 2 mandaty; lista nr 4 – 1 mandat; lista nr 8 – 2 mandaty; lista nr 10 – 1 mandat⁷⁵⁰. Frekwencja wyborcza przedstawiała się następująco: na 8585 uprawnionych do głosowania, swoje głosy oddało 7212, co stanowiło 84%⁷⁵¹.

4. Wybory do Sejmu i Senatu II kadencji (1928)

Następne wybory miały miejsce już rok później, wybory parlamentarne wyznaczono na dzień 4 III 1928 r. Miały one za zadanie uzyskanie dla sanacji większości sejmowej, umożliwiającej zmianę konstytucji w kierunku wzmocnienia władzy wykonawczej. Na korzyść obozu pomajowego wpływała polepszająca się koniunktura gospodarcza, wzrost produkcji

⁷⁴⁶ *Do wyborców*, „Łowiczanie” 1927, nr 25, s. 1-2.

⁷⁴⁷ *Jeszcze o wyborach*, „Łowiczanie” 1927, nr 25, s. 2-3.

⁷⁴⁸ *Jeszcze o wyborach*, „Łowiczanie” 1927, nr 25, s. 2-3.

⁷⁴⁹ *Proszę o głos*, „Łowiczanie” 1927, nr 26, s. 1.

⁷⁵⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 326.

⁷⁵¹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 619, k. 317.

przemysłowej oraz spadek bezrobocia. W grudniu 1927 r. odbyło się posiedzenie łowickiej Rady Miejskiej, która dokonała wyboru 2 członków Okręgowej Komisji Wyborczej oraz członków Obwodowych Komisji Wyborczych. Na członków komisji okręgowej zostało zgłoszonych 3 kandydatów: Abram Wartski, Franciszek Sierantowicz oraz Juliusz Gierasiewicz, spośród których Rada Miejska wybrała dwóch pierwszych, tj. A. Wartskiego oraz F. Sierantowicza⁷⁵². Na tym posiedzeniu mieli zostać wybrani również 24 członkowie komisji obwodowych (po 3 na obwód), lecz po przegłosowaniu składu komisji nr VI, część radnych opuściła posiedzenie i wobec braku quorum trzeba było zamknąć obrady. Po rozpoczęciu kolejnej sesji, Stanisław Klejna argumentował, że wobec faktu, iż do obwodowych komisji wyborczych wybierano tylko sympatyków partii posiadającej większość w Radzie Miasta (PPS), co było krzywdą dla społeczeństwa, radni z listy 7 nie mogą brać udziału w dalszej części obrad i opuszczają oni salę⁷⁵³. Również radny I. Baum opuścił salę obrad, gdyż według niego, dotychczas w komisjach reprezentowani byli zawsze Żydzi, a teraz ta zasada nie została dotrzymana. Wraz z nim salę opuścili radni Z. Breitsztain i A. M. Frydmann.

Tabela nr 5. Skład obwodowych komisji wyborczych w wyborach do Sejmu w 1928 r.

Nr obwodu	Członkowie Komisji
Obwód nr 1:	J. Rychter, A. Łukaszewski, A. Feydmann
Obwód nr 2:	Bolesław Wierzbicki, Ł. Rembowski, Z. Hyżyński
Obwód nr 3:	A. Skonieczny, W. Zabost, Izaak Żelechowski
Obwód nr 4:	Franciszek Sadz, W. Bieńkowski, R. Breitsztain
Obwód nr 5:	Stanisław Jerzmanowski, B. Medygzam, Chaim Rozenthal
Obwód nr 6:	Ignacy Kowalski, M. Zabost, A. Niebudek ⁷⁵⁴
Obwód nr 7:	Władysław Tataj, Augustyn Pakulski, Franciszek Kręcicki

⁷⁵² APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 553, k. 186.

⁷⁵³ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 553, k. 191.

⁷⁵⁴ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 553, k. 186-189.

Obwód nr 8:	Stanisław Bączkiewicz, Kazimierz Stańczak, Kazimierz Sobczyński ⁷⁵⁵
-------------	---

Źródło: APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 553, k. 186-192.

Na łamach „Łowiczana” przedwyborcze teksty pojawiły się w końcu 1927 r. W artykule „Podjazdy przedwyborcze” autor Stanisław Chlebny przestrzegał przed fałszywymi prorokami, podkreślając, że biblijne wezwanie jest wciąż aktualne. Owymi fałszywymi prorokami były świeżo założone dwie miejscowe gazety: propiśsudczykowskie „Odrodzenie pracy” oraz popierające PSL „Wyzwolenie”⁷⁵⁶.

Właściwa kampania w Łowiczu rozpoczęła się wraz z początkiem 1928 r. Sanacja do kampanii wyborczej przystąpiła z dużym rozmachem, wykorzystując nieoficjalne dotacje państwowe. Dużą wagę przykładano do pozyskania mieszkańców wsi, dlatego też w okolicznych miejscowościach powoływano lokalne komitety poparcia, organizowano wiece. Aktywny na tym polu był instruktor Dąbski. Takie komitety powołano zarówno w stolicach gmin jak i w małych osadach, np. tylko w drugim tygodniu stycznia zostały one założone w Zdunach – siedzibie władz gminy Baków oraz w Kiernozi i Jeziorku, a także w miejscowościach: Bogoria, Niedzieliska, Byki, Krzyżyk, Zamiary, Krzewinki, Podbrzezie, Paulinka, Przecze, Tychówka, Tychomin, Chruśle, Wygoda, Osmoleniec⁷⁵⁷. Kampanię wyborczą w Łowiczu i powiecie prowadził BBWR, który w mieście i okolicy był popierany przez ziemiaństwo, oprócz silnie związanego z endecją Stanisława Grabińskiego, który w związku z tym wystąpił z lokalnego stowarzyszenia ziemian⁷⁵⁸. W Łowiczu BBWR organizował wiece głównie na targowisku oraz na rynku Kościuszki, przemawiali na nich goście z Warszawy czy Sochaczewa⁷⁵⁹. Pomimo tych wszystkich starań, w sprawozdaniu sytuacyjnym starostwa z końca lutego 1928 r. pojawiło się stwierdzenie, że „sytuacja na terenie powiatu załamała się na niekorzyść Bloku Bezpartyjnego, który to Blok znajduje się w rozpaczliwej sytuacji ze względu na brak odpowiednich ludzi”⁷⁶⁰.

Działania stronnictw antyrządowych miały mniejszy rozmach niż kampania BBWR. Z ramienia PSL „Piast” największą aktywnością w akcji wyborczej odznaczał się Teofil Kurczak. Organizował on wiece, zebrania, na których zarówno przekonywał do głosowania

⁷⁵⁵ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 553, k. 186-192.

⁷⁵⁶ S. Chlebny, *Podjazdy przedwyborcze*, „Łowiczana” 1927, nr 50, s. 2-3.

⁷⁵⁷ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 29-30; zob. też. A. Chojnowski, *Piśsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986, s. 52-53.

⁷⁵⁸ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 40.

⁷⁵⁹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 65-66.

⁷⁶⁰ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 93.

na swoją partię, jak i wyjaśniał rolę i znaczenie sejmu w państwie⁷⁶¹. Duże zamieszanie i kłopoty w łonie PSL „Piast” spowodowało ustalanie list wyborczych, po początkowym ustaleniu ich kształtu i kolejności, z pierwszego miejsca listy został usunięty popularny w okręgu Teofil Kurczak. Wskazał on na wiecu na pochodzącego również z powiatu łowickiego Tomasza Wróbla, jako tego, który sieje ferment w gronie partii. Na tym samym wiecu T. Kurczak tłumaczył konieczność połączenia chłopstwa z miastem, czego znakiem był sojusz PSL z chadecją, co nie spotkało się ze zrozumieniem słuchaczy. Dodatkowo, ten wiec zakończył się przyjęciem rezolucji, zgłoszonej przez członka BBWR, Mariana Skibińskiego z Warszawy, że zebrani potępiają wszelkie partyjniactwo i zobowiązują się pójść do wyborów z BBWR⁷⁶².

Na początku 1928 r. PPS wyznaczyła agitatora, Mariana Nowaka z Łowicza, który organizował wiece przedwyborcze w okolicy. W kampanii wyborczej aktywnie brał udział również Kazimierz Bacia, burmistrz Łowicza⁷⁶³. Związek Ludowo-Narodowy startował do wyborów z listy nr 24, powołany został Okręgowy Komitet Wyborczy Katolicko-Narodowy w Okręgu Łowickim, na którego czele stał Stanisław Grabiński⁷⁶⁴.

Działania przedwyborcze miały miejsce nie tylko w Łowiczu, wszystkie partie organizowały wiece i spotkania w okolicznych miejscowościach, brało w nich udział od kilkudziesięciu aż do nawet kilkuset osób. Największą popularnością cieszyły się te odbywające się w stolicach gmin, ale również spotkania przedwyborcze, toczące się w małych miejscowościach odznaczały się wysoką frekwencją⁷⁶⁵. Świadczy to o dużym zainteresowaniu ludności życiem politycznym i wyższym poziomie kultury politycznej. Szczyt akcji agitacyjnej wszystkich stronnictw przypadł na ostatni tydzień przed wyborami, a więc na początek marca. Wówczas też, wzmoógł się napływ agitatorów z zewnątrz, głównie z powodu braku na miejscu odpowiednich osób. W ostatnim tygodniu kampanii rozpoczęły się również bardziej brutalne działania, a więc np. rozbijania wieców przez bojówki PPS – określonych przez władze lokalne jako „zamaskowanych strzelców”⁷⁶⁶.

„Łowiczanie” w pierwszym numerze z 1928 r. wzywał wyborców do bezwarunkowego sprawdzania list wyborców, tak, żeby żaden głos nie został zmarnowany, szczególnie

⁷⁶¹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 1.

⁷⁶² APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 41.

⁷⁶³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 30.

⁷⁶⁴ S. Grabiński, *Dlaczego nie idziemy razem?*, „Łowiczanie” 1928, nr 5, s. 1.

⁷⁶⁵ Dla porównania np. wiece BBWR z lutego: w Kiernozi – 800 osób, Chruślin – 400, Bielawy – 400 osób; PPS w Kompinie – 250 osób. Zob. APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 79, 81.

⁷⁶⁶ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 107.

dla narodowców⁷⁶⁷. Tekst ten został zestawiony dodatkowo z podsumowaniem roku 1927, niekorzystnego dla zwolenników endecji, roku, w którym zamknięta została „Straż Narodowa”, na terenie Małopolski Wschodniej zawieszony został Obóz Wielkiej Polski (OWP), a także poczynione zostały ustępstwa względem mniejszości narodowych⁷⁶⁸. Takie połączenie treści miało dodatkowo podkreślić znaczenie nadchodzących wyborów dla sympatyków endecji. Na początku 1928 r. opublikowany został również list, podpisany przez „chłopa z Marek”, wzywający do udziału w wyborach kobiety, by głosowały na kandydatów wykształconych i uczciwych, nie wstydzących się Boga. „Od kogo zależą te wybory? Oto od Ciebie, Kobieto kochana, godna żono, zacna Matko i dobra gospodyni, Polko!”⁷⁶⁹. Powstanie bloku katolicko-narodowego miało być odpowiedzią na politykę rządów pomajowych, prowadzących ustępstwa, a wręcz faworyzujących mniejszości narodowe, zmierzających do ograniczenia żywiołu polskiego⁷⁷⁰. Dlatego też, wedle „Łowiczana” wybory parlamentarne 1928 r. miały duże znaczenie. Mimo wezwania biskupów, w okręgu łowickim nie udało się dojść do porozumienia i do wyborów osobno wystartowały komitety PSL „Piast” oraz prowadzony przez Stanisława Grabińskiego Komitet Wyborczy Katolicko Narodowy. Według S. Grabińskiego, nie udało się osiągnąć porozumienia, gdyż przywódcy „Piasta” nie poszli za poglądami wyborców, chcących koalicji, a ostateczny cios w tworzenie wspólnej listy zadała chadecja, nie posiadająca w okręgu odpowiedniej liczby działaczy oraz organizacji, posiadająca natomiast zbyt duże ambicje⁷⁷¹.

W kolejnych numerach cytowanego pisma najważniejsze miejsce zajmowały teksty przedwyborcze, agitujące za listą katolicko-narodową, podkreślające wagę wyborów. Zwracano uwagę, że nowo wybrany sejm ma zająć się kwestią zmiany konstytucji, w związku z tym jeszcze bardziej wzrasta znaczenie wyborów. Oprócz zachęcania do głosowania na konkretną listę, stawiano zarzuty innym partiom. O liście BBWR pisano, że pomimo faktu, iż reklamuje się ona jako bezpartyjna, jest to „niezwykły przekładaniec partyjny”: „Na liście państwowej tegoż Bloku spotkać można: wyższych dostojników państwowych z byłymi przywódcami Wyzwolenia wrogo odnoszących się do Kościoła Katolickiego; arystokratów rodowych, sprzeciwiających się wykonaniu reformy rolnej z dezterami ze stronnictw chłopskich, idących za urzeczywistnieniem reformy rolnej; byłych lub czynnych wojskowych z bogatymi żydami z natury rzeczy antymilitarystycznymi”. O liście PPS pisano, że jest to lista

⁷⁶⁷ Redakcja, *Apel do wyborców*, „Łowiczana” 1928, nr 1, s. 1.

⁷⁶⁸ M. Mszczonowski, *Smutna spuścizna roku 1927*, „Łowiczana” 1928, nr 1, s. 1-2.

⁷⁶⁹ Chłop z Marek, *Do Niewiasty Polki, Matki i Gospodyni*, „Łowiczana” 1928, nr 3, s. 2-3.

⁷⁷⁰ M. Mszczonowski, *Blok katolicko-narodowy*, „Łowiczana” 1928, nr 4, s. 2-3.

⁷⁷¹ S. Grabiński, *Dlaczego nie idziemy razem?*, „Łowiczana” 1928, nr 5, s. 1-2.

polska tylko z nazwy, gdyż do wyborów na terenie Łodzi startuje razem z Niemcami. PSL „Wyzwoleniu” zarzucano, że jest to partia rozpadająca się, gdyż spośród 48 posłów wybranych z jej ramienia w 1922 r. tylko połowa pozostała jej członkami. Odnośnie list 24 i 25 w okręgu pisano, że „to jedno”, ale w związku z brakiem widoków na powodzenie listy 25 należy głosować na listę 24⁷⁷². To wyliczenie wskazuje również na główny sposób walki z przeciwnikami na łamach „Łowiczanina”: zarzucanie partyjniactwa, antypolskości. Ciekawy jest fakt, iż nie próbowano wskazywać różnic między listami Polskiego Bloku Katolickiego i Listy Katolicko-Narodowej, ważne było natomiast głosowanie na odpowiednią. Trudno było wskazać wyborcom przyczyny, czemu nie poszły one do wyborów razem. W ostatnim przedwyborczym numerze apele te zostały ponowione.

Spośród najważniejszych list wyborczych, na liście nr 1 (BBWR), wśród 10 kandydatów, tylko jeden – Feliks Andrzejewski – związany był bezpośrednio z Łowiczem. Dwa pierwsze miejsca na liście natomiast zajmowali kandydaci pochodzący z Warszawy, nie mający większych związków z okręgiem, a więc Gabriel Czechowicz, minister skarbu, oraz Roman Tomczak, redaktor „Głosu Nauczycielskiego”⁷⁷³. O wiele lepiej, w tej kwestii, prezentowała się lista PPS. Otwierał ją Ludwik Śledziński, ale był on najczęstszym mówcą na wiecach nie tylko w Łowiczu, ale i w okolicy, w 1922 r. został wybrany posłem z tego okręgu, nie można więc było mu zarzucić braku związków z okręgiem wyborczym, z którego kandydował. Na liście znajdowało się, na ogółem 7 kandydatów, trzech związanych z Łowiczem – Kazimierz Bacia, Józef Drzewiecki oraz Bolesław Wierzbicki⁷⁷⁴. Listę Stronnictwa Chłopskiego otwierał Jan Dąbski, jedynym kandydatem związanym z ziemią łowicką był zamieszkały w Złakowie Borowym Jan Golis⁷⁷⁵. Spośród kandydatów z listy 24, trzech było związanych z Łowiczem i okolicami, najbardziej znanym był Leon Gołębiowski, oprócz niego było to dwóch gospodarzy: Marcin Piestrzeniewicz oraz Stanisław Chlebny⁷⁷⁶. Na liście nr 25,

⁷⁷² M. Mszczonowski, *Do urn!*, „Łowiczanin” 1928, nr 8, s. 1-2.

⁷⁷³ Pełna lista kandydatów w okręgu 11 z listy nr 1: Gabriel Czechowicz, minister skarbu, Roman Tomczak, nauczyciel i redaktor „Głosu Nauczycielskiego” w Warszawie, Jan Girtler, inżynier z Warszawy, Wojciech Wasiak, rolnik z Kutnowskiego, Jakób Przenicki, rolnik, Feliks Andrzejewski, kaflarz, b. ławnik m. Łowicza, Franciszek Łuczak, Józef Krysiak, rolnik, Marcin Brylski, rolnik z Gostyńskiego, Adam Jaworski, rzemieślnik z Kutna.

⁷⁷⁴ Pełna lista kandydatów PPS: Ludwik Śledziński, tkacz, b. poseł, Wiktor Janiak, dyr. Kasy Chor. w Kutnie, Dorota Kłuszyńska, publicystka b. senatorka, K. Bacia - burmistrz m. Łowicza, Józef Drzewiecki, kolejarz z Łowicza, Bolesław Wierzbicki, kolejarz, radny m. Łowicza, Dziubakiewicz.

⁷⁷⁵ Pełna lista kandydatów Stronnictwa Chłopskiego: Jan Dąbski, Warszawa, Andrzej Czapski, Rataje, pow. Gostynin, Jan Czarnecki, Feliksów, pow. Sochaczew, Mateusz Kaczewski, Stanisławów, pow. Kutno, Jan Golis, Złaków-Borowy, pow. Łowicz, Józef Wódka, Skowroda, pow. Gostynin, Wojciech Fudała, Przejracz, pow. Kutno, Szymon Pietrzak, Chodaków, pow. Sochaczew, Józef Syska, Jaronówka, pow. Kutno, Stefan Świdorski, Strzałki, pow. Gostynin.

⁷⁷⁶ Pełna lista kandydatów z listy Katolicko-Narodowej, 24: Mieczysław Fijałkowski, rolnik z Kutnowskiego, inż. Stanisław Kwasieberski, redaktor „Gazety Rzemieślniczej” w Warszawie, Marcin Piestrzeniewicz, gospodarz

Polskiego Bloku Katolickiego, ziemię łowicką reprezentowali Teofil Kurczak oraz Mikołaj Lebioda⁷⁷⁷.

Pomimo wzrostu napięcia w miarę zbliżania się wyborów, a zwłaszcza w ostatnim tygodniu przed wyborami, dzień głosowania przebiegł bardzo spokojnie, bez żadnych incydentów. Według władz lokalnych, „Ludność zachowała się z taktem i godnością”⁷⁷⁸. W okręgu nr XI, (pow. łowicki, kutnowski, gostyniński, sochaczewski) na 173 520 uprawnionych do głosowania, swój głos oddało 154 249 osób, frekwencja wyniosła więc ponad 89%; w powiecie 44 411 głosów wobec 50 935 uprawnionych, frekwencja 87%⁷⁷⁹. W Łowiczu, spośród 9038 osób, które mogły oddać swoje głosy, do urn udało się 7684, co stanowiło 85%, a więc frekwencja była niższa od odnotowanej w okręgu. Dla porównania, frekwencja w innych miastach wyniosła: w Kutnie 87,5%, w Sochaczewie 85,5%, w Gostyninie 91%⁷⁸⁰.

Tabela nr 6. Wyniki wyborów do Sejmu w okręgu nr 11 w 1928 r.

Lista nr	1	2	3	4	5	10	12
Liczba głosów	14572	43077	15850	2027	693	29484	3972
Lista nr	13	18	24	25	33	36	37
Liczba głosów	5544	9540	18108	6721	2285	152	1883

Źródło: Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu, odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, Warszawa 1930, s. 14-15.

Tabela nr 7. Wyniki wyborów do Sejmu w Łowiczu w 1928 r.

Lista nr	1	2	3	4	5	10	12
Liczba głosów	886	2984	20	10	85	11	4
Lista nr	13	18	24	25	33	36	37

z Łowickiego, Antoni Proch, gospodarz z Sochaczewskiego, Stanisław Chlebny, gospodarz z Łowickiego, Marian Rojewski, rzemieślnik z Gostynińskiego, Leon Gołębiowski, były burmistrz m. Łowicza, Michał Rosół, gospodarz z Kutnowskiego, Stanisław Jabłoński gospodarz z Sochaczewskiego, Witold Staniszkis, prof. SGGW.

⁷⁷⁷ Pełna lista kandydatów z listy nr 25: Teofil Kurczak gospodarz z Łowickiego, Aleksander Dobrowolski, adwokat z Warszawy, Wojciech Bloch, gospodarz z Kutnowskiego, Mikołaj Lebioda, rzemieślnik z Łowicza, Franciszek Radzimierski z Kutnowskiego, Wiktor Hołyński, weterynarz z Sochaczewa, Władysław Wojnarowski, z Gostynińskiego, Leon Cichocki, rzemieślnik z Kutna.

⁷⁷⁸ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 107.

⁷⁷⁹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 107.

⁷⁸⁰ Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu, odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, Warszawa 1930, s. 14-15.

Liczba głosów	325	277	1700	33	193	-	1147
---------------	-----	-----	------	----	-----	---	------

Źródło: Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu, odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, Warszawa 1930, s. 14-15.

W XI okręgu wyborczym największe rozczarowanie przeżył BBWR, który nie uzyskał mandatu – liście zabrakło ok. 850 głosów, by zdobyć mandat poselski. W wydawanym w sąsiednim Kutnie czasopiśmie „Głos Pracy” próbowano wyjaśnić przyczynę porażki, oskarżając socjalistów, o wykorzystanie w agitacji socjalistycznej przeszłości marszałka J. Piłsudskiego, co ułatwiło zdobycie poparcia robotników. Ciekawa, krytyczna i bliższa prawdy jest opinia Jana Moszyńskiego, który pisał: „nieodpowiadający ludności skład listy kandydatów, brak odpowiednich instruktorów i agitacji takiej, jaką prowadziły inne stronnictwa, lekceważenie sobie wyborców przez czołowych kandydatów na posłów, którzy zwoływali wiece, a potem nie zjawiali się wcale”⁷⁸¹.

Porównując wyniki w całym okręgu wyborczym z samym Łowiczem, zwraca uwagę kilka istotnych różnic. Spośród najważniejszych list BBWR w mieście uzyskał poparcie nieznacznie większe niż w okręgu, w Łowiczu głosowało na niego 11,5% wyborców, w stosunku do 9,5% głosów oddanych ogółem. O wiele lepsze wyniki uzyskała lista PPS – 39% głosów w Łowiczu wobec 28% poparcia w okręgu oraz lista Bloku Katolicko-Narodowego – 22% poparcia wobec 12 % w okręgu. W Łowiczu słabe wyniki uzyskały listy PSL „Wyzwolenie” – zaledwie 20 głosów, wobec 10% poparcia w okręgu oraz Stronnictwo Chłopskie – 11 głosów w Łowiczu, wobec 19% poparcia w okręgu. Rok 1928 to szczyt poparcia dla rządzącej ówczesnie w Łowiczu PPS, dobry wynik uzyskała też endecja. W pełni zrozumiałe jest niskie poparcie w mieście dla partii chłopskich.

Ogólne niepowodzenie w 1928 r. w stosunku do wyborów 1922 r. poniosło Chłopskie Stronnictwo Radykalne, ale największe poparcie partia ta uzyskała w powiecie łowickim, ostrołęckim i warszawskim⁷⁸².

W okręgu XI mandat poselski uzyskało 5 osób: z list PPS Ludwik Śledziński i Jan Aleksander Janiak, z listy Stronnictwa Chłopskiego Andrzej Czapski, startujący z listy katolicko-narodowej Mieczysław Fijałkowski oraz z PSL „Wyzwolenie” Franciszek Rogowski.

W tydzień po wyborach sejmowych miały miejsce wybory do Senatu. Akcja agitacyjna nie wyróżniła się niczym szczególnym, również dzień głosowania przebiegł w całkowitym

⁷⁸¹ J. Saramonowicz, *dz. cyt.*, s. 163.

⁷⁸² J. Szczepański, *Życie polityczne...*, s. 176.

spokoju. W powiecie łowickim frekwencja wyniosła niespełna 63%⁷⁸³, była więc o wiele niższa niż w wyborach sejmowych.

W pierwszym powyborczym numerze „Łowiczana” ukazało się podsumowanie wyborów autorstwa M. Mszczonowskiego, w którym oprócz podania wyników głosowania, pojawiła się refleksja, iż „w chwilach krytycznych dla Polski, posłowie obozu narodowego, aczkolwiek słabi liczebnie, w zupełności sprostają swemu zadaniu i obronią to co dla każdego wyborcy Polaka najważniejsze: Kościół, honor Narodu, rodzinę i prawo własności”⁷⁸⁴. Autor tekstu wskazywał, że w okręgu łowickim BBWR uzyskał głosy wyłącznie kosztem prawicy, a wobec tego, że nie przyniosły one mandatu, okazały się zmarnowane.

5. Wybory „brzeskie” 1930 r.

W połowie 1930 r. sanacja przystąpiła do decydującej rozgrywki politycznej z opozycją skupioną wokół Centrolewu. W sierpniu premierem po raz drugi został Józef Piłsudski, a prezydent Ignacy Mościcki 30 sierpnia rozwiązał parlament, ogłaszając nowe wybory na listopad. Kampanię wyborczą poprzedziły aresztowania czołowych działaczy opozycji, którzy zostali osadzeni w twierdzy w Brześciu, a następnie postawieni przed sądem i skazani na kary więzienia⁷⁸⁵.

Już 3 września Magistrat miasta Łowicza przystąpił do przygotowań wyborczych – uchwalono, że należy niezwłocznie ustalić aktualne spisy wyborców, w tym celu Rada Miasta uchwaliła specjalny kredyt, w wysokości 3 tys. zł, na pokrycie kosztów przygotowania i przeprowadzenia wyborów⁷⁸⁶. Z tych funduszy miały zostać pokryte koszty materiałów piśmienniczych, przygotowania i ogrzania lokali wyborczych, a także wynagrodzenie dla osób tworzących spisy wyborców. Ostatecznie Rada zdecydowała o przeznaczeniu 3 tys. zł na pokrycie tych kosztów z bieżących dochodów miasta⁷⁸⁷.

We wrześniu Rada Miejska wybrała 2 członków i 2 zastępców członków Okręgowej Komisji Wyborczej. Zgłoszeni zostali następujący kandydaci: Bolesław Wierzbicki, Leon Gołębiowski, Władysław Tomczyk, Abram Wartski, na zastępców zaś: Julian Rychter, Konstanty Czetyrbak oraz Izaak Jakubowski na zastępcę. W tajnym głosowaniu członkami Okręgowej Komisji Wyborczej zostali: L. Gołębiowski oraz B. Wierzbicki, zastępcami zaś W. Tomczyk

⁷⁸³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 117.

⁷⁸⁴ M. Mszczonowski, *Rozważania powyborcze*, „Łowiczana” 1928, nr 10, s. 1-2.

⁷⁸⁵ Szerzej o wyborach „brzeskich”: zob. A. Garlicki, *Od Brześcia do maja*, Warszawa 1986.

⁷⁸⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 688, k. 94.

⁷⁸⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 688, k. 94v.

i I. Jakobowski⁷⁸⁸. Pełen skład Okręgowej Komisji Wyborczej w Łowiczu stanowili: Gustaw Lauter – przewodniczący, Feliks Bogatko – zastępca, członkowie Florian Stankiewicz – BBWR, Zdzisław Boski – sympatyk BBWR, Jan Kret – sympatyk PSL „Piast”, L. Gołębiowski – Stronnictwo Narodowe, B. Wierzbicki – PPS⁷⁸⁹.

Wybrano wówczas również członków obwodowych komisji wyborczych. Łowicz został podzielony na 8 obwodów, należało więc wybrać 24 członków i tyleż zastępców. Ostatecznie skład komisji wyborczych przedstawiał się następująco:

Tabela nr 8. Skład obwodowych komisji wyborczych w wyborach do Sejmu w 1930 r.

Nr obwodu	członkowie	zastępcy
Obwód nr 1:	Edward Biegański – przewodniczący, Feliks Andrzejewski – zastępca oraz członkowie: ks. Stefan Segmann, Juliusz Gierasiewicz, Aleksander Łukaszewski, Stanisław Bączkiewicz.	Józef Majewski i Adam Szeremetti.
Obwód nr 2:	Aleksander Kuryło – przewodniczący, Kazimierz Wojciechowski – zastępca oraz członkowie: Julia Kręcicka, Eugeniusz Kembrowski, Franciszek Gajda, Nowakowski Edward.	Lajb Bieler, Julian Gałaj, Stanisław Blus, Julian Makowski.
Obwód nr 3:	Leon Czarnecki – przewodniczący, Aleksander Garwacki – zastępca oraz członkowie: Aleksander Bluhm-Kwiatkowski, Eugenia Nagrabska, Franciszek Trawiński, Abram Moszek Frydman	Zastępcy: Ludwik Kulczycki, Józefa Nowacka, Karol Rybacki, Izaak Żelechowski
Obwód nr 4:	Antoni Hiller – przewodniczący, Zanozik Czesław – zastępca oraz członkowie: Kazimierz Dietrich, Stanisław Jerzmanowski, Roma Hamasiewicz, Dawid Breitszrein.	Zygmunt Nejman, Bolesław Michalak, Wojciech Kwiatkowski, Abram Leszczyński.

⁷⁸⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 688, k. 89v-90.

⁷⁸⁹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 463.

Obwód nr 5:	Antoni Perzyna – przewodniczący, Stanisław Borawski – zastępca oraz członkowie: Andrzej Hajdusiewicz, Józef Tomeczak, Piotr Jeleń, Emil Balcer.	Czesław Motyliński, Stanisław Gawęcki, Wincenty Więclawski, Roman Markiewicz.
Obwód nr 6:	Aleksander Szkolnicki – przewodniczący, Władysław Jarzyński – zastępca oraz członkowie: Władysław Stanio, Ignacy Kowalski, Marian Szonert, Marian Zabost.	Władysław Gawroński, Stanisław Szaleniec, Antoni Będkowski, Wincenty Gutkowski.
Obwód nr 7:	Stanisław Martewicz – przewodniczący, Antoni Cieszkowski – zastępca oraz członkowie: Stanisława Pawłowska, Władysław Tataj, Stanisław Bryła, Aleksander Niebudek.	Franciszek Doliński, Wojciech Zabost, Stanisław Gałaj, Adam Janeczek.
Obwód nr 8:	Stanisław Bartoszewicz – przewodniczący, Jan Bieńkowski – zastępca oraz członkowie: Feliks Karczewski, Eugeniusz Konopacki, Kazimierz Stańczak, Stanisław Klejna.	Stanisław Porczyński, Stanisław Gostyński, Piotr Piotrowski, Henryk Reinecke ⁷⁹⁰

Źródło: „Łowiczanin” 1930, nr 38, s. 3-4.

Po zakończeniu głosowania radny Rozenthal w imieniu radnych żydowskich złożył protest przeciw nieuwzględnieniu we wszystkich komisjach obwodowych radnych Żydów⁷⁹¹.

Ożywienie działalności stronnictw politycznych w związku ze zbliżającymi się wyborami miało miejsce w sierpniu 1930 r.; dotyczyło to szczególnie stronnictw opozycyjnych. Początkowo jednak miały miejsce głównie zamknięte przygotowania wewnątrzpartyjne, ustalanie sposobów działania i agitacji, itp. Szereg wieców organizował w Łowiczu i powiecie Centrolew, Stronnictwo Narodowe ograniczyło się do uroczystości związanych z dniem 15 sierpnia⁷⁹². W ostatnim dniu sierpnia w Łowiczu odbył się powiatowy zjazd Centrolewu, pomimo przygotowań stronnictw wchodzących w jego skład nie spotkał się on z dużym zainteresowaniem ludności. Nie odnotowano go również w „Łowiczaninie”. Nastrój mieszkańców Łowicza na początku września nie pomógł w agitacji przedwyborczej,

⁷⁹⁰ Wybory do Sejmu i Senatu. Obwieszczenie, „Łowiczanin” 1930, nr 38, s. 3-4.

⁷⁹¹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 688, k. 93v.

⁷⁹² APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 92.

najczęściej dało słyszeć się hasła, że wybory nie przyniosą żadnej poprawy i oddawanie głosów jest bezcelowe⁷⁹³.

Nawet aresztowanie czołowych posłów opozycyjnych nie spotkało się z szerokim zainteresowaniem społeczeństwa Łowicza, tylko czołowi lokalni działacze opozycyjni starali się protestować i nadać tej sprawie rozgłos. Większość społeczeństwa przyjęła te wieści obojętnie, a nawet, wg lokalnej administracji, „z pewnym uznaniem, wynikającym z wrodzonego poszanowania wsi dla silnej władzy”⁷⁹⁴.

Aktywniejsze przedwyborcze działania stronnictw politycznych rozpoczęły się w połowie września 1930 r. Wówczas również na łamach prasy zaczęły pojawiać się szersze informacje dotyczące wyborów. Mimo to do końca września nie rozpoczęła się intensywna akcja wyborcza. Partie borykały się z różnymi problemami, które wpływały na ich aktywność. Centrolew w wyniku ambicji poszczególnych stronnictw i jednostek miał kłopot z ułożeniem wspólnej listy wyborczej⁷⁹⁵, dodatkowo jeden z lokalnych przywódców PPS, wiceburmistrz J. Drzewiecki wystąpił z partii, zaś czołowy działacz lokalny i duchowy przywódca Stronnictwa Narodowego, Stanisław Grabiński przebywał od dłuższego czasu ciężko chory w Poznaniu i nie mógł wspierać działań partii w powiecie łowickim⁷⁹⁶.

W dniu 18 września w Łowiczu odbyło się spotkanie powiatowych kół BBWR z okręgu łowickiego z Kazimierzem Świtalskim, byłym premierem oraz byłym senatorem Stefanem Perzyńskim, na którym omawiano sprawy organizacyjne oraz kwestię taktyki wyborczej⁷⁹⁷. Trzy dni później BBWR utworzył komitet wyborczy, w skład którego weszli: F. Andrzejewski, Stanisław Borawski, Tomasz Toruński, Wiankowski oraz Czarnecki. Z listy BBWR w okręgu XI kandydowali m.in.: Karol Polakiewicz – prawnik z Warszawy, prezes prorządowego Związku Młodzieży Ludowej, Władysław Koniarek – rolnik z Koziej Góry w gminie Sójki w powiecie kutnowskim, Witold Tarasiewicz – urzędnik kolejowy, prezes BBWR w Krośniewicach, Klotylda Oyrzanowska, Franciszek Radzimierski – rolnik z Leszczynka oraz Kazimierz Frankowski – rzeźnik z Kutna⁷⁹⁸.

Intensywna akcja wyborcza rozpoczęła się wraz z początkiem października, w organizacji wieców i zebrań przodowały BBWR oraz PPS. d. Frakcja Rewolucyjna. Stronictwo Narodowe skupiało się na agitacji na ściśle zamkniętych zebraniach oraz „sposobem domokrażnym”⁷⁹⁹,

⁷⁹³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 463.

⁷⁹⁴ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 463.

⁷⁹⁵ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 520.

⁷⁹⁶ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 500.

⁷⁹⁷ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 482.

⁷⁹⁸ J. Saramonowicz, *dz. cyt.*, s. 191-192.

⁷⁹⁹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 547.

Centrolew również organizował zebrania zamknięte, przy czym wg. sprawozdania sytuacyjnego lokalnych władz spowodowane było to brakiem kompetentnych osób, a skala działań zupełnie nie odpowiadała potencjałowi tej grupy⁸⁰⁰.

Mniejszości narodowe nie wystawiły jednej listy wyborczej, a istotnym faktem dla BBWR było ostateczne wycofanie listy ortodoksów żydowskich – dzięki staraniom starostwa⁸⁰¹, wobec czego głosy te przeszły na Blok⁸⁰², o czym już wcześniej wspomiano⁸⁰³. Żydzi argumentowali to stanowisko tym, że „utrzymujący się głównie z handlu, tym bardziej potrzebują opieki silnego rządu, który dawałby gwarancje utrzymania należytego bezpieczeństwa i spokoju oraz uzdrowienia stosunków gospodarczych, będąc w mniejszości winni wspierać listy prorządowe, bowiem w przeciwnym wypadku oddane przez ludność żydowską głosy przepadną”⁸⁰⁴.

Pierwsze informacje o wyborach na łamach prasy pojawiły się już około połowy września⁸⁰⁵, kampania wyborcza rozpoczęła się jednak w październiku. W artykule „Hasła wyborcze” autorstwa Joachima Bartoszewicza⁸⁰⁶, wybory zostały zapowiedziane jako plebiscyt, czy Polacy nadal będą chcieli „znosić” rządy, które powstały po przewrocie majowym. Dodatkowo, Polacy, wg autora tekstu, chcieli też poznać odpowiedź na pytanie, jak będą wyglądały rządy po porażce sanacji, a jedynym ugrupowaniem, które potrafiło wskazać odpowiedź była Narodowa Demokracja⁸⁰⁷.

W kolejnym numerze „Łowiczanina” zaprezentowany został endecki program wyborczy⁸⁰⁸. Postawę Narodowej Demokracji przeciwstawiono BBWR, gdyż tekst odnoszący się do wiecu tej partii zatytułowano „Bez programu”. Wiec ten odbył się 5 października, w niedzielę, w Sali kina „Eos”, a uczestniczyli w nim kandydaci BBWR: Karol Polakiewicz oraz Jankowski. „Łowiczanin” doceniał przemówienie K. Polakiewicza, które było „utrzymane w formie poważnej i dzięki jego zaletom wymowy ciekawe”, podkreślając jednocześnie słabość wystąpienia drugiego z prelegentów, a także fakt, że BBWR nie ma własnego programu wyborczego⁸⁰⁹.

Od połowy października rozpoczęła się intensywna agitacja na łamach „Łowiczanina”; na pierwszej stronie publikowane były hasła nawołujące do głosowania na listę nr 4 – narodową,

⁸⁰⁰ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 589.

⁸⁰¹ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 631.

⁸⁰² APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 613.

⁸⁰³ APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 548, k. 573.

⁸⁰⁴ J. Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowsza w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 289.

⁸⁰⁵ „Łowiczanin” 1930, nr 38, s. 1.

⁸⁰⁶ Joachim Bartoszewicz (1867-1938) – polityk, publicysta, działacz niepodległościowy związany z Narodową Demokracją.

⁸⁰⁷ J. Bartoszewicz, *Hasła wyborcze*, „Łowiczanin” 1930, nr 40, s. 2-3.

⁸⁰⁸ „Łowiczanin” 1930, nr 41, s. 1-2.

⁸⁰⁹ W.K., *Bez programu*, „Łowiczanin” 1930, nr 41, s. 3.

wezwanie Zarządu Głównego Stronnictwa Narodowego, lista wyborcza kandydatów z listy nr 4⁸¹⁰. W zamieszczonym w ostatnim październikowym numerze pisma tekście J. Drogosława „Nasze zawołanie” ponownie został podkreślony fakt, że Stronnictwo Narodowe ma program wyborczy, przystosowany do potrzeb Polaków. „Wszak Stronnictwo Narodowe wystawia najbardziej wyraźny program polityczny i gospodarczy, przystosowany do potrzeb narodu jako całości⁸¹¹”. Wskazany został też fakt, że większość głosów padnie na listę rządową, centrolewicową oraz narodową i to między nimi odbędzie się historyczna walka o zwycięstwo.

Zwracano też uwagę na spadek zainteresowania wyborami, analizowano przyczyny takiego zachowania, podkreślając przy tym, że składa się na taki fakt kilka czynników, jak np. ogólny spadek zainteresowania polityką, lenistwo, niewiara w sens oddawania głosów, czy też odrzucenie sposobów agitacji stosowanych przez „niektóre partie”. Ponownie podkreślano też fakt, że inne partie nie mają programu – w liście BBWR program zastępuje osoba Marszałka, a jedyną bronią przeciw przeciwnikom politycznym są represje – dlatego też wiele napisać „nie można, a właściwie nie wolno”⁸¹².

Tekst zachęcający do głosowania na listę nr 4 opublikowała też na łamach „Łowiczanina” jedna z kandydatek, znajdująca się w okręgu na 5 pozycji Magdalena Urbankowa, która apelowała zwłaszcza do kobiet, by głosowały na listę Stronnictwa Narodowego⁸¹³.

Niestety, ostre metody walki politycznej w kampanii wyborczej 1930 r. dotarły również do Łowicza. W nocy z 12/13 listopada dokonano napadu na drukarnię Karola Rybackiego, w której drukowano „Łowiczanina”. Po wybiciu okien, nieustaleni sprawcy dostali się do środka i uszkodzili maszyny drukarskie, czcionki, oblewając przy tym lokal „cuchnącą cieczą”⁸¹⁴. W wyniku tego kolejny numer największego lokalnego tygodnika został wydany w zmniejszonej treści. Tej samej nocy podobne zdarzenie, tzn. wtargnięcie nieznanych sprawców i zdemolowanie pomieszczenia miało miejsce również w przypadku lokalu Stronnictwa Narodowego⁸¹⁵.

Oprócz tekstów agitacyjnych, na łamach „Łowiczanina” ukazywały się również typowo informacyjne teksty, które wskazywały na terminy, miejsca głosowania, sposób oddawania głosów⁸¹⁶. Podsumowując kampanię wyborczą wyraźnie widać, że największą aktywnością, co zrozumiałe odznaczał się BBWR, organizujący dużą ilość zebrań i wieców. Centrolew

⁸¹⁰ Zob. np. „Łowiczanin” 1930, nr 43, s. 1.

⁸¹¹ J. Drogosław, *Nasze zawołanie*, „Łowiczanin” 1930, nr 44, s. 1-2.

⁸¹² T.S.R., *Przed wyborami*, „Łowiczanin” 1930, nr 45, s. 1-2.

⁸¹³ M. Urbankowa, *Dlaczego jestem na liście Narodowej?*, „Łowiczanin” 1930, nr 45, s. 2-3.

⁸¹⁴ *Napad bandycki na drukarnię w Łowiczu*, „Łowiczanin” 1930, nr 46, s. 1.

⁸¹⁵ *Kronika miejscowa*, „Łowiczanin” 1930, nr 46, s. 5.

⁸¹⁶ *Co każdy powinien wiedzieć o wyborach*, „Łowiczanin” 1930, nr 44, s. 3; nr 45, s. 3-4.

i Stronnictwo Narodowe prowadziły agitację na zebraniach zamkniętych, a także przez rozdawanie ulotek czy rozwieszanie plakatów.

Frekwencja wyborcza w Łowiczu wyniosła 80 %, dla porównania w całym okręgu było to 84%, w innych miastach natomiast: Kutno: 81%, Sochaczew 71%, Gostynin 87%⁸¹⁷.

W XI okręgu wyborczym wybrano pięciu posłów: z listy nr 1 – BBWR – Karol Polakiewicz oraz Władysław Koniarek, z listy Centrolewu – J. Dąbski oraz L. Śledziński, a także M. Fijałkowski z listy Stronnictwa Narodowego. W ostatnim roku tej kadencji, 8 marca 1935 r. mandatu zrzekł się Karol Polakiewicz, który wcześniej został wykluczony z BBWR wyrokiem Sądu Obywatelskiego (13 II 1935). W jego miejsce posłem został Feliks Andrzejewski, właściciel zakładu rzemieślniczego, długoletni członek rady miejskiej, w tej kadencji jedyny przedstawiciel Łowicza w parlamencie II Rzeczypospolitej. Złożył on ślubowanie 28 III 1935 r.

Tabela nr 9. Wyniki głosowania w wyborach do Sejmu w XI okręgu wyborczym w 1930 r.

Ugrupowanie	BBWR	PPS dFR	Stronnictwo Narodowe	Bund	Poalej Syjon	Centrolew	Katolicki Blok Ludowy	Blok Jedności Robotniczo Chłopskiej
Lista nr	1	2	4	5	6	7	19	22
Okręg XI	46441	2661	25784	1524	511	65395	856	4491
Łowicz	3237	206	1513	27	70	1824	73	358
Kutno	5482	452	1218	776	93	1040	16	760
Sochaczew	1747	127	523	76	-	1041	2	389
Gostynin	1226	76	757	286	1	884	5	167

Źródło: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku*, Warszawa 1935, s. 12-13.

W samym Łowiczu BBWR uzyskał największe poparcie, chociaż sytuacja wyglądała inaczej w całym okręgu, gdyż najwięcej głosów uzyskał tam Centrolew. Sytuacja ta miała również miejsce w pozostałych większych miastach okręgu. Pomimo intensywnej kampanii wyborczej sanacji nie udało się pozyskać elektoratu wiejskiego. W tydzień po wyborach sejmowych odbyły się wybory do Senatu, w których nie wzięły udziału partie lewicowe, które nie

⁸¹⁷ Obliczenia własne na podstawie: *Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku*, Warszawa 1935, s. 12-13.

przywiązywały do nich wagi⁸¹⁸; wyniki ukształtowały się podobnie jak w głosowaniu w wyborach do Sejmu.

Jeszcze w trakcie przygotowań do wyborów sejmowych łowicka Rada Miejska rozwiązała się. Na posiedzeniu w dniu 10 IX 1930 r. grupa radnych PPS złożyła wniosek upoważniający Magistrat o zwrócenie się do władz nadzorczych z prośbą o rozwiązanie Rady Miejskiej i przeprowadzenie nowych wyborów. Argumentowano, że trzyletni mandat radnych wygasł w czerwcu 1930 r. i nie mogą oni sprawować dalej swoich funkcji. W głosowaniu wniosek ten uzyskał 10 głosów poparcia, przy 1 przeciwnym oraz 15 wstrzymującym się. Przewodniczący obrad uznał, że głosy wstrzymujące liczy się jako głosy poparcia, a więc wniosek ten został przyjęty⁸¹⁹. Do wyborów jednak nie doszło, starosta powiatowy w piśmie do Magistratu informował, że wciąż obowiązuje ustawa z 30 marca 1922 r. o przedmiocie przedłużenia okresu urzędowania wyborów samorządowych mówiąca, „że rady miejskie, których okres kadencji upłynął lub upływa winny sprawować swoje funkcje do czasu objęcia urzędowania przez nowe organy, wybrane w ich miejsce” w związku z tym rozwiązanie Rady wskutek upływu kadencji nastąpić nie może⁸²⁰.

6. Wybory samorządowe 1934 r.

Wybory samorządowe w miastach miały być przeprowadzone na podstawie nowej ustawy z dnia 23 III 1933 r., w województwie warszawskim wyznaczono je na dzień 27 V 1934 r.⁸²¹ Ustawa ta znacznie ograniczała kompetencje organów samorządowych na rzecz terenowych przedstawicieli administracji państwowej. Wybory poprzedzone były ostrą walką polityczną pomiędzy sanacją a partiami opozycyjnymi. Kampania odbywała się w atmosferze zastraszania opozycji politycznej⁸²².

W piśmie z dnia 16 kwietnia 1934 r. starosta łowicki, Zygmunt Maćkowski, informował burmistrza, że dniem ogłoszenia głosowania jest 18 kwietnia, a dniem przeprowadzenia wyborów 27 maj. Na całą gminę miejską Łowicza przypadało 24 radnych i tyluż zastępców. Przewodniczącym Głównej Komisji Wyborczej został mianowany Franciszek Gliwicz⁸²³. Łowicz został podzielony na 4 okręgi wyborcze – w okręgu I należało wybrać 6 radnych, w II

⁸¹⁸ J. Saramonowicz, *dz. cyt.*, s. 195.

⁸¹⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 668, k. 96v-97.

⁸²⁰ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 685, k. 8.

⁸²¹ J. Saramonowicz, *dz. cyt.*, s. 196

⁸²² R. Szwed, *dz. cyt.*, s. 79.

⁸²³ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 1.

5 radnych, w III 6, zaś w okręgu IV 7⁸²⁴. Ostatnim dniem zgłaszania list kandydatów był 17 maja, prawo do zgłaszania listy miało 45 wyborców⁸²⁵.

Ostatecznie, w okręgu I ważnie zgłoszone zostały 3 listy: Lista nr 1 „Bloku Gospodarczego” zawierająca 10 kandydatów na radnych, lista nr 3 „Gospodarcza” z 7 kandydatami oraz lista nr 4 „Zjednoczona lista Żydowska” z 2 kandydatami⁸²⁶. Sytuacja w okręgu II przedstawiała się następująco: zgłoszonych zostało 5 list: nr 1 „Bloku Gospodarczego” z 8 kandydatami, lista nr 2 „Chrześcijańskie Mieszczaństwo” z 6 kandydatami, lista nr 3 „Zjednoczona lista Żydowska” z 2 kandydatami, lista nr 4 „Jedność Robotnicza” z jednym kandydatem oraz lista nr 5 „Socjalistyczna Partia Robotniczo-Chłopska” z 3 kandydatami⁸²⁷. W okręgu wyborczym nr III ważnie zgłoszone były dwie listy: nr 1 „Bloku Gospodarczego” z 8 kandydatami oraz nr 3 „Zjednoczona lista Żydowska” z trzema kandydatami⁸²⁸. W okręgu wyborczym IV zgłoszono, podobnie jak w II pięć list: nr 1 – „Zjednoczenia Gospodarczego” z 10 kandydatami, nr 2 „Chrześcijańskie Mieszczaństwo” z 8 kandydatami, nr 3 „Zjednoczona lista Żydowska” z 3 kandydatami, lista nr 4 „Socjalistyczna Partia Robotniczo-Chłopska” z 4 kandydatami oraz lista nr 5 „Polska Partia Socjalistyczna” z 2 kandydatami⁸²⁹. BBWR startował do wyborów pod szyldem Zjednoczenia Gospodarczego.

Wybory 1934 r. po zestawieniu ich z wyborami z 1927 r. pozwalają łatwo zauważyć różnice, jakie między nimi zapanowały. W 1927 r. zgłoszonych było 12 list wyborczych, natomiast w 1934 siedem, z tego część miała listy tylko w jednym obwodzie wyborczym. Jeszcze większa różnica jest pomiędzy liczbą kandydatów – w 1927 r. kandydowało 141 osób, w 1934 r. 77, a więc niemal dwukrotnie mniej⁸³⁰.

Na łamach „Życia Gromadzkiego” pierwsza wzmianka o wyborach pojawiła się w połowie kwietnia, była to nieoficjalna zapowiedź ogłoszenia głosowania w najbliższych dniach⁸³¹. W kolejnym numerze pojawiła się szersza zapowiedź, odnosząca się do polityki rządu, który zmieniając ustawę o samorządzie gminnym i regulamin wyborczy miał zapewnić „znaczny liberalizm”, zwrócony przeciw zbędnemu rygoryzmowi. Pisano również „Rząd spełnił swój obowiązek. Dotrzymał przewidziane ustawą terminy, względnie rozpiął wybory nawet wcześniej. Dał wyborcom regulamin, zapewniający pełną swobodę spełnienia obywatelskiego

⁸²⁴ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 2-3.

⁸²⁵ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 14.

⁸²⁶ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 17.

⁸²⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 18.

⁸²⁸ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 19.

⁸²⁹ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 20.

⁸³⁰ Obliczenia własne.

⁸³¹ *Wybory do Rady Miejskiej w Łowiczu*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 15, s. 9.

obowiązku. Reszta zależy od społeczeństwa. Ono zadecyduje o tem, czy odnowienie naszego samorządu miejskiego będzie miało charakter tylko formalny, czy też czy nadchodzące wybory rozpoczną nowy, lepszy okres w życiu naszych miast i miasteczek”⁸³². W tym numerze pojawiły się też teksty wyjaśniające działania i uprawnienia samorządu oraz odniesienie do Łowicza, jako miasta o wielkich tradycjach, w którym obywatele, poprzez budowę silnego samorządu mają dbać o własne szczęście i pomyślność życiową. W kolejnych numerach pojawiły się dalsze hasła, wezwania do wzięcia udziału w wyborach, a w ten sposób do uzdrowienia samorządu miejskiego, do skierowania go na tory wyścigu pracy, pozytywnej i zgodnej z interesami społeczeństwa⁸³³.

Na tydzień przed wyborami został opublikowany program wyborczy, pod którym podpisał się Obywatelski Komitet Wyborczy – w rzeczywistości był to program „Zjednoczenia Gospodarczego”, a więc BBWR. Głównymi hasłami były: „Dość partyjnictwa w Radzie Miejskiej”, „Chcemy ludzi dzielnych i uczciwych”, „Wybierajmy ludzi, którzy rozumieją interesy miasta”, „Gospodarka miejska musi być oszczędna i planowa”. Program ten zawierał również odniesienia do najważniejszych gałęzi gospodarki miejskiej oraz propozycje ich poprawy⁸³⁴. W kolejnym numerze, w ostatnim przedwyborczym apelu, hasła te zostały powtórzone jako hasła Zjednoczenia Gospodarczego. Wówczas zostało również podkreślone, że „stronnictwa opozycyjne nie przeciwstawiają żadnej antytezy, nie mają też odwagi przeciwstawić się hasłom głoszonym przez Blok Gospodarczy”⁸³⁵.

W głosowaniu wzięło udział 5797 mieszkańców Łowicza⁸³⁶, natomiast w protokołach nie zachowała się liczba uprawnionych do głosowania. Nie można więc precyzyjnie ustalić frekwencji wyborczej, w porównaniu do 1927 r., kiedy to głosowało 7212 wyborców, można wnioskować, że frekwencja była o wiele niższa. Wówczas uprawnionych do głosowania było 8585 osób, przyjmując szacunkowo taką samą liczbę frekwencja wyniosła niecałe 70%, jednak jest to tylko ostrożna, szacunkowa liczba. W wyniku głosowania, radnymi zostało aż 19 przedstawicieli Zjednoczenia Gospodarczego, 4 radnych pochodziło z listy żydowskiej – został wybrany po jednym w każdym okręgu. Skład rady uzupełniał 1 radny z okręgu IV z listy

⁸³² Ra, *Odnowienie samorządu miejskiego*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 16, s. 2.

⁸³³ *Do walki o uzdrowienie gospodarki miejskiej!*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 17, s. 2.

⁸³⁴ Obywatelski Komitet Wyborczy, *Wybory dorady Miejskiej odbywają się pod hasłami*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 20, s. 1.

⁸³⁵ „Życie Gromadzkie” 1934, nr 21, s. 1.

⁸³⁶ APWOŁ, Akta Miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 23-24.

„Chrześcijańskie Mieszczaństwo”⁸³⁷. Dzięki takiemu rozłożeniu sił radni związani z BBWR mogli forsować wszelkie swoje propozycje⁸³⁸.

7. Wybory parlamentarne 1935 r.

W 1935 r. upłynęła kadencja parlamentu i należało przeprowadzić wybory, ich daty wyznaczono na 8 i 15 września. Nową ordynację wyborczą z ramienia BBWR przygotowywał premier Walery Sławek. Uchwalona 8 VII 1935 r. ordynacja znacznie ułatwiała zdobycie większości parlamentarnej przez BBWR. Ordynacja wprowadzała okręgi dwumandatowe. Partie polityczne nie miały możliwości zgłaszania list kandydatów, prawo to posiadały okręgowe zgromadzenia wyborcze. Brali w nich udział delegaci wyłonieni przez wybieralne organy samorządu terytorialnego, delegaci izb rolniczych, przemysłowych, handlowych, rzemieślniczych, związków zawodowych, szkół akademickich, izb adwokackich. W tych zgromadzeniach brali udział najczęściej ludzie przychylnie nastawieni do sanacji. Liczbę posłów ograniczono do 208⁸³⁹.

Łowicz znalazł się w okręgu wyborczym nr 13, wraz z nim w skład tego okręgu wchodziły powiaty sochaczewski i błoński. Podobnie jak w poprzednich wyborach Łowicz był siedzibą komisji okręgowej. Nastąpiło więc znaczne przesunięcie okręgu, w granicach którego znalazł się Łowicz, na wschód. Zgodnie z nową ordynacją przed wyborami najpierw odbyły się okręgowe zgromadzenia wyborcze, a poprzedziły je zebrania gminne wybierające delegatów. Gminy z powiatu łowickiego miały wybrać po dwóch delegatów, oprócz gmin Nieborów i Domaniewice, którym przysługiwało prawo wyboru jednego delegata. Sześciu delegatów wybierała rada powiatowa, trzech zaś rada miejska. Podobnie było w pozostałych powiatach okręgu wyborczego. Łącznie 22 delegatów przysługiwało samorządowi gospodarczemu, tj. Radzie Izby Rolniczej w Warszawie, Zebraniu Plenarnemu Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie oraz Izbie Rzemieślniczej we Włocławku. Organizacje zawodowe pracowników fizycznych i umysłowych wybierały 14 delegatów, samorząd zawodowy izb adwokackich i notarialnych 6 delegatów, trzech wybierały zrzeszenia techniczne, organizacje kobiece przedstawiały pięciu delegatów⁸⁴⁰.

⁸³⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2471, k. 25-26.

⁸³⁸ Na radnych zostali wybrani: Feliks Andrzejewski, Izaak Adler, Maria Bobotkowa, Rywen Breitsztejn, Lajb Bialer, Zygmunt Ciszewski, Adam Cieszkowski, Leonard Gołębiowski, Zygmunt Hyżyński, Władysław Jarzyński, Franciszek Jezierski, Franciszek Jędrachowicz, Julia Kręcicka, Zofia Kurowa, Wojciech Kruk, Ryszard Ler, Marian Nowak, Feliks Niewiadomski, Zurach Neuman, Antoni Perzyna, Józef Plak, Adam Szeremeti, Franciszek Sierantowicz, Franciszek Wróblewski.

⁸³⁹ Zob. np. M. Woźniacki, *Wybory do Sejmu i Senatu w świetle ordynacji wyborczych z 1935 r.*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2014, nr 22, s. 393-409.

⁸⁴⁰ Warszawski Dziennik Urzędowy, 1935, nr 16, s. 2-4.

W okresie bezpośrednio poprzedzającym wybory, tj. w sierpniu 1935 r. w powiecie łowickim odbyło się 14 zgromadzeń publicznych, w których wzięło udział 3140 osób. Rozpiętość ilościowa uczestników wahała się pomiędzy 40 a 1500 osób⁸⁴¹. Odejmując maksymalną frekwencję od ogólnej ilości uczestników wynika, że w pozostałych 13 zgromadzeniach brało udział ok 1650 osób, średnia wynosiła więc niewiele ponad 100 osób, nie była zatem wysoka. Jest to jeszcze bardziej widoczne w porównaniu z danymi z wcześniejszych kampanii wyborczych, kiedy nawet w mniejszych miejscowościach w zebraniach brało udział nawet po kilkaset osób. Niska frekwencja wyborcza była efektem bojkotu wyborów przez stronnictwa opozycyjne. Prosanacyjne gazety wzywały do wzięcia udziału w wyborach, podkreślając, że: „uchylanie się od głosowania jest niegodne obywatela i wręcz szkodliwe dla państwa”. Wezwanie do głosowania wystosowało ponad 40 prosanacyjnych organizacji, stowarzyszeń i związków⁸⁴².

W okręgu XIII zostało wybranych dwóch posłów: Antoni Pacholeczyk i Kazimierz Dublasiewicz, obaj z listy BBWR. Pierwszy z nich otrzymał 20 856 głosów, drugi natomiast 17 925. W województwie warszawskim, w dniu 15 września 201 delegatów z województwa wybrało 5 senatorów: Janusza Radziwiłła, Czesława Michałowskiego, Michała Roga, Jerzego Siemiątkowskiego oraz Władysławę Macieszę⁸⁴³.

Frekwencja wyborcza, w stosunku do poprzednich lat, była o wiele niższa. Burmistrz Łowicza, J. Myśliwiec w raporcie do starosty pisał, że frekwencja w mieście, w stosunku do gmin wiejskich jest dobra, a w niektórych obwodach przekraczała nawet 48%. Średnia frekwencja dla Łowicza wyniosła 41,64%. We wspomnianym piśmie, J. Myśliwiec wspominał, że tak dobra frekwencja jest w dużej mierze jego zasługą, jego osobistej działalności i wytężonej pracy. Również wyznaczenie mężów zaufania w poszczególnych komisjach miało pozytywnie wpłynąć na wysokość frekwencji⁸⁴⁴. Trzeba przy tym podkreślić, że ogólnopolska frekwencja wyniosła 46,6%, na jej tle więc wskaźnik osób, które wzięły udział w głosowaniu nie wypadł już tak okazale. Jeszcze gorsze wrażenie niska frekwencja wyborcza robiła w zestawieniu z danymi z wcześniejszych wyborów. Trzeba jednak pamiętać o bojkocie wyborów przez partie opozycyjne, który w znaczący sposób wpłynął na ilość osób, które wzięły udział w głosowaniu.

⁸⁴¹ Archiwum Państwowe w Warszawie, Urząd Wojewódzki Warszawski, sygn. 86, k. 171.

⁸⁴² J. Saramonowicz, *Kutno i powiat...*, s. 204.

⁸⁴³ J. Saramonowicz, *Kutno i powiat...*, s. 205.

⁸⁴⁴ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2659, k. 202.

8. Ostatnie wybory parlamentarne i samorządowe (1938, 1939)

Wzrost napięcia w obozie rządzącym doprowadził do rozwiązania parlamentu przed upływem kadencji. Zostały ogłoszone nowe wybory, ich termin wyznaczono na 6 i 13 listopada 1938 r. Parlamentarzystów wybierano zgodnie z ordynacją wyborczą z 1935 r. Podobnie jak w poprzednich wyborach, Łowicz został stolicą XIII okręgu wyborczego, obejmującego powiaty łowicki, sochaczewski i błoński. Terminy zebrań, które miały wybrać delegatów, wyznaczono w terminie między 25 a 30 września⁸⁴⁵.

W materiałach wyborczych Obozu Zjednoczenia Narodowego (OZN) często wzywano do walki o unarodowienie życia gospodarczego kraju. Zapewniano, że OZN będzie wspierał polski przemysł i polskich przedsiębiorców w rywalizacji z rozmaitymi mniejszościami narodowymi, w tym przede wszystkim z Żydami. Na jednej z ulotek pisano: „Pamiętajmy, że każdy nowy sklep polski to szaniec w walce o niezależnienie się od obcych kapitałów”. Dodawano do tego: „Pamiętajmy o tym i kupujmy tylko w sklepach polskich”. W materiałach zamieszczano także, popularne od czasów powołania OZN do życia, hasło obrony Polski⁸⁴⁶.

W stworzonej w dniu wyborów notatce przewodniczący obwodu wyborczego nr 2 w Łowiczu, pisał, że spokój publiczny i stan bezpieczeństwa w mieście był zadowalający, zainteresowanie wyborami dobre; nie odnotowano ingerencji opozycji w przebieg wyborów. Frekwencja została uznana za dobrą⁸⁴⁷.

W okręgu wyborczym XIII zostało wybranych dwóch posłów Obozu Zjednoczenia Narodowego: Józef Nikodem Kobosko, lekarz, działacz społeczny, prezes PCK w Żyrardowie, oraz Jan Czarnecki, rolnik, wójt gminy Chodaków w pow. sochaczewskim, działacz organizacji rolniczych.

Ostatnie wybory w Łowiczu w II Rzeczypospolitej miały miejsce w 1939 r. Pomimo napiętej sytuacji międzynarodowej cieszyły się dużym zainteresowaniem jako ważne wydarzenie w skali lokalnej. Jako jedne z ostatnich w województwie łódzkim, wybory samorządowe w Łowiczu oraz w Skierniewicach miały miejsce w maju⁸⁴⁸. Sanacja – Obóz Zjednoczenia Narodowego – szła do wyborów z hasłami zgody narodowej, wyeliminowania demagogii, gier politycznych i nienawiści klasowej. W celu uniknięcia rozbicia „polskich głosów” OZN powołał Komitet Organizacji Społecznych i Politycznych pod nazwą Narodowe Zjednoczenie

⁸⁴⁵ Warszawski Dziennik Urzędowy, 1938, nr 21, s. 2-4.

⁸⁴⁶ G. Kała, *Obóz Zjednoczenia Narodowego w wyborach do sejmu i senatu w 1938 roku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych”, 2015, nr 2, s. 28-29, przypis 58.

⁸⁴⁷ APWOŁ, Akta miasta Łowicza, sygn. 2677, k. 160.

⁸⁴⁸ Na podstawie ustawy z 9 kwietnia 1938 r. pow. łowicki i skierniewicki włączono z woj. warszawskiego do łódzkiego, zmiana ta weszła w życie od 1 IV 1939 r. (M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995, s. 80).

Gospodarcze⁸⁴⁹. Nie są znane szczegółowe wyniki dotyczące Łowicza, w odniesieniu do całego województwa łódzkiego prezentowały się one następująco: Obóz Zjednoczenia Narodowego uzyskał 35%, Żydzi 24%, PPS 23% procent poparcia⁸⁵⁰; najprawdopodobniej wyniki w Łowiczu nie odbiegały szczególnie od odnotowanych w województwie.

Tabela nr 10. Frekwencja w wyborach parlamentarnych w Łowiczu w latach 1919-1938

Data wyborów	1919	1922	1928	1930	1935	1938
Łowicz	58,9%	67,7%	85%	80%	41,64%	
Okręg	79,26%	84,12%	89%	84%		
Polska	77%	67,7%	78,3%	75%	46,6%	67,1%

Źródło: Obliczenia własne.

Przytoczone w tabeli dane wskazują, że Łowicz pod względem frekwencji w wyborach parlamentarnych nie wypadł korzystnie. W każdych wyborach frekwencja w okręgu wyborczym była wyższa niż w jego stolicy; działo się tak w różnych konfiguracjach geograficznych okręgów (połączenie z Kutnem-Gostyninem bądź Sochaczewem-Błoniami). Również na tle kraju Łowicz wypadł poniżej średniej, chociaż w przypadku wyborów 1928 r. miasto odnotowało wyższą frekwencję niż ogólnopolska; w 1922 r. frekwencja była identyczna. Tendencje w zmianach frekwencji pokrywały się ze wzrostami bądź spadkami w kraju.

Tabela nr 11. Frekwencja w wyborach samorządowych w Łowiczu w latach 1919-1934

Data wyborów	1919	1923	1927	1934
frekwencja	59,25%	60%	84%	70%

Źródło: Obliczenia własne.

Podsumowując zagadnienie wyborów w Łowiczu warto zauważyć dwie kwestie. Pierwszą z nich jest sprawa frekwencji wyborczej, która zarówno w wyborach lokalnych, jak i parlamentarnych posiadała te same tendencje. Wzrastała pomiędzy pierwszymi wyborami, a drugimi, a swoje maksimum osiągnęła pod koniec lat dwudziestych. Nie było też znaczącej różnicy pomiędzy wyborami samorządowymi i sejmowymi. Wybory, które odbywały się w podobnym okresie, posiadały zbliżoną frekwencję. Świadczy to, że w frekwencji wyborczej odbijały się ogólne nastroje społeczeństwa i jego podejście do sytuacji politycznej w kraju.

⁸⁴⁹ J. Saramonowicz, *dz. cyt.*, s. 220-221.

⁸⁵⁰ Dalsze wyniki wyborów do Rad Miejskich „Gazeta Lwowska” 1939, nr 118, s. 2.

Drugą kwestią, którą należy zauważyć w Łowiczu jest, szczególnie w początkowym okresie – całkowicie wolnych wyborów samorządowych – pełna zmienność zwycięzców co kolejne wybory. O ile w pierwszych z 1919 r. zwyciężyła PPS, cztery lata później najsilniejszą reprezentację w Radzie Miasta zdobyła endecja, by po kolejnych czterech latach ponownie ustąpić miejsca PPS. Sytuacja zmieniła się po powstaniu BBWR i zaangażowaniu aparatu państwowego w wybory, w latach 30. najsilniejsze frakcje w Radzie Miasta mieli zwolennicy sanacji – czy to pod nazwą Zjednoczenia Gospodarczego, czy też Narodowego Zjednoczenia Gospodarczego.

Znaczące jest, że w przypadku wyborów parlamentarnych kampania wyborcza nie koncentrowała się na Łowiczu, a na okolicznych miejscowościach, w których odbywały się wiece i zebrania. O wiele mniej spotkań z wyborcami organizowano w mieście, najczęściej były to zjazdy powiatowe danego stronnictwa. Zebrania odbywały się również na targowisku miejskim⁸⁵¹, co oznaczało, że były one skierowane do okolicznej ludności, przybyłej w tym dniu do Łowicza. Miasto z pewnością było natomiast centrum planowania działań, siedzibą sztabów wyborczych, z Łowicza pochodziła również większość działaczy, występujących na wiecach, chociaż trzeba podkreślić, że szczególnie w ruchu ludowym, najsilniejsi przedstawiciele pochodzili ze wsi: jak np. Teofil Kurczak, Tomasz Wróbel, Teofil Wojda. Często występujący na wiecach przyjeżdżali również z innych miast, w szczególności z Warszawy. W latach 30. kandydaci BBWR, jak np. Karol Polakiewicz nie mieli wcześniej żadnych związków z okręgiem, z którego kandydowali. Odzwierciedlenie miało to w wynikach wyborów, trzy wymienione postacie związane z ruchem ludowym były posłami. Z Łowicza, przez cały okres dwudziestolecia, pochodził wybrany na posła (1935) jedynie Feliks Andrzejewski, dodatkowo kandydował jako zastępca w 1930 r., a do sejmu wszedł po rezygnacji K. Polakiewicza. Wskazuje to na największą bolączkę łowickich stronnictw politycznych – brak wśród ich działaczy w mieście wyrazistego lidera.

⁸⁵¹ Zob. APWOŁ, Starostwo powiatowe łowickie, sygn. 394, k. 65.

Zakończenie

Agresja niemiecka na Polskę w dniu 1 IX 1939 r. gwałtownie zakończyła okres niepodległości II Rzeczypospolitej. Była także cezurą kończącą większość z omawianych w Łowiczu zjawisk z zakresu życia społecznego i politycznego. W wyniku działań wojennych i polityki okupanta wobec ludności zginęło ponad 7 tysięcy mieszkańców Łowicza. Życie straciło wielu zasłużonych mieszkańców, zarówno przedstawicieli mniejszości żydowskiej, jak i polskiej inteligencji. Zamordowany został w ramach akcji AB Tadeusz Bączkowski, zasłużony działacz społeczny, wydawca „Polski Narodowej”, w 1944 r. zginął Feliks Niedzielski, ostatni burmistrz miasta. Po II wojnie światowej, w 1946 r. zamordowany przez Urząd Bezpieczeństwa został działacz samorządowy, Feliks Andrzejewski. To tylko niektóre z ofiar, jakie poniosło społeczeństwo Łowicza.

Wszelkie problemy, z jakimi musiało zmierzyć się powstające w 1918 r. państwo polskie, znalazły swoje odbicie w każdym z polskich miast, miasteczek i miejscowości. Jednym z takich miejsc był Łowicz, posiadający swoją, różniącą się od pozostałych miast, historię. Ale podobnie jak i w pozostałych przypadkach, jednym z największych kapitałów, jakie miasto posiadało w 1918 r. była ogromna energia i chęć do działania pośród społeczeństwa.

Ta energia, połączona z ogromnym entuzjazmem, który zapanował po odzyskaniu niepodległości, sprawiła, że pomimo wielu trudności udało się dokonać w II Rzeczypospolitej tak wielu rzeczy. W Łowiczu objawiała się ona na licznych polach w ofiarnej działalności społecznej: rozwoju życia kulturalnego, organizowaniu akcji charytatywnych, wspieraniu edukacji, kultywowaniu tradycji patriotycznych, czczeniu pamięci bohaterów walk o wolność, zarówno z czasów I wojny światowej, jak i ostatnich powstańców styczniowych.

Bogactwem charakteryzowało się również życie polityczne, które, szczególnie w latach 20. cieszyło się również dużym zainteresowaniem społeczeństwa, czego dowodem i przejawem aktywności były wysokie frekwencje wyborcze w pierwszych wyborach w II Rzeczypospolitej. Świadczyło o tym również zainteresowanie udziałem w wiecach, zebraniach wyborczych, zwłaszcza w trakcie największego „pulsowania” życia politycznego, a więc w trakcie kampanii wyborczych. To wszystko składa się na obraz kultury politycznej lokalnego społeczeństwa.

Miasto, rozumiane jako zabudowania, przestrzeń, było miejscem, gdzie społeczeństwo mogło rozwijać swoje formy aktywności. W okresie II Rzeczypospolitej również pod tym względem Łowicz się znacznie rozwinął. Rozdziały III, IV, V ilustrują właśnie miasto i jego

organizm, tj. rozwój przestrzenny, gospodarkę, ludność, a więc wszystko co było podstawą dla działań.

Ten krótki okres, dwudziestolecia międzywojennego, dzięki działalności całego społeczeństwa, na czele z lokalnymi elitami jest z pewnością niezwykle istotny w dziejach miasta. Zaangażowanie w realizację działań, śmiałe plany, których symbolem może być plan regulacyjny miasta przewidujący jego rozwój do 150 tysięcy mieszkańców, pozostawiły trwały ślad w tkance miasta. Wydaje się, że dziś, pomimo ostatnich, wymienionych wyżej publikacji, świadomość ówczesnej rzeczywistości, wydarzeń rozgrywających się w Łowiczu nie jest jeszcze powszechnie znana. Praca ta ma pomóc wypełnić tę lukę.

Aneks

Biogramy burmistrzów Łowicza

Stanisław Stanisławski

Stanisław Stanisławski urodził się w 1872 r. w Kaliszu, tam też ukończył szkołę średnią. Następnie rozpoczął studia medyczne na Uniwersytecie Warszawskim, w czasie nauki należał do organizacji zbliżonej do PPS. Studia zakończył w 1896 r. uzyskując dyplom doktora wszechnauk lekarskich. Następnie odbywał praktyki lekarskie w szpitalach w Warszawie, w 1900 r. przeniósł się do Łowicza, gdzie został ordynatorem szpitala św. Tadeusza. Od 1904 r. przez dwa lata pracował też jako bibliotekarz w prywatnej bibliotece, w 1906 r. zaś przeprowadził legalizację biblioteki na nazwisko Zofii Konopackiej pod nazwą „Czytelnia dla wszystkich”. Do działalności w bibliotece powrócił jeszcze przed I wojną światową, w latach 1913-1914 kierował tą biblioteką z ramienia zarządu.

W czasie wydarzeń z lat 1905-1907 udzielał w szpitalu rannym pomocy. Rozpoczął też wówczas działalność społeczną, m.in. w Towarzystwie Wzajemnego Kredytu. Z jego inicjatywy powstał łowicki oddział Towarzystwa Higienicznego, który reaktywował łaźnię miejską. Należał też do Towarzystwa Śpiewaczego „Lutnia”. Był członkiem zarządów Towarzystwa Kultury Polskiej (od 1908) i Polskiego Towarzystwa Esperantystów (od 1909), prezesem zarządu Ochotniczej Straży Ogniowej (1909-14). Podczas I wojny światowej wyjechał do Rosji, gdzie pełnił funkcje dyrektora szpitala w Stawropolu na Kaukazie. Przewodził miejscowej kolonii polskiej.

Na początku 1918 wrócił do Łowicza, gdzie został lekarzem miejskim. Po pierwszych wyborach samorządowych został wybrany burmistrzem Łowicza. Był to niezwykle trudny, powojenny czas, z gospodarką komunalną zrujnowaną przez wojnę, bezrobociem, problemami aprowizacyjnymi.

Przestał być burmistrzem w 1923 r. po zwycięstwie prawicy w wyborach do Rady Miejskiej.

Stanisław Stanisławski padł ofiarą epidemii duru plamistego w Łowiczu. Zmarł 27 II 1924 r. Od 1929 r. jego portret wisiał w Sali obrad Rady Miasta, a jego imieniem nazwano ulicę Piotrkowską.

Leon Gołębiowski

Leon Celestyn Gołębiowski urodził się 6 IV 1866 r. w Lesznie koło Błonia, podstawowe wykształcenie otrzymał w domu, a następnie ukończył czteroklasowe gimnazjum. W 1885 r. rozpoczął pracę w magistracie Błonia. Niedługo później przeniósł się do Sochaczewa. Zaangażował się w budowę szpitala, należał do członków Powiatowej Rady Opiekuńczej Dobroczynności Publicznej. W latach 1893-1908 pełnił funkcję naczelnika sochaczewskiej Ochotniczej Straży Pożarnej. Jego zasługą było zorganizowanie orkiestry strażackiej, a także zbiórka środków na gruntowną przebudowę remizy.

W 1908 r. przeniósł się do Łowicza, przez trzy lata – do 1911 – pełnił funkcję prezydenta miasta. W 1911 mianowany został burmistrzem Mińska Mazowieckiego, nie przyjął nominacji i wycofał się z lokalnej polityki. Zajmował się w tym czasie gospodarstwem rolnym żony. W 1914 r. wyjechał do Warszawy, gdzie angażował się w pomoc dla uchodźców z Łowickiego. W 1915 r. powrócił do miasta, działał w Polskiej Macierzy Szkolnej. Po rezygnacji niemieckiego burmistrza sprawował tę funkcję od stycznia 1918 r. Po wycofaniu się Niemców z Łowicza, był osobą, która przejęła odpowiedzialność za miasto, pełnił tę funkcję do czasu wyborów. W czasie głosowania w Radzie Miejskiej przegrał ze Stanisławem Stanisławskim, ale został jego następcą po zakończeniu kadencji. W latach 1923-1927 ponownie pełnił funkcję burmistrza miasta. Zmarł 14 kwietnia 1932 r. w Łowiczu. Został pochowany na Cmentarzu Kolegiackim.

Kazimierz Bacia

Kazimierz Bacia urodził się 3 II 1885 r., był synem Ludwika. W 1912 r. ukończył studia medyczne na Uniwersytecie Jagiellońskim. Po I wojnie światowej został lekarzem powiatowym w Łowiczu, w 1920 r. brał udział w działaniach wojennych. Po powrocie do Łowicza rozpoczął prywatną praktykę medyczną, uczył także w seminarium nauczycielskim. Był sympatykiem PPS, w 1927 r. został wybrany na burmistrza miasta. Nie wypełnił pełnej kadencji, przeniósł się do Warszawy wraz z praktyką lekarską, rezygnując tym samym ze stanowiska burmistrza. Brał udział w Powstaniu Warszawskim jako lekarz. Po II wojnie światowej był prezesem Warszawsko-Białostockiej Izby Lekarskiej.

Zmarł 21 V 1970 r. w Warszawie i tam został pochowany na cmentarzu ewangelicko-augsburskim przy ul. Młynarskiej.

Jan Michalski

Jan Michalski urodził się 17 XII 1875 r. w Kaliszu, był synem Michała Michalskiego. Tam też ukończył szkołę średnią. W wieku 23 lat wyjechał nielegalnie do Berlina. W tym czasie zbliżył się do działaczy PPS wydających „Gazetę Robotniczą”. W latach 1899-1901 pracował w stoczni wojennej w Bremie, nadal utrzymując kontakty z socjalistami, tj. bremeńskim Towarzystwem Polskim Robotniczym i Związkiem Zagranicznym Socjalistów Polskich. Przez pewien czas pracował też na statku „Uranus”, na który się zaciągnął. W 1901 r. przeprowadził się do Szwajcarii, do Zurychu, a następnie do Fryburga, gdzie pracował jako mechanik w fabryce maszyn. Nawiązał tam kontakt z działającym w PPS Stanisławem Jędrzejewskim, zaznajomił się też z Ignacym Mościckim, który wspomagał go materialnie. Następnie przeniósł się do Genewy, przewodniczył tam Towarzystwu Polaków Pracujących. Przez pewien czas J. Michalski, jako jedyny Polak, pracował w charakterze ogrodnika w kolonii «komunistów-tołstojowców» w Onex pod Genewą. Wówczas zbliżył się z przywódcami eserowców, odbył też praktykę jako zecer w eserowskiej drukarni.

W 1904 r. wrócił do Kalisza, działał w Komitecie Robotniczym PPS wraz m.in. z Kazimierzem Lipczyńskim i Tomaszem Arciszewskim. Na polecenie tego drugiego pracował jako pomocnik pisarza gminnego w Kamieniu, miało to pomóc w zdobyciu książeczek paszportowych. Jan Michalski prowadził też wówczas warsztat elektromechaniczny, w którym wytwarzał również kapsle bojowe dla OB PPS. W latach 1904-1905 J. Michalski zajmował się też wydawaniem „Kaliskiego Kurierka Robotniczego”, w tym okresie ukazało się 7 numerów pisma, a początkowe 4 numery redagował wraz z Leonem Wasilewskim, natomiast kolejny już samodzielnie. W związku z pracą przy piśmie J. Michalski został aresztowany w kwietniu 1905 r., został zwolniony za kaucją, a w obawie przed ponownym aresztowaniem ponownie przedostał się do Niemiec. Wykorzystał ten czas na naukę, studiował na politechnice w Mannheim. Po kilku latach powrócił do Kalisza, rozpoczynając pracę w biurze technicznym. Jeszcze przed wybuchem I wojny światowej został dyrektorem fabryki zaopatrzenia armii. Był też członkiem zarządu Towarzystwa Akcyjnego «Postavščik» z ramienia Wszechrosyjskiego Związku Ziemstw i Miast. Po wybuchu I wojny światowej J. Michalski został zesłany przez carskie władze do Irkucka „bez przedstawienia powodów i oskarżenia”. Został tam dyrektorem fabryki obuwia. Starania w kierunku jego uwolnienia prowadziły władze Kalisza, dzięki działalności B. Bukowińskiego – prezydenta miasta oraz F. Jaroszyńskiego u premiera rosyjskiego ks. Lwowa został zwolniony i w 1918 r. wrócił do Polski.

Był oficerem prowiantowym Kaliskiego Pułku Piechoty Wojsk Polskich, a 13 XI 1918 r. rozkazem por J. Urlycha został członkiem Komisji do przejęcia majątku skarbowego.

Na początku 1919 r. J. Michalski został wybrany ławnikiem w Kaliszu, a w kwietniu został prezydentem miasta. Po wyborach samorządowych jesienią 1919 r. został ponownie wybrany na to stanowisko. Funkcja prezydenta Kalisza była niezwykle trudna, gdyż Kalisz był jednym z bardziej zniszczonych miast w trakcie działań wojennych. Do odbudowy miasta wykorzystywał bezrobotnych, dzięki czemu znajdowali oni zatrudnienie, J. Michalski organizował spółki robotnicze. J. Michalski uzyskał też dla Kalisza pożyczkę. Ważną kwestię w jego działaniach zajmowała aprowizacja, przedstawiał na ten temat referaty na I Zjeździe Związku Miast Polskich oraz na konferencji zwołanej przez premiera Leopolda Skulskiego

Za jego kadencji, w grudniu 1920 i styczniu 1921 Kalisz otrzymał nowe pożyczki na odbudowę z różnych instytucji kredytowych dzięki czemu rozpoczęto budowę 80 posesji, z których 34 ukończono, odbudowano też dwie szkoły w czasie pełnienia funkcji prezydenta przez Jana Michalskiego. Był on także członkiem zarządu i dyrektorem Towarzystwa Akcyjnego Kaliskiej Manufaktury Pluszu i Aksamitu. W styczniu 1921 r. złożył dymisję ze stanowiska i ustąpił z niego w kwietniu tego roku.

W dniu 2 VI 1921, na wniosek premiera W. Witosa, Naczelnik Państwa J. Piłsudski mianował J. Michalskiego ministrem aprowizacji. Wziął udział tylko w pięciu posiedzeniach Rady Ministrów (6, 7, 9, 11 i 13 VI), podpisał jedynie dwa okólniki swego ministerstwa (o kontroli wydatków aprowizacyjnych i o amnestionowaniu przestępstw aprowizacyjnych). Już 14 VI złożył dymisję, przyjętą 21 VI, podłożem jej była różnica zdań w podejściu do zagadnienia aprowizacji między nim a premierem W. Witosem.

Następnie został powołany w dniu 8 XI 1921 na członka komisji likwidacyjnej Kaliskiego Tow. Wzajemnego Kredytu (założonego 1899) i 9 XII wybrany w skład rady nadzorczej powstającego Banku Ziemi Kaliskiej (kapitał zakładowy 50 mln marek). Po połączeniu w 1922 r. Nadprośniańskiej Fabryki Wag w Kaliszu z fabryką «Waga» Jana Goszczyńskiego w został w tej spółce akcyjnej dyrektorem zarządzającym. Jan Michalski prowadził także biuro techniczne w Kaliszu zajmujące się budową i konserwacją urządzeń wodociągowych, kanalizacyjnych i centralnego ogrzewania. Był również udziałowcem i kierownikiem drukarni w Kaliszu.

Etap kaliski jego życia skończył się wraz z wyborem w grudniu 1926 na stanowisko prezydenta Radomia; na stanowisku tym dążył do rozbudowy miasta i modernizacji urządzeń komunalnych. W jesieni 1927 objął kierownictwo wydziału rozbudowy i inwestycji miejskich w radomskim Zarządzie Miasta. W wyniku konkursu, w 1929 r. został wybrany burmistrzem Łowicza. Pozostał na tym stanowisku do wiosny 1934 r. Dalsze jego losy nie są znane.

Jan Czarnkowski

Urodził się w Warszawie, 7 IV 1902 r., gdzie zdobył świadectwo dojrzałości. Rozpoczął następnie studia na wydziale elektrycznym Politechniki Warszawskiej (lata 1921-1924), a później w Instytucie Elektroniki w Tuluzie, gdzie uzyskał w 1926 r. dyplom inżyniera elektryka. Po zakończeniu edukacji rozpoczął pracę zawodową w okręgowej elektrowni warszawskiej, następnie w zakładach Brown Boveri. Od 1926 r. był też członkiem Stowarzyszenia Elektryków Polskich, organizował też Kongresy Techników Polskich. W 1929 r. przeniósł się do Łowicza, a wiązało się to z objęciem przez niego posady dyrektora Elektrowni Miejskiej, od 1931 r. Elektrowni Okręgowej. W 1933 r. przeprowadził elektryfikację Kompiny jako pierwszej wsi w powiecie. W tym roku był też redaktorem „Życia Łowickiego”. W 1934 r. po odwołaniu Jana Michalskiego został mianowany komisarycznym burmistrzem Łowicza i pełnił tę funkcję przez kilka miesięcy. Po wyborze kolejnego burmistrza powrócił na stanowisko dyrektora elektrowni. Zainicjował, zorganizował i przez cały czas funkcjonowania (1934-1939) pełnił funkcję dyrektora Związku Elektryfikacyjnego Międzykomunalnego Województwa Warszawskiego z siedzibą w Łowiczu.

W czasie II wojny światowej prowadził biuro Techniczno-Handlowe w Warszawie. Po zakończeniu działań wojennych został dyrektorem naczelnym Zjednoczenia Energetycznego Okręgu Warszawskiego. W 1945 r. jego dyplom z Tuluzi nostryfikowała Politechnika Warszawska. Z jego inicjatywy powołano w 1947 r. przy Centralnym Zarządzie Energetyki Biuro Elektryfikacji Wsi, którego został pierwszym dyrektorem. Kolejne lata jego działalności związane były z pracą na rzecz Naczelnej Organizacji Technicznej. W czasie kadencji lat 1948-1952 był sekretarzem generalnym, następnie, do 1961 r. był redaktorem naczelnym „Przeglądu Technicznego”. W latach 1958-1979 był przewodniczącym Rady Prasy Technicznej, a od 1971 r. redagował czasopismo „Prasa Techniczna”, którego był założycielem (był to organ Rady Prasy Technicznej). W latach 1961-1970 był dyrektorem Wydawnictwa Czasopism Technicznych. Nie ograniczał się do organizacji i redagowania tych czasopism, również publikował w nich, był autorem kilkuset artykułów. Zaangażowany też był w uruchomienie wieczorowych szkół inżynierskich, powołanie Państwowych Wydawnictw Technicznych oraz Wydawnictw Czasopism Technicznych, biblioteki, księgarni technicznej czy budowy Domu Technika. Był też przewodniczącym Zespołu Problemowego ds. badań, studiów i wydawnictw Rady Prasy Technicznej. Zmarł w Warszawie 11 X 1981 r.

Jan Myśliwiec

Urodził się 29 IV 1895 r. w miejscowości Czudec, nieopodal Lwowa. Szkołę średnią ukończył w Przemyślu. Po wybuchu I wojny światowej zgłosił się do Legionów, od sierpnia 1914 r. wchodził w skład 2 pułku ułanów Legionów Polskich. Miał legitymację nr 3148. Po kryzysie przysięgowym internowany na Węgrzech, po czym wcielony został do armii austriackiej. Po odzyskaniu niepodległości w Wojsku Polskim, brał udział w walkach 1918-1920. Następnie został przeniesiony do rezerwy w stopniu porucznika. Rozpoczął wówczas pracę w Pocztowej Kasie Oszczędności w Warszawie, którą przez pewien czas łączył z nauką na Wydziale Samorządowym Wyższej Szkoły Handlowej. Naukę zakończył w 1925 r. W 1934 r. został wybrany na burmistrza Łowicza, ze stanowiska zrezygnował w 1937 r. Prawdopodobnie po zakończeniu kadencji wyjechał z Łowicza, dalsze losy nieznane.

Feliks Niedzielski

Feliks Niedzielski urodził się 12 X 1894 r. w miejscowości Okręt jako syn Tomasza, zarządcy rybołówstwa i Franciszki z domu Pigułowskiej. W 1914 r. ukończył Łowicką Szkołę Realną. W czasie I wojny światowej rozpoczął pracę w administracji publicznej. W latach 1917-1918 współpracował z POW, w 1920 r. ochotniczo zgłosił się do wojska. W 1925 r. ukończył Szkołę Nauk Politycznych w Warszawie, rozpoczął wówczas pracę w samorządzie. Przez 10 lat był inspektorem samorządu gminnego w powiecie łowickim, następnie w kwietniu 1934 r. został sekretarzem Wydziału Powiatowego, a 10 III 1937 r. został wybrany na stanowisko burmistrza Łowicza. Był aktywny na niwie społecznej, m.in. działał w Związku Peowiaków. Jesienią 1939 r. pomagał w zabezpieczeniu zbiorów łowickiego muzeum. W 1940 r. został odwołany przez okupanta ze stanowiska burmistrza. Przeniósł się do Głowna, gdzie otworzył piwiarnię, a także zaangażował się w działalność konspiracyjną. Był członkiem Polskiej Organizacji Bojowej, organizacji powołanej w jesienią 1939 r. w Łowiczu przez oficerów i podoficerów 10 pułku piechoty. Feliks Niedzielski był komendantem oddziału terenowego w Głownie. Na początku marca 1941 r. został aresztowany. W 1944 r. został rozstrzelany w Warszawie.

Bibliografia

I. Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Warszawie

Urząd Wojewódzki Warszawski (1918-1939) sygn. 10, 86

Archiwum Państwowe w Warszawie Oddział w Łowiczu

Akta miasta Łowicza sygn. 98, 124, 156, 236, 383, 544, 545, 548, 553, 619, 668, 685, 762, 809, 1094, 1250, 1284, 1412, 1413, 1423, 1705, 2471, 2539, 2568, 2578, 2659, 2677, 2739

Protokoły posiedzeń Wydziału Powiatowego

Starostwo powiatowe łowickie sygn. 30, 145, 146, 394, 548

II. Prasa

„Codzienna Gazeta Handlowa” 1936

„Gazeta Łowicka” 1917, 1918

„Gazeta Urzędowa dla powiatów łowickiego i sochaczewskiego” 1918

„Gazeta Urzędowa Komisarza Ludowego Rządu Polskiego na powiat Ostrołęcki” 1918

„Ilustrowany Kurier Codzienny” 1938

„Łowiczanie” 1914, 1918-1936

„Nowy Łowiczanie” 1998

„Odrodzenie Pracy” 1928

„Polska” 1939

„Polska Narodowa” 1936, 1937

„Praca” 1929

„Przegląd Budowlany” 1937

„Przemysł, Rzemiosło, Sztuka” 1924

„Tygodnik handlowy” 1923

„Ziemia” 1932

„Zuchowaty” 1937

„Życie Gromadzkie” 1933, 1934, 1936

„Życie Łowickie” 1932, 1933, 1937

III. Akty prawne

- „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”, 1918, nr 1
„Monitor Polski” 1923, nr 70
Dziennik Praw Państwa Polskiego 1919, nr 13 poz. 141.
Dziennik Ustaw 1918, nr 20 poz. 58.
Dziennik Ustaw 1927, nr 84 poz. 756.
Dziennik Ustaw. 1932, nr 94, poz. 808.
Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 17 września 1927 r. o zmianie granic miasta Łowicza w województwie warszawskim

IV. Druki współczesne, wydawnictwa okolicznościowe

- Dlaczego wystąpiliśmy z PPS, Czyn Socjalistyczny. Jednodniówka. Organ opozycji P.P.S.*, [Łowicz, grudzień 1933]
Dziesięciolecie Polskiego Białego Krzyża w Łowiczu, Łowicz 1938
Na pamiątkę założenia kamienia węgielnego pod budowę pomnika „Synom Ziemi Łowickiej – Bojownikom o Niepodległość”, Łowicz 1926
Polski Biały Krzyż. Sprawozdanie 1918-1933, Warszawa 1933,
Powiatowy Dom Ludowy w Łowiczu, Łowicz 1934
Stanisławowi Noakowskiemu – Łowicz, Łowicz 1938.

V. Wydawnictwa źródłowe

- Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, *Drugi Powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r. Wyniki tymczasowe*
Łowicz [w:] Rzepecki K., Sejm i Senat 1922-1927: podręcznik dla wyborców, zawierający wyniki wyborów w powiatach, okręgach, województwach, podobizny senatorów i posłów sejmowych oraz mapy pogładowe.
Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 roku. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo warszawskie, Warszawa 1927
Powierzchnia miast: Plany. Użytkowanie. Własność, Warszawa 1933
Powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r., cz. II 7.
Rok 1914 w dokumentach i relacjach. Wstęp i opracowanie Janusz Cisek, Kraków 2005
Sprawozdania miesięczne wojewody łódzkiego, red. J. Walicki, Łódź 2012

Statystyka wyborów do sejmu i senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 roku, Warszawa 1926

Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu z dnia 16 i 23 listopada 1930 roku, Warszawa 1935

Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu, odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 roku, Warszawa 1930

Wawrzyński T., *Raport Polskiej Organizacji Wojskowej z 9 marca 1917 roku*, „Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej” 2000, nr 23

Z odpowiedzi Eugeniusza Piaseckiego na ankietę Wojskowego Biura Historycznego przedstawiającą przebieg rozbrojenia w Łowiczu, [w:] *Listopad 1918 we wspomnieniach i relacjach*, wybór, opracowanie i wstęp Piotr Łossowski, Piotr Stawecki, Warszawa 1988

VI. Publicystyka

Bartoszewicz J., *Hasła wyborcze*, „Łowiczanie” 1930, nr 40

Berezowski Z., *Chrześcijański Związek Jedności Narodowej*, „Łowiczanie” 1922, nr 36

Białek E., *Wspomnienie z pierwszej ofensywy na Warszawę*, „Zuchowaty”, nr 16, 1937

Blok mniejszości, „Łowiczanie” 1922, nr 46

Bluhm-Kwiatkowski A., *Zbiory etnograficzne oddziału PTK w Łowiczu*, „Ziemia” 1932, nr 2

C.P. *Wynik wyborów do Sejmu*, „Łowiczanie” 1918, nr 5

Chlebny S., *Podjazdy przedwyborcze*, „Łowiczanie” 1927, nr 50

Chłop z Marek, *Do Niewiasty Polki, Matki i Gospodyni*, „Łowiczanie” 1928, nr 3

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 45

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 46

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 47

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 52

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 49

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 48

Cieślak S., *P.O.W. i rozbrajanie okupantów na ziemi łowickiej*, „Życie łowickie” 1936, nr 50

Co każdy powinien wiedzieć o wyborach, „Łowiczanie” 1930, nr 44

Czarnecka J., *Narodowa Organizacja Kobiet, Oddział w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1924, nr 19

Czerwone harcerstwo w Łowiczu, „Łowiczanie” 1930, nr 9

Czy „Macierz” jest potrzebna czy zbyleczna, „Łowiczanie” 1929, nr 18

Czy popieramy nasz przemysł, „Łowiczanie” 1926, nr 35

Czytelnia i biblioteka miejska w Łowiczu gmach Magistratu, parter, „Łowiczanie” 1925, nr 13

Dalsze wyniki wyborów do Rad Miejskich „Gazeta Lwowska” 1939, nr 118

Do mieszkańców m. Łowicza, „Łowiczanie” 1927, nr 24

Do Senatu!, „Łowiczanie” 1922, nr 45

Do walki o uzdrowienie gospodarki miejskiej!, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 17

Do wyborców, „Łowiczanie” 1927, nr 25

Dodatek specjalny do „Łowiczanie” z dn. 2 VIII 1914 r.

Drogosław J., Nasze zawołanie, „Łowiczanie” 1930, nr 44

Drugie kino dźwiękowe w Łowiczu, „Życie Łowickie” 1932, nr 8, s. 5.

Durmaj S., Organizacja Młodzieży Pracującej, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 52

Dutkiewicz J., Działania wojenne w okolicy Łowicza w 1914 i 1915 r., „Życie Gromadzkie” 1933, nr 7

Działalność Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, „Łowiczanie” 1928, nr 44

E.N. [Edward Nowakowski] Uroczystość poświęcenia kamienia węgielnego, „Łowiczanie” 1926, nr 34

F.A. [Feliks Andrzejewski] W jaki sposób zdecydowany był wybór miejsca na wzniesienie pomnika „Synom Ziemi Łowickiej”, „Łowiczanie” 1926, nr 36

F.P. Kącik myśliwski, „Życie Łowickie” 1933, nr 2

Gołębiowski L., W sprawie budowy pomnika, „Łowiczanie” 1927, nr 29

Grabiński S., Dlaczego nie idziemy razem?, „Łowiczanie” 1928, nr 5

J. z D-łmu [Karol Rybacki], Bal milusińskich, „Łowiczanie” 1925, nr 40.

J.C. [Jadwiga Czarnecka], Z Oddziału Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, „Łowiczanie” 1924, nr 8

Jaskółka, 1 maja w Łowiczu, „Łowiczanie” 1922

Jeniec z Danholmu [Karol Rybacki], Wycieczka Polskiego T-wa Krajoznawczego do Bielaw i Walewic, „Łowiczanie” 1927, nr 38

Jeszcze o wyborach, „Łowiczanie” 1927, nr 25

K.R. [Karol Rybacki] Poświęcenie przedszkola „Rodzina policyjna”, „Łowiczanie” 1930, nr 44

Kaczkowska M., Do Kółek Ziemianek w Ziemi Łowickiej, „Łowiczanie” 1920, nr 1

Kalendarzyk wyborczy, „Łowiczanie” 1922, nr 36

Kapliczka-pomnik na miejscu krwawej walki legionistów w Łowickiem, „Ilustrowany Kurjer Codzienny”, nr 297, z dn. 27 X 1938

Kapliczka-pomnik w Bednarach ku czci bohaterskich legionistów, „Ilustrowany Kuryer Codzienny”, nr 295, z dn. 25 X 1938

Kiermasz Gwiazdkowy Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet, „Łowiczanie” 1926, nr 48

Koło Rodziców, „Życie Łowickie” 1933, nr 22

Kośmider Z., *Ekonomia powiatu łowickiego (uwagi ogólne)*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 22

Kronika, „Łowiczanie” 1918-1931

Kronika, „Życie Łowickie” 1932-1933

Kronika kinowa, „Życie Łowickie” 1932

Kronika miejscowa, „Łowiczanie” 1919-1931

Kronika powiatu i miasta, „Życie Gromadzkie” 1936

Kwasiborski S., *Po wyborach*, „Łowiczanie” 1922, nr 46

List otwarty, „Łowiczanie” 1931, nr 2

M. W., *Wycieczka do fabryki Łowickie Zakłady Metalowe*, „Łowiczanie” 1926, nr 50

M.K. (Maurycy Klimecki), *Regulacja miasta Łowicza*, „Łowiczanie” 1928, nr 37

M.K. (Maurycy Klimecki), *Wielki Łowicz!*, „Łowiczanie” 1926, nr 52

M.S. [Mieczysław Szajding], *Wszechstanowy-Chrześcijański Komitet Wyborczy do Rady Miejskiej m. Łowicza*, „Łowiczanie” 1923, nr 11

M.S., [Mieczysław Szajding], *Kto ma rządzić miastem*, „Łowiczanie” 1923, nr 12

Magistrat m. Łowicza, *Ogłoszenie w sprawie planu regulacyjnego miasta Łowicza*, „Łowiczanie” 1928, nr 33

Majewski L., *Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne*, „Łowiczanie” 1919, nr 10

Moje spostrzeżenia i moje refleksje, „Łowiczanie” 1926, nr 1

Mszczonowski M., *Blok katolicko-narodowy*, „Łowiczanie” 1928, nr 4

Mszczonowski M., *Do urn!*, „Łowiczanie” 1928, nr 8

Mszczonowski M., *Rozważania powyborcze*, „Łowiczanie” 1928, nr 10, s. 1-2.

Mszczonowski M., *Smutna spuścizna roku 1927*, „Łowiczanie” 1928, nr 1

Muzeum im. Wład. Tarczyńskiego, „Łowiczanie” 1921, nr 17

Nadesłane, „Łowiczanie” 1931, nr 49

Napad bandycki na drukarnię w Łowiczu, „Łowiczanie” 1930, nr 46

Nemesis, *„Czerwone harcerstwo”*, „Łowiczanie” 1930, nr 20

Nowy Rok, „Łowiczanie” 1919, nr 1

O głosowaniu do rady miejskiej, „Łowiczanie” 1919, nr 10

- Obchód 1 maja*, „Polska Narodowa” 1937, nr 15, s. 2.
- Obywatele – Polacy*, „Łowiczanie” 1923, nr 13, s. 1; nr 14
- Obywatelski Komitet Wyborczy, *Wybory do rady Miejskiej odbywają się pod hasłami*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 20
- Odczyty dla wszystkich*, „Łowiczanie” 1923, nr 9
- Odezwa Zwierzchniego Naczelnego Wodza do Polaków.*, „Łowiczanie” 1914, nr 34
- Otwarcie Klubu Urzędników Państwowych i Komunalnych w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1919, nr 48
- Paniewski W., *Czy harcerstwo może być partyjnym?*, „Łowiczanie” 1930, nr 19
- Pągowski Z., *A.K.Ł istnieć przestało*, „Życie Łowickie” 1933, nr 29
- Plan regulacji i zabudowania m. Łowicza*, „Architektura i budownictwo” 1926, nr 8
- Pomnik w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1926, nr 52
- Posiedzenie Rady Powiatowej pow. Łowickiego*, „Łowiczanie” 1918, nr 51
- Powstanie Koło Miłośników Muzyki w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1931, nr 7
- Proszę o głos*, „Łowiczanie” 1927, nr 26
- Przemówienie p. Dyrektora Szkoły Rolniczej na Blichu - Włodzimierza Kuphala -Prezesa Zarządu Domu Ludowego w Łowiczu na otwarciu Domu w dniu 8-VII 1934 r.*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 27
- Ra, *Odnowienie samorządu miejskiego*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 16, s. 2.
- Redakcja, *Apel do wyborców*, „Łowiczanie” 1928, nr 1
- Redakcja, *Jeszcze jedna placówka narodowa zagrożona*, „Łowiczanie” 1927, nr 16
- Rezultat głosowania w dniu 15-IV r. b. do Rady m. Łowicza*, „Łowiczanie” 1923, nr 16
- Rocznica założenia Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1925, nr 8
- Seweryn T. i S., *Pasiaki Łowickie*, „Przemysł, Rzemiosło, Sztuka” 1924, nr 4
- Siostry Zieminki Łowickie!*, „Łowiczanie” 1920, nr 32
- Sławnej Rodaczce*, „Łowiczanie” 1925, nr 14.
- Sprawozdanie z budowy „Domu Ludowego w Łowiczu”*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 27
- Sprawozdanie z działalności Koła Powiatowego Stowarzyszenia „Rodzina Policyjna” w Łowiczu*, „Życie Łowickie” 1932, nr 13
- Sprawozdanie z działalności Komitetu Obywatelskiego miasta Łowicza*, „Gazeta Łowicka” 1918, nr 41, s. 2-3.
- Sprawozdanie*, „Życie Łowickie” 1932, nr 16.
- St., *Jaselka w rodzinie policyjnej*, „Życie Łowickie” 1933, nr 2

- Strak L., *Po rozstrzygniętej walce*, „Łowiczanie” 1922, nr 47
- Szajdingowa M., *Z Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, Walka z analfabetyzmem*, „Łowiczanie” 1924, nr 25
- Szczepański S., *Spółdzielcza Mleczarnia Parowa w Łowiczu*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 21
- Szeleścina H., *Zapoczątkowanie nowej placówki przez Związek Równouprawnienia Kobiet Polskich w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1919, nr 6
- Święto 1 maja w Łowiczu, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 18
- T.B. [Tadeusz Bączkowski], *Dziesięć lat istnienia Akademickiego Koła Łowiczanie*, „Życie Łowickie” 1932, nr 41
- T.G. [Teodor Goździkiewicz] *Spółdzielnie Mleczarskie na terenie powiatu łowickiego przed rokiem 1930*, „Życie Łowickie” 1932, nr 8.
- T.S.R., *Przed wyborami*, „Łowiczanie” 1930, nr 45
- Tomaszewski S., *Koło Maturzystów*, „Życie Łowickie” 1933, nr 22
- Towarzystwo Gimnastyczne Sokół (Gniazdo No 5)*, „Łowiczanie” 1925, nr 27
- Uczestniczka, *Wrażenia z Walnego Zebrania Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet*, „Łowiczanie” 1926, nr 12
- Uczestniczka, *Wrażenia z wycieczki do Kompiny*, „Łowiczanie” 1924, nr 23
- Ukończenie pomiarów miasta*, „Łowiczanie” 1926, nr 5
- Urbankowa M., *Dlaczego jestem na liście Narodowej?*, „Łowiczanie” 1930, nr 45
- Urbankowa, *Dlaczego nie ma Ziemianek w Łowickim*, „Łowiczanie” 1919, nr 50
- Uroczystości w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1922, nr 27
- W.K., *Bez programu*, „Łowiczanie” 1930, nr 41
- Wobec wyborów do Rady Miejskiej w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1927, nr 23
- Wojtylak M., *Pomniki pamięci*, „Nowy Łowiczanie”, nr 45 z dn. 12 XI 1998 r.
- Wszędziwścibski Apolinary, *Do redakcji „Życia Łowickiego”*, „Życie Łowickie” 1932, nr 47
- Wybory do Rady Miejskiej w Łowiczu*, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 15, s. 9.
- Wybory do Sejmu i Senatu. Obwieszczenie*, „Łowiczanie” 1930, nr 38, s. 3-4.
- Wybory*, „Łowiczanie” 1922, nr 35
- Wydział Wykonawczy Komitetu, Budowa Pomnika w Łowiczu*, „Łowiczanie” 1925, nr 48
- Wywiad reportera Gazety Śląskiej z reporterem Łowiczanie*, „Łowiczanie” 1936, nr 27.
- X.Y., *Kronika*, „Łowiczanie” 1924, nr 13

Z działalności Oddziału Łowickiego Narodowej Organizacji Kobiet, „Łowiczanie” 1927,
nr 1

Z Koła Służby Narodowej, „Łowiczanie” 1922, nr 6

Z koła T-wa Przyjaciół Skarbu, „Łowiczanie” 1924, nr 9

Z Łowicza „Gazeta Łowicka” 1917, nr 23

Z Łowicza „Gazeta Łowicka” 1918, nr 3

Z Łowicza „Gazeta Łowicka” 1917, nr 17, s. 4.

Z Łowicza „Gazeta Łowicka”, 1917, nr 1

Z Polskiej Macierzy Szkolnej, „Życie Łowickie” 1937, nr 9

Z teatru, „Łowiczanie” 1921, nr 19

Z Towarzystwa Opieki Pozaszkolnej Gimnazjum Męskiego w Łowiczu, „Łowiczanie” 1925,
nr 50

Z wycieczki do Krakowa, „Łowiczanie” 1922, nr 1

Z wystawy rolniczo-przemysłowej w Łowiczu, „Łowiczanie” 1923, nr 40

Z wystawy rolniczo-przemysłowej w Łowiczu, „Łowiczanie” 1923, nr 43

Z Żałobnej karty, „Łowiczanie” 1925, nr 9

Z życia towarzyskiego, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 41

Z życia towarzystw, „Łowiczanie” 1930, nr 10

Zarząd Oddziału Narodowej Organizacji Kobiet w Łowiczu, Nowa placówka w Łowiczu,
„Łowiczanie” 1924, nr 2,

Zawadzki S., Choroba czasu, „Łowiczanie” 1923, nr 9-12.

Zjazd koleżeński, „Łowiczanie” 1922, nr 24

Zmiany służbowe, „Gazeta Łowicka” 1917

Życie Łowickie, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 2

Życie Łowickie, „Życie Gromadzkie” 1933, nr 7

Życie Łowickie, „Życie Gromadzkie” 1934, nr 10

VII. Wspomnienia, pamiętniki

Kazimierowicz T., *Moja droga życia. Wspomnienia*, Warszawa 1976

Kurczak T., *Wspomnienia*, przedmowa i przypisy W. Piątkowski, Łódź 2012

Maćkowski Z., *Droga do Polski ludowej*, Warszawa 1935.

Nie wybiła godzina wybawienia z otchłani nieszczęść... Kronika dziejów Łowicza
Władysława Tarczyńskiego, oprac. M. Wojtylak, Warszawa 2015

VIII. Encyklopedie, słowniki, leksykony

Encyklopedia Wojskowa, t. VI, 1936

Getter M. i Szklarska-Lohmannowa A., *Przybylski Adam*, Polski Słownik Biograficzny, t. XXIX, 1986.

Gumiński T., *Łowiccy działacze ruchu robotniczego z okresu zaborów*, Łowicz 1980

Gumiński T., *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny. Ambroziak Stanisław – Dietrichowa Helena*, Łowicz 1987

Gumiński T., *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny. Drogoszewski Kazimierz – Nowakowski Edward*, Łowicz 1987

Gumiński T., *Łowiczanie z okresu II Rzeczypospolitej. Słownik biograficzny. Olszewski Władysław – Zawadzki Stefan*, Łowicz 1987

Spórna M. *Słownik najśłynniejszych wodzów i dowódców polskich*. Kraków 2006

IX. Internet

Internet

Wojtylak M., *Na kartach łowickiej kroniki*,

http://www.archiwa.gov.pl/images/docs/M_Wojtylak_Nakartachlowickiejkroniki.pdf [dostęp 6.11.2015]

X. Opracowania

Ajnenkiel A., *Historia sejmu polskiego*, Tom II, Część II, II Rzeczypospolita, Warszawa 1989

Bąbiński K., *Zarys historii wojennej 5-go pułku piechoty legionów*, Warszawa 1929

Bluhm-Kwiatkowski A., *Przewodnik po Łowiczu i okolicy*, Łowicz 1927

Bandurka M., *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, Łódź 1995.

Chodakiewicz M.J., Mysiakowska-Muszyńska J., Muszyński W.J., *Polska dla Polaków! Kim byli i są Polscy Narodowcy*, Poznań 2015

Bystrzycki P., *Działdowszczyzna w latach II Rzeczypospolitej: życie społeczno-polityczne*, Olsztyn 1997

Chojnowski A., *Piłsudczycy u władzy. Dzieje Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1986

Drexler I., *Odbudowanie wsi i miast ziemi naszej*, Lwów-Warszawa-Kraków 1921.

Duda A., *Zarys posiadania i ogólne warunki funkcjonowania majątków ostatniego ordynata ołyckiego Księcia Janusza Radziwiłła w latach 1905-1939*, „Słupskie Studia Historyczne” 2014, nr 20

Dybowski Z., *Władze Łowicza 1917-1923*, „Roczniki Łowickie” t. 1., 2003

Dymek B., *Działalność Niezależnej Partii Chłopskiej na Mazowszu w latach 1924-1927*, [w:] *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924-1927*

Dymek B., *Ruch ludowy na Mazowszu i Podlasiu w latach 1918-1931* [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu. Materiały sesji popularnonaukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL i Komisję Historyczną WK ZSL w Warszawie w dniu 20 I 1973*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975

Garlicki A., *Od Brześcia do maja*, Warszawa 1986

Gawarecki W.H., *Pamiętki historyczne Łowicza*, Warszawa 1985 [reprint]

Gołota J., *Ostrołęka. Miasto i powiat w okresie międzywojennym*, Ostrołęka 2000

Gumiński T., *Dwa spotkania z Witosem*. „Nowy Łowiczanie” 1991, nr 6

Gumiński T., *Józef Piłsudski - wątki łowickie*. „Nowy Łowiczanie” 1995, nr 44

Gumiński T., *Komendanci obwodu łowickiego Polskiej Organizacji Wojskowej (1916 - 1918)*. „Nowy Łowiczanie” 1993, nr 21

Gumiński T., *Księżacy w ławkach sejmowych*. „Nowy Łowiczanie” 1991, nr 19

Gumiński T., *Łowiccy działacze ruchu robotniczego z okresu zaborów*, Łowicz 1980

Gumiński T., *Łowickie spotkanie z Hallerem*. „Nowy Łowiczanie” 1990, nr 7, s.4

Gumiński T., *Łowicz w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, pod. red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986

Gumiński T., *Nad mogiłą pierwszego honorowego obywatela Łowicza: [o Leonie Gołębiowskim]*. „Nowy Łowiczanie” 1994, nr 9,

Gumiński T., *Pierwsza wojna światowa (1914-1918)* [w:] *Łowicz. Dzieje miasta*, pod red. R. Kołodziejczyka, Warszawa 1986

Gumiński T., *To i owo o Grabskim i innych*. „Nowy Łowiczanie” 1993, nr 6,

Gumiński T., *Uczniowie Liceum i Gimnazjum im. ks. J. Poniatowskiego w Łowiczu 1915 - 1939: biogramy w wyborze*, Łowicz 1986

Handke K., *Nazewnictwo miejskie jako znak tożsamości miasta* [w:] *Tożsamość społeczno-kulturowa współczesnego miasta w Polsce*, red. A. Koseski, A. Stawarz Warszawa 2002

Hass L., *Wpływ ugrupowań politycznych wśród ludności woj. warszawskiego w latach 1919-1922 w świetle wyborów sejmowych*, „Rocznik Mazowiecki” 1972, t. 4

Hemmerling Z., *Stronnictwo Ludowe na terenie województwa warszawskiego w latach 1931-1939*, [w:] *Ruch ludowy na Mazowszu, Kurpiach i Podlasiu. Materiały sesji popularnonaukowej zorganizowanej przez Zakład Historii Ruchu Ludowego przy NK ZSL i Komisję Historyczną WK ZSL w Warszawie w dniu 20 I 1973*, red. A. Łuczak, Warszawa 1975

Jędrzejczyk D., *Co zawdzięczamy staroście Maćkowskiemu*, „Łowiczanie. Kwartalnik historyczny” 2010, nr 2

Kacperski K., *System wyborczy do sejmiku i senatu u progu Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.

Kaliński S., *Bolimów 1915*, Warszawa 2015.

Kała G., *Obóz Zjednoczenia Narodowego w wyborach do sejmiku i senatu w 1938 roku*, „Colloquium Wydziału Nauk Humanistycznych i Społecznych”, 2015, nr 2

Kin-Rzymkowska G., *Urbanistyka, zabytki, tożsamość lokalna* [w:] *Kutno poprzez wieki*, T. II, red. J. Szymczak, Kutno-Łódź 2011

Kołodziejczyk R. (red.) *Miasteczka polskie w XIX-XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, Kielce 1992

Kostrzewa Z., *Dzieje Łowicza w zarysie*, Łowicz 1986

Kryńska E.J., *Polski Biały Krzyż (1918-1961)*, Białystok 2012

Kryściak Z., *Karol Rybacki 1859-1935*, Łowicz 2015

Lesiak H., *Prasa kutnowska w latach 1918-1939*, cz. I., Kutno 1986

Litwiński R., *Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne*, Lublin 2007

Łossowski P., *Jak Feniks z popiołów. Oswobodzenie ziem polskich spod okupacji w listopadzie 1918 r.*, Łowicz 1998

Łossowski P., *Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 roku*, Warszawa 1986

Malangiewicz M., Rutkowski J., *100 lat kina w Łowiczu*, Łowicz 2011

Malangiewicz M., Rutkowski J., *I wojna światowa w Łowiczu*, Łowicz 2014

Malangiewicz M., Rutkowski J., *Łowicz 1918-1939. Kronika fotograficzna*, Łowicz 2016.

Małuszyński M., *Wstęp* [w:] A.K. Cebrowski, *Roczniki miasta Łowicza pisane w latach 1648-59*, Łowicz 1937

Markiewiczowa H., *Rzecz o Polskiej Macierzy Szkolnej*, Warszawa 2016

Miasta polskie w tysiącleciu. Tom drugi, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967

Milewska W., Nowak J. T., Zientara M., *Legiony Polskie 1914-1918: zarys historii militarnej i politycznej*, Kraków 1998

- Miszewska B., *Nazwy ulic w rozwoju przestrzennym miasta* [w:] *Współczesne procesy urbanizacji i ich skutki*, red. I. Jażdżewska Łódź: 2005
- Miziołek E., *Łowicka pocztówka 1899-1999*, Łowicz 2000.
- Monasterska T., *Narodowy Związek Robotniczy w okresie wyborów do Sejmu Ustawodawczego: grudzień 1918 – styczeń 1919*, „Przegląd Historyczny” 1965, nr 4
- Nałęcz T., *Polska Organizacja Wojskowa 1914-1918*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1984
- Nartowicz-Kot M., *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927-1939*, Łódź 2001
- Nieborów 1945-1970. Księga pamiątkowa*
- Niebudek A., *Narodowiec z duszą humanisty*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2011, nr 1
- Niewęgłowska A., *Polski Biały Krzyż a wojsko (1919-1939)*, Toruń 2005
- Notkowski A., *W cieniu stołecznych olbrzymów. Prasa na Mazowszu w latach 1918-1939* [w:] *Mazowsze w dwudziestoleciu międzywojennym*, red. A. Stawarz, Warszawa 1998.
- Oczykowski R., *Przechadzka po Łowiczu*, Łowicz 1921
- Osiński Z., *Janusz Jędrzejewicz. Piłsudczyk i reformator edukacji (1885-1951)*, Lublin 2008
- Pałka D., *Czarnków w dwudziestoleciu międzywojennym*, Poznań 2013
- Paruch W., *Myśl polityczna formacji piłsudczykowskiej w Polsce (1926–1939) – cechy podstawowe*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2014, vol. XXI
- Piesio T., *Od Legionów do Batalionów Chłopskich. Pułkownik Zdzisław Maćkowski 1895-1941*, Warszawa 2012
- Piotrowski J., *Zjazd w Łowiczu*, [w:] *Niezależna Partia Chłopska na Mazowszu 1924-1927*, Warszawa 1965
- Politechnika Warszawska 1915-1965*, red. K. Kolbiński, Warszawa 1965
- Protalińska D., *Czerwone harcerstwo TUR 1926-1939. Założenia wychowawcze i działalność*, Warszawa 1965
- Rymaszewski B., *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005
- Rzepecki T., *Sejm Rzeczypospolitej 1919*, Poznań 1920.
- Saramonowicz J., *Kutno i powiat kutnowski w II Rzeczypospolitej*, Kutno 2012
- Sioma M., *Myśl polityczna Legionu Młodych –Akademickiego Związku Pracy dla Państwa. Wprowadzenie do tematu*, „Humanities and Social Sciences” 2015, nr 2
- Socha J., *Wieś łowicka w latach 1918-1928. Z badań nad strukturą polityczną regionu*, „Rocznik Mazowiecki” 1984

Srebrakowski A., *Sprawa Wacławskiego. Przyczynek do historii relacji polsko-żydowskich na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie*, „Przegląd Wschodni” t. IX, z. 3.

Suma T., *Życie polityczne Zawiercian w dwudziestoleciu międzywojennym (1918-1939)*, Zawiercie 2002

Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowska w XIX-XX wieku*, Pułtusk 2005

Szczepański J., *Życie polityczne*, [w:] *Dzieje Mazowsza lata 1918-1939*, tom IV, praca zbiorowa pod red. Janusza Szczepańskiego, Pułtusk 2010

Szwed R., *Polska Partia Socjalistyczna w wyborach do samorządów terytorialnych 1918-1939*, Wrocław 1989

Szwed R., *Samorządowa Rzeczypospolita 1918-1939. Wybór rozpraw i artykułów*, Częstochowa 2002

Szymański M., *Akcja „M” łowickich Szarych Szeregów*, „Łowiczanin. Kwartalnik Historyczny” 2006

Tomczak E., *Polska Organizacja Zbrojna w Łowiczu*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 1998, t. 4/1

Tomczak E., *Rzemiosło łowickie w okresie międzywojennym*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanin” 2006, nr 1

Tomicki J., Zwoliński K., *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu w latach 1918-1944* [w:] *Klasa robotnicza i ruch robotniczy na zachodnim Mazowszu 1878-1948*, red. R. Kołodziejczyk, Warszawa 1981

Tucholski Z., *Profesor Antoni Xiężopolski. Twórca polskiej szkoły budowy lokomotyw*, Warszawa 2015

Tusiewicz A., *Przemysł na ziemi łowickiej dawniej i dziś (1136-1969)*, [maszynopis w zbiorach AWPOŁ]

Wachowska B., *Życie polityczne Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1973

Warchałowski W., *Historia zbiorów Władysława Tarczyńskiego i Muzeum Miejskiego w Łowiczu 1907-1939*, Łowicz 1997

Waleszczak R., *Przasnysz i powiat przasnyski w latach 1866-1939*, Przasnysz 1999

Wapiński R., *Życie polityczne Pomorza w latach 1920-1939*, Warszawa-Poznań-Toruń 1983

Węsierski A., *Szkice z dziejów Tucholi i powiatu w dwudziestoleciu międzywojennym. T. 2*, Bydgoszcz 2014

Widernik M., *Życie polityczne Gdyni w latach 1920-1939*, Gdańsk 1999

Wiśniewski K. M., *Dr Józef Michał Twardowski. Lekarz, ziemianin. Pierwszy rządowy komisarz na powiat łowicki w 1918 r.*, Łowicz 2008.

Wojtylak M., *Łowicz zacofany, ale obywatelski*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie”, 2007, nr 2

Wojtylak M., *Saga rodu Weksteinów*, „Kwartalnik Historyczny Łowiczanie” 2015, nr 1

Wojtylak M., *Wyszperane w Archiwum. Kartki z dziejów Łowicz i Ziemi Łowickiej*, Łowicz 2017.

Wojtylak M., *Z pomocą dla poszkodowanych*, „Łowiczanie. Kwartalnik historyczny” 2014, nr 3

Woźnicki M., *Wybory do Sejmu i Senatu w świetle ordynacji wyborczych z 1935 r.*, *Studia Iuridica Lublinensia* 2014, nr 22

Wysocki W., *10 pułk piechoty 1918-1939*, Warszawa 1997

Wysocki W., *Leksykon prasy łowickiej*, Łowicz 1997

Załączny J., *Powiat warszawski w latach II Rzeczypospolitej: życie społeczno-polityczne, gospodarcze i kulturalne*, Warszawa 2015

Zasępa H., *Akademickie Koło Łowiczanie*, „Roczniki Łowickie” t. XIII

Żarnowski J., *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1935-1939*, Warszawa 1965

Żarnowski J., [red.], *Życie polityczne w Polsce 1918-1939*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1985